

Вісник

Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

**Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 1 (48) 2021

Харків
«Право»
2021

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 7 від 29.01.2021 р.)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян та ін. – Харків : Право, 2021. – № 1 (48). – 256 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

Видавець – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О.Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
М.П. Гребін – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
О.П. Дзьобань – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
Ю.Ю. Калиновський – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
Є.М. Мануйлов – доктор філософії, професор (*відповідальний секретар, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*); **члени редакцій за спеціальністю «Філософія»:** **О.С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Арбелаз-Кампілло Дієго Феліпе** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Рохас-Багамон Магда Джулісса** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколомбіана, Колумбія); **Бургос Алекс Веліз** – доктор філософії (Університет Лос-Лагос, Чилі); **Б.Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Венажидене Міліга** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Гряблікайте Політа** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В.І. Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І.І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С.В. Куцупал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Мансілла-Сепульведа Хуан Гільєрмо** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Мелкевік Бьярн** – доктор права, професор (Університет Лавалля, Канада); **О.С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Сагієр Едуардо Р.** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Тамулісе Вилма** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О.М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редакцій за спеціальністю «Політологія»:** **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуківський** – габлітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В.В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г.М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Ліуцян Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І.В. Мацішина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т.Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І.О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С.Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України); **О.І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна); **В.Ф. Смоляніюк** – доктор політичних наук, професор (Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана», Україна); **Окстай Таурісівер** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О.В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **члени редакцій за спеціальністю «Соціологія»:** **Е.А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Національна академія державного управління при Президенті України, Україна); **Л.М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г.П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н.М. Лисичя** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – габлітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **Владимир Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К.Г. Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **В.Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В.І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Україна); **О.А. Філіпова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Засда, ОАЕ)

Відповідальний за вихід Є. М. Мануйлов

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б»
(наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 р. № 886)

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних баз: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наука періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.
Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; Website: http://fil.nlu.edu.ua

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет ученым советом
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
(протокол № 7 от 29.01.2021 г.)*

Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого. Серия: Философия, философия права, политология, социология : сб. науч. тр. / редкол.: О. Г. Данильян и др. – Харьков : Право, 2021. – № 1 (48). – 256 с.

Основатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)
Издатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

О. Г. Данильян – доктор философских наук, профессор (*председатель редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **М. П. Требин** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **А. П. Дзєбань** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **Ю. Ю. Калининский** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **Е. Н. Мануйлов** – доктор философии, профессор (*ответственный секретарь, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **члены редколлегии по специальности «Философия»:** **Е. С. Александрова** – доктор философских наук, профессор (Тернопольский национальный педагогический университет им. Бориса Гринченко, Украина); **Арбелас-Кампильо Диего Фелипе** – доктор философии, профессор (Университет Амазонии, Колумбия); **Рохас-Бахамон Магда Джулиса** – доктор философии, доцент (Университет Сурколомбиана, Колумбия); **Бургос Алекс Велиз** – доктор философии (Университет Лос-Лагос, Чили); **Б. Б. Буяк** – доктор философских наук, профессор (Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка, Украина); **Венажиндене Милита** – доктор философии, доцент (Университет Витовта Великого, Литва); **Грябликайте Йолита** – доктор философии, доцент (Университет Витовта Великого, Литва); **В. И. Додонова** – доктор философских наук, профессор (Киевский университет им. Бориса Гринченко, Украина); **И. И. Коваленко** – кандидат философских наук, доцент (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **С. В. Куценал** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Мансила-Сепульведа Хуан Гильермо** – доктор философии и литературы (Католический университет Темуко, Чили); **Мелкевич Бьяри** – доктор права, профессор (Университет Лавалья, Канада); **А. С. Полищук** – доктор философских наук, профессор (Хмельницкая гуманитарно-педагогическая академия, Украина); **Сагнер Эдуардо Р.** – доктор философии (независимый исследователь, Аргентина); **Тамулине Вилма** – доктор философии, доцент (Вильнюсский технический университет Гедиминаса, Литва); **Е. Н. Юркевич** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **члены редколлегии по специальности «Политология»:** **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук в области политологии, доцент (Университет Нортвестерн, США); **Аркадиуш Жуковский** – habilitированный доктор в области политологии (Институт политических наук, Варминско-Мазурский университет, Польша); **В. В. Кривошеин** – доктор политических наук, профессор (Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Украина); **Г. М. Куц** – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды, Украина); **Ягил Леви** – доктор наук в области политологии, профессор (Открытый университет, Израиль); **Джейсон Ройс Линдси** – доктор наук в области политологии, профессор (Государственный университет Сент-Клауда); **Люциан Люстин** – доктор наук в области политологии (Астонский университет, Великобритания); **И. В. Машишина** – кандидат политических наук, доцент (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); **Т. Л. Нагорняк** – доктор политических наук, профессор (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); **Николай Петро** – доктор наук в области политологии, профессор (Род-Айлендский университет, США); **И. А. Полищук** – доктор политических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **С. Ю. Рымаренко** – доктор политических наук, профессор (Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины); **А. И. Романюк** – доктор политических наук, профессор (Харьковская государственная академия культуры, Украина); **В. Ф. Смолянюк** – доктор политических наук, профессор (Государственное высшее учебное заведение «Киевский национальный экономический университет им. Вадима Гетьмана», Украина); **Октай Таприсвер** – доктор наук в области политологии, профессор (Ближневосточный технический университет, Турция); **А. В. Шевчук** – доктор политических наук, профессор (Черноморский национальный университет им. Петра Могилы, Украина); **члены редколлегии по специальности «Социология»:** **Э. А. Афонни** – доктор социологических наук, профессор (Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Украина); **Л. Н. Герасина** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Энтони Гарри Дворкин** – доктор наук в области социологии, профессор социологии (Университет Хьюстона, США); **Г. П. Климова** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Марианна Ключко** – доктор наук в области социологии, профессор (Государственный университет Огайо, США); **Н. М. Лисица** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет, Украина); **Мишель Маффесоли** – habilitированный доктор в области социологии, профессор (Университет Сорбонна, Франция); **Владимир Меньшиков** – доктор социологических наук, профессор (Даугавпилсский университет, Латвия); **К. Г. Михайлева** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия», Украина); **В. Л. Погребная** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **В. И. Подшивалкина** – доктор социологических наук, профессор (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина); **А. А. Филиппова** – кандидат социологических наук, доцент (Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина); **Хабибул Хак Хондкер** – доктор наук в области социологии, профессор (Университет Заеда, ОАЭ)

Ответственный за выпуск Е. Н. Мануйлов

Сборник научных трудов «Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого». Серия: Философия, философия права, политология, социология зарегистрирован как научное специализированное издание, категория «Б» (приказ Министерства образования и науки Украины от 02.07.2020 № 886).

Сборник научных трудов зарегистрирован и проиндексирован в Google Scholar и таких международных наукометрических баз: Index Copernicus International (Польша), Academic Research Index (Япония), Information Matrix for the Analysis of Journals (Испания), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралия), International Innovative Journal Impact Factor (Индия), Cosmos Impact Factor (Германия), Bielefeld Academic Search Engine (Германия), а также базы данных «Научная периодика Украины» и «Библиометрика украинской науки» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Адрес редакционной коллегии: 61024, Харьков, ул. Пушкинская, 77, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; kafedrasoc@ukr.net; Website: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 7 of 29.01.2021)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection / Editorial board: O. Danilyan, et al. – Kharkiv : Pravo, 2021. – Issue No. 1 (48). – 256 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU)

Publisher – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU)

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mykhailo Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Eugen Manuylov** – Doctor of Philosophy, Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy: Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milita Vienožindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (YMNLU); **Svitlana Kutsepal** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Sagüier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamuliene** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science: Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Nicolai N. Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vadym Hetman Kyiv National Economic University, Ukraine); **Oktay F. Tanrisever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Editorial Board members majoring in sociology: Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (National academy for public administration under the president of Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University, Ukraine); **Maffesoli Michel** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Viktoriia Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filipova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE)

Managing Editor – Eugene Manuylov

Collection of scientific works «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University». Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, registered as a scientific professional publication, category "B" (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of the 02.07.2020 № 886).

The collection of scientific papers registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases «Scientific Periodicals Ukraine» and «Bibliometryka Ukrainian science» of V. I. Vernadsky National library of Ukraine et al.

Address of the editorial board: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinskaya St., Kharkiv, 61024. Tel.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

*ДІЄГО ФЕЛІПЕ АРБЕЛАЕЗ-КАМПІЛЛО, МАГДА ДЖУЛІССА РОХАС-БАГАМОН,
ДАНИЛЬЯН О. Г.*

Дискурс з приводу категорій «універсальне громадянство», «права людини»
і «глобалізація».....11

ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЬОБАНЬ О. П.

Віртуальність у соціальному середовищі: просторовий модус34

МАНУЙЛОВ Є. М., КАЛИНОВСЬКИЙ Ю. Ю.

Ціннісні девіації в соціальних мережах
як загроза соціокультурному розвитку України51

ЮРКЕВИЧ О. М.

Рациональність аргументації: логічні правила та значення.....70

КОВАЛЕНКО І. І., КАЛЬНИЦЬКИЙ Е. А.

Конспірологічне мислення в динаміці сучасної культури: характерні риси
та особливості прояву82

ДОВГАНЬ М. Г.

Вихідні засади адекватної антропології Кароля Войтили.....110

ДИШКАНТ Т. М.

Про сутність і генезис правового нігілізму та можливості його подолання121

ЧАЛАПКО В. В.

Гібридна війна як сучасна форма насильства.....133

Політологія

ПАНФІЛОВ О. Ю., САВЧЕНКО О. О.

Освіта як чинник забезпечення національної безпеки держави.....146

ПОГРІБНА В. Л., САХАНЬ О. М.

Електоральна пам'ять українців як соціально-політичний феномен:
аксіологічний та онтологічний аналіз160

Соціологія

КЛИМОВА Г. П.

Інтернаціоналізація вищої освіти в умовах глобальних викликів.....185

КУЗЬМІН В. В.

Концептуалізація понять «кар'єра» та «кар'єрні стратегії»
в роботах зарубіжних і вітчизняних соціологів206

ЖУКОВ Д. А.

Взаємозв'язок моди і гендера як механізмів самовираження
та самоідентифікації в сучасному суспільстві221

ЛОКОТКОВА-ТЕРНОВА О. Ю.

Куб УПКОІН: новий погляд на управління системою інтракомунікацій
в організації233

НАШІ АВТОРИ245

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК247

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ248

СОДЕРЖАНИЕ

Философия

*ДИЕГО ФЕЛИПЕ АРБЕЛАЭЗ-КАМПИЛЛО, МАГДА ДЖУЛИССА РОХАС-БАГАМОН,
ДАНИЛЬЯН О. Г.*

Дискурс по поводу категорий «универсальное гражданство», «права человека»
и «глобализация» 11

ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЕБАНЬ А. П.

Виртуальность в социальной среде: пространственный модус 34

МАНУЙЛОВ Е. Н., КАЛИНОВСКИЙ Ю. Ю.

Ценностные девиации в социальных сетях как угроза
социокультурному развитию Украины 51

ЮРКЕВИЧ Е. Н.

Рациональность аргументации: логические правила и значения 70

КОВАЛЕНКО И. И., КАЛЬНИЦКИЙ Э. А.

Конспирологическое мышление в динамике современной культуры:
характерные черты и особенности проявления 82

ДОВГАНЬ М. Г.

Исходные принципы адекватной антропологии Кароля Войтылы 110

ДЫШКАНТ Т. Н.

О сущности и генезисе правового нигилизма и возможностях его преодоления 121

ЧАЛАПКО В. В.

Гибридная война как современная форма насилия 133

Политология

ПАНФИЛОВ А. Ю., САВЧЕНКО О. А.

Образование как фактор обеспечения национальной безопасности государства 146

ПОГРЕБНАЯ В. Л., САХАНЬ Е. Н.

Электоральная память украинцев как социально-политический феномен:
аксиологический и онтологический анализ 160

Социология

КЛИМОВА Г. П.

Интернационализация высшего образования в условиях глобальных вызовов 185

КУЗЬМИН В. В.

Концептуализация понятий «карьера» и «карьерные стратегии»
в работах отечественных и зарубежных социологов 206

ЖУКОВ Д. А.

Взаимосвязь моды и гендера как механизмов самовыражения
и самоидентификации в современном обществе 221

ЛОКОТКОВА-ТЕРНОВАЯ О. Ю.

Куб УПКОИН: новый взгляд на управление системой интракоммуникаций
в организации233

НАШИ АВТОРЫ245

ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ247

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ В СБОРНИКЕ НАУЧНЫХ ТРУДОВ
«ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРИЯ: ФИЛОСОФИЯ,
ФИЛОСОФИЯ ПРАВА, ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ.....248

Contents

Philosophy

<i>DIEGO FELIPE ARBELAEZ-CAMPILLO, MAGDA JULISSA ROJAS-BAHAMON, DANILYAN O. G.</i> Discourse on the categories «universal citizenship», «human rights» and «globalization»	11
<i>DANILYAN O. G., DZOBAN O. P.</i> The virtualness is in social environment: spatial modus	34
<i>MANUYLOV E. M., KALINOVSKY Y. Y.</i> Value deviations in social networks as a threat to the socio-cultural development of Ukraine	51
<i>YURKEVYCH O. M.</i> Rationality of argumentation: logical rules and values	70
<i>KOVALENKO I. I., KALNYTSKYI E. A.</i> Conspiracy thinking in the dynamics of modern culture: characteristics and features of manifestation	82
<i>DOVHAN M. H.</i> The basic principles of adequate anthropology by Karol Wojtyla	110
<i>DYSHKANT T. M.</i> On the essence and genesis of legal nihilism and the possibilities of its overcoming	121
<i>CHALAPKO V. V.</i> Hybrid war as a modern form of violence	133

Political Science

<i>PANFILOV O. Y., SAVCHENKO O. O.</i> Education as a factor to support the national security of the state	146
<i>POHRIBNA V. L., SAKHAN O. M.</i> Electoral memory of ukrainians as a socio-political phenomenon: axiological and ontological analysis	160

Sociology

<i>KLIMOVA G. P.</i> Internationalization of higher education in conditions global challenges	185
<i>KUZMIN V. V.</i> Conceptualization of the concepts of «career» and «career strategies» in the works of foreign and domestic sociologists	206
<i>ZHUKOV D. A.</i> Interconnection of fashion and gender as mechanisms of self-expression and self-identification in modern society	221

LOKOTKOVA-TERNOVAYA O. Y.

Cube UPCOIN: a new look at the control of the intracommunication system
in the organization.....233

OUR AUTHORS 245

AUTHOR INDEX247

REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION
OF SCIENTIFIC WORKS «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI
NATIONAL LAW UNIVERSITY». SERIES: PHILOSOPHY,
PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY248

ФІЛОСОФІЯ

УДК 340.12:342.72/.73

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224374>

Дієго Феліне Арбелаз-Кампілло, доктор філософії, професор,
Університет Амазонії, редактор журналу «Amazonia Investiga»,
м. Нейва, Колумбія
e-mail: dfaca@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9041-9563

Магда Джулісса Рохас-Багамон, доктор філософії, професор,
Університет Амазонії, заступник редактора журналу «Amazonia Investiga»,
м. Нейва, Колумбія
e-mail: mjulissa@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4882-1476

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: odana@i.ua
ORCID ID: 0000-0001-5308-4664

ДИСКУРС З ПРИВОДУ КАТЕГОРІЙ «УНІВЕРСАЛЬНЕ ГРОМАДЯНСТВО», «ПРАВА ЛЮДИНИ» І «ГЛОБАЛІЗАЦІЯ»

Стаття присвячена дослідженню дискурсу з приводу категорій «універсальне громадянство», «права людини» і «глобалізація» та реальній ситуації навколо цих категорій у розпалі геополітичного конфлікту в Латинській Америці. У результаті дослідження досягнуто висновку: якщо глобалізація буде зведена до інтерна-

ціоналізації капіталів, а також окремих людських і технологічних ресурсів на користь корпоративній еліті і не розповсюдиться на глобалізацію соціального добробуту та гідності життя, де універсальне громадянство було б логічним наслідком, така глобалізація навряд чи зможе сприяти розвитку відкритого суспільства XXI ст.

Ключові слова: критичне мислення в Латинській Америці, універсальне громадянство, права людини, глобалізація.

Постановка проблеми. На думку колумбійського вченого К. Кальвано [1], просвічена ліберальна думка, що виникла на Заході в XVIII ст., діалектично поєднувала різні школи гносеологічної, політичної та правової спрямованості – природне право, емпіризм, раціоналізм, контрактуалізм, лібералізм – як техніки, які, з одного боку, конфігурували альтернативну державну модель (верховенство права, ліберальна державність), суспільство, а також зруйнували монархічний абсолютизм у його архаїчному режимі; з іншого боку, як такі ідеології, що змінили характерне для древніх уявлення про громадянство¹. Вони сприяли подоланню середньовічного васала – фігури, підпорядкованої примхливій імперській монархії, та створити в соціальному вимірі активного політичного суб'єкта, здатного усвідомлювати історичну ситуацію і бажуючого брати участь у розбудові власного життєвого простору.

Так виникла сучасна концепція не позбавленої напруженості свободи, яку французько-швейцарський письменник, політичний діяч часів Французької революції Б. Констан де Ребек (1767–1830) [2] категорично відрізняв від свободи древніх, пояснивши це у своєму «Дискурсі про свободу древніх порівняно зі свободою сучасних» таким чином: «Спочатку запитаємо шановне панство: що сьогодні англієць, француз, житель Сполучених Штатів Америки розуміє під словом свобода? У кожного з них є право не підкорятися законам, а також можливість бути заарештованим, засудженим до смертної кари або бути покараним у будь-який інший жорстокий спосіб внаслідок прояву сваволі <...> Кожен має право висловлювати свою думку, обирати свою галузь для самореалізації; розпоряджатися своїм майном, навіть зловживати ним; прагнути та діяти, не вимагаючи дозволу та не звітуючи про свої мотиви чи зусилля» [2].

В епохальному контексті XIX ст. розуміння свободи знайшло свій яскравий вираз у ліберальній свідомості, в межах якої громадянин високо цінував своє приватне життя, отже, докладав зусиль для розробки життєвого проекту відповідно до цінностей особистої автономії та індивідуального сувереніте-

¹ Ми маємо на увазі не масове громадянство, адже ніхто не міг би бути далі від історичної реальності, ніж буржуазний громадянин, політичний стан якого певною мірою обмежений у рамках ліберальної держави і якого не слід плутати із сучасними поліархатами.

ту без втручання держави. Така концепція свободи нового часу суперечила свободі древніх, яка означала лише форму публічної свободи: брати участь в управлінні полісом, простором громади, що підпорядковувало приватне життя політичному контролю з боку інститутів влади.

Хоча з початком модерністського політичного дискурсу на Заході претензія на універсальність людської гідності була проголошена в таких основних текстах, як «Декларація прав людини і громадянина» (1789) та «Загальна декларація прав людини» (1948), де відстоювалася гуманність, яка знаходиться в повній гармонії з цінностями свободи, рівності та братерства, проте на той час стан громадянства в юридичному та політичному плані все ще не виходив за межі національних держав.

Формулювання цілей. Отже, даний критичний нарис має на меті обговорення реального значення таких політико-правових категорій, як «універсальне громадянство», «права люди» та «глобалізація» у розпалі геополітичного конфлікту, що обумовив переслідування соціалізму ХХІ ст. в Латинській Америці. У методологічному полі дослідження використані документальне спостереження та діалектична герменевтика, які допомагають зіставити та узгодити категорії з різноманітними смисловими контекстами, щоб реконструювати їх справжнє значення.

Теоретичні та методологічні основи. З точки зору філософії історії, яка розглядає історію як філософський вимір¹ і має своєю метою осягнення значення, обсягу та кінцевої мети історичного процесу, у просторово-часових координатах перебувають людські суспільства як колективні утворення із власною ідентичністю стосовно соціально-політичної згуртованості та владних структур, порівняно з іншими суспільствами, близькими чи віддаленими. Можна, вслід за К. Поппером, стверджувати, що національні історичні процеси зумовлені діалектичним зіткненням, яке відбувається між двома протилежними матеріальними та моральними силами, такими як: свобода та тиранія [4]. Однак дихотомічні поняття свободи і тиранії не є однозначними і змінюються від однієї епохи до іншої, як вказує попередня цитата Б. Константа де Ребека [2]. Згідно з думкою американської дослідниці М. Нусбаум, свободу можна визначити як одну з фундаментальних цілей, що тлумачиться як бажання людини подолати бар'єри та обмеження, які є перешкодою для її повноцінного розвитку та реалізації її основних можливостей [5].

¹ У своїй класичній роботі «Вступ до філософії історії» 1974 р. відомий британський філософ У. Уолш [3] стверджує, що ця дисципліна мала на меті зрозуміти хід історії в цілому, щоб показати, тим не менш, багато очевидних аномалій і невідповідностей. Завдяки діям цілих людей та спільнот історія могла розглядатися як одиниця, що втілює загальний план, який (якщо ми колись його зрозуміємо) висвітлить детальний хід подій і дозволить нам розглядати всю історію людства як осяганий розумом процес.

Саме в цілях філософського осмислення політичних підтекстів свободи К. Поппер представляє свою працю «Відкрите суспільство та його вороги», яку пише на фоні трагедії Другої світової війни 1938–1945 рр. [4]. Філософ прагне від самого початку спростувати різні історичистсько-тоталітарні ідеї, що слугували виправданням для реалізації політичних та ідеологічних проєктів, які за своєю суттю протирічають ідеалу загальної насолоди свободами, без яких життя не може бути гідним і які захищаються відкритими суспільствами сучасності, побудованими на концептуальних політичних та аксіологічних засадах. На його думку, ця книга порушує проблеми, які не є очевидними для простого читача. У ній окреслено деякі труднощі, з якими стикається наша цивілізація і про які треба сказати, щоб охарактеризувати її. Цивілізація проголошує цінність гуманності та розумності, рівності й свободи; наша цивілізація, так би мовити, ще перебуває в зародку і продовжує зростати, незважаючи на те, що її неодноразово зраджували стільки інтелектуальних правителів людства.

К. Поппер здійснив спробу показати, що ця цивілізація ще не повністю оговталася від шоку свого народження, а також переходу від племінного або «закритого» суспільства з його підпорядкуванням магічним силам до «відкритого» суспільства, що звільняє критичні здібності людини [4]. У К. Поппера осьовий референт «відкритих суспільств» полягає в аргументованому сумніві з приводу телеологічних пояснень історії, а також концепцій Платона, Т. Гоббса, Г. Гегеля і К. Маркса, серед іншого припускаючих, що стан людини є підпорядкованим у будь-якому місці в будь-який час певному імперативу метафізичних сил, що становлять провідний фактор конструювання реальності. Згадаємо, наприклад, про середньовічний провіденціалізм, про дух історії, визначений Г. Гегелем, або про закони історії, властиві діалектичному матеріалізму. Згідно з усіма цими ідеалістичними або матеріалістичними концепціями, роль інтелектуала чи простої людини полягала у розкритті сенсу цих конструктивних сил або законів, а функція суспільств – у пристосуванні до їх загальних вимог. Даний підхід передбачав реалізацію такої форми соціально-політичної та економічної організації, яка, подібно до нацистського фашизму та радянського марксизму, призводила до розбудови тоталітарної держави, максимального впровадження тиранії в конкретній історичній реальності, можливості облаштування індивідуального життєвого простору не у відповідності до особистих прагнень, можливостей та очікувань кожного окремого суб'єкта, а згідно з принципами колективістської моделі співжиття, шовіністичним розумінням нації, яка надає мандат єдиному лідеру або єдиній партії, які визначатимуть і нав'язуватимуть кінцевий пункт призначення як єдино вірний шлях.

Отже, на наступних сторінках попперівський підхід, що наполягає на «звільненні критичних здібностей людини», постає як фундаментальний орієн-

тир для нашого суспільства, де розгортається дискурс навколо категорій «універсальне громадянство», «права людини» та «глобалізація». Дані категорії, як відомо, не є нейтральними, проте ідеологічно відповідають гуманістичному змісту і визвольним традиціям, у яких вони народжувалися протягом останніх чотирьох століть для того, щоб захистити принципи плюралістичного життя у відкритому суспільстві.

У рамках філософського аналізу поставленої проблеми К. Поппер, за словами венесуельського дослідника М. Мартінеса, дотримується постпозитивістської та постструктуралістської раціональності [6]. К. Поппер зазначає, що прагнення метафізики полягає в об'єднанні всіх істинних аспектів світу (і не тільки наукових) в цілісний образ, який одного разу може стати частиною ще ширшої, кращої і правдивішої картини [6, с. 16]. Сьогодні соціальні та гуманітарні науки звільняються від позитивістсько-емпіричного і логічного відбитку, що зациклював їх на вимірюванні, кількісних оцінках та перекладі соціальних явищ на математичну мову, заради уподібнення точним наукам. У той самий час набуває заслуженої переоцінки надзвичайно великий внесок філософських, історичних та антропологічних традицій, які своїми евристичними та герменевтичними компонентами дали життя новій якісній гносеологічній парадигмі, що характеризується інтимним наближенням до предметів та об'єктів дослідження. Суб'єкти пізнання ідентифікуються як такі, що знаходяться в неоднорідних та особливих життєвих світах і світоглядних горизонтах, однак мають реальну можливість пізнати реальність та зрозуміти світ.

Зокрема, ця гносеологічна парадигма матеріалізувалась у герменевтичній методології, що розглядає ідеї, концепції та категорії у їх природному ідеологічному та історичному контексті для доступу до їх оригінального змісту. Герменевтика визначає знання та ідеї як інтелектуальні продукти, доступні через совість дослідника; як такі, що здобули розуміння інтерпретатора не лише у їх логічній послідовності, а й у політичному контексті, який вони представляють, захищають чи маскують. На думку іспанського вченого А. Морено, проблема герменевтики полягає не в тому, щоб скласти «перцептивне» розуміння, і не в тому, щоб дослідити теоретичні основи наук про дух, а в тому, щоб визнати прихильність, яка насправді діє в будь-якому розумінні [7, с. 69]. Він указує на те, що в екзегетичі текстів і контекстів особисто вдається до аналізу – розкладання і взаємозв'язку – текстових явищ, тобто розуміння тексту не лише як структури письмового чи усного характеру, але водночас як певної системи знаків та соціокультурних практик, яка дозволяє проявитися прихованому там повідомленню [7, с. 70]. Із цього випливає, що сама реальність, що являє собою інтерсуб'єктивну динамічну конструкцію, може розглядатися як текст, який можна читати і перечитувати, щоб виявити приховані в ньому пові-

домлення. Такі «тексти» чуйно передають інтереси, які кожен умовний автор намагається представити та захистити у своєму творі.

Так, зокрема, технікою написання даного наукового дослідження послужила методологічна процедура герменевтичного кола, що являє собою послідовний аналіз численних письмових документальних джерел, поєднаних у своєрідному діалогічному контексті разом із скритими повідомленнями, що можуть бути прочитані між рядками, а також застосованими тут інтерпретаційними теоріями та критичною думкою самих авторів.

Права людини за межами загальноприйнятої риторики політичних та інтелектуальних еліт. Природні права людини сформувалися й отримали свій розвиток у гуманістичній антропоцентричній традиції, яка виходить далеко за межі сучасної західної думки, оскільки вже авраамічні релігійні традиції (іудаїзм, християнство та іслам), а також буддизм по-своєму містять підтвердження цінності людської особистості, що є у сутності своїй володарем розумної душі та хранителем «божественної іскри». За словами венесуельських вчених Х. Вілясміль та Л. Чирінос [8], дана правова та аксіологічна система представляє основоположні цінності людської особистості. Її існування виправдовує утвердження певної загальної концепції людської гідності в усіх суспільствах, а також розбудову інституційних механізмів її захисту та просування, а також претензію на універсальність як цінності людської особистості, так і значення зазначеної концепції.

Зі свого боку, російська дослідниця Т. Нінтьєва зі співавторами [9] вважають, що є необхідність у розробці ефективних механізмів правового регулювання рамок і обмежень, які деякі держави, такі як Росія, накладають на весь спектр недоторканих прав людини і водночас каталог громадянських свобод та політичних прав. Отже, варто визнати міждисциплінарне значення, якого набуває ця багатомірна тема, що поєднує рівною мірою правовий, політичний, філософський, економічний та аксіологічний аспекти звільнення людини від усіх форм свавілля, формальних чи неформальних, абстрактних чи конкретних.

Як послідовно доводилося, теорія прав людини має подвійний сенс. З одного боку, вона слугує правовою та гносеологічною базою для розробки універсальної концепції людської гідності¹, яка забезпечує чоловікові й жін-

¹ Ми поділяємо критику іспанського філософа права Де Мігеля Беріайна щодо помітно антропоцентричного характеру доктрини людської гідності, яка до цього часу слугувала ядром дискурсу про права людини. У цьому сенсі він пояснює, що «ідея людської гідності нерозривно пов'язана із сильно антропоцентричною аксіологічною позицією, яка робить усіх людей і тільки їх головними героями моралі, яка настільки ж оманлива, як і несправедлива. Оманлива, оскільки вона базується на ідилічному баченні людини як окремого різновиду тварини, що не відповідає дійсності. Несправедлива, оскільки вона часто пропонує різне ставлення до істот, які поділяють одні й ті самі морально значущі риси, просто тому що

ці достатні та необхідні умови для розвитку їх здібностей, що, на думку М. Нусбаум [5], визначається як можливість нічим не обмеженої діяльності з формування життєвого проекту, розробленого на основі індивідуального суверенітету, що служить імпульсом до реалізації внутрішніх можливостей та подальшого розвитку. З іншого боку, права людини мають представляти для сучасних демократичних країн світу захисний бар'єр проти можливого довільного використання влади елітами (формальними чи фактичними), а також сприяти остаточному подоланню діяльності чи бездіяльності еліт, що прирікає широкі верстви населення на життя у злиднях, відчуженні, насильстві, лихах та різного роду несправедливості. У цьому контексті стає повністю зрозумілим визвольний посыл прологу Загальної декларації прав людини 1948 р., що є результатом загального консенсусу всіх націй, які складають людство, заради створення дієвих механізмів управління ресурсами, конфліктами, а також створення форм організації колективних дій, відмінних від ірраціональної війни між людьми та цілими громадами, що заснована на нав'язуванні вкрай деструктивних догматичних або фундаменталістських поглядів на світ, як це сталося у Другій світовій війні (1938–1945), після чого К. Поппер засудив ідеї історизму й тоталітаризму.

Загальна декларація прав людини 1948 р. свідчить: «Беручи до уваги, що свобода, справедливість і мир у всьому світі ґрунтуються на визнанні внутрішньої гідності та рівних і невід'ємних прав усіх членів людської сім'ї; беручи до уваги те, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей <...> необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення» [11]. З цієї точки зору, права людини також налаштовують на цивілізаційну програму, яка зможе трансформувати гнітючу реальність, що до сьогодні загрожує консолідації відкритих суспільств, заснованих на принципах свободи, братерства, рівності, народного суверенітету та соціальної справедливості. У цьому сенсі статті 1 та 2 цієї Декларації зазначають: «Усі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах і наділені розумом та совістю, вони повинні ставитися по-братерськи один до од-

вони належать до різних видів. На основі цієї критики з'явилися пропозиції, які спрямовані на розширення прав, що перевищують суто людські, включаючи принаймні деякі види тварин, таких як дельфіни або мавпи, а також інші. Це є спроба виправити надмірності антропоцентризму через певну форму обмеження гідності за рахунок визнання видової належності особливо нещасних людей (таких як аненцефаліки або тих, що перебувають у вегетативному стані)» [10].

ного» [11, ст. 1]. «Кожна людина має права та свободи, проголошені в даній Декларації, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить» [11, ст. 2].

Однак загальновідомо, що ця досконала декларація принципів перебуває в зародковому стані в більшості суспільств, де, врешті-решт, домінують свавілля та різномірне гноблення людей та живих істот. Самих по собі нормативних органів, помпезних промов політичної та інтелектуальної еліт, а також декларацій принципів недостатньо для покращення умов життя вразливих людей у надзвичайних соціальних ситуаціях; необхідні воля та сила з боку політиків і розвинутого громадянського суспільства, спрямовані на створення матеріальних та культурних умов у повсякденному житті, що перетворили б ці прогресивні тексти на конкретну реальність у постійному розвитку.

До найбільш обґрунтованих докорів цього дискурсу, про які варто згадати, належить висловлювання латиноамериканського філософа і критика Е. Дюсселя, який демонструє свою надмірну риторичну зосередженість на формальних і процедурних аспектах, що роблять можливим задоволення та реалізацію основних прав людини на рівні політичних прав і громадянських свобод [12]. У той самий час гегемонічний Захід нехтує або навмисно ігнорує економічні основи, що уможлиблюють існування суспільства на мінімальному рівні соціального добробуту, дотримується метафізичного припущення, що саме функціонування ринку забезпечуватиме саморегулювання та зменшення соціальної асиметрії шляхом оптимального розподілу дефіцитних ресурсів. Зіткнувшись із цим аргументом, неприйнятним щодо бідних і нужденних у світі, Е. Дюссель додає: «Інституціоналізована політика, що ґрунтується на верховенстві права <...> згідно з прагматичними демократичними правилами <...> повинна сформулювати економічний проект, що мав би етично й стратегічно обмежити так званий саморегульований ринок або міфічну економічну конкуренцію, яка ніби неминуче призведе до рівноваги, виходячи з вимог відтворення життя та соціальної активності громадянського суспільства, та зосередитися на мінімальному стратегічному плануванні. Формальна (демократична) легітимність держави має бути гарантована матеріальною легітимністю (відтворенням життя її громадян). Це нагальні проблеми, над якими сьогодні повинна замислитися філософія визволення» [12].

Усе вказує на те, що у другій половині ХХІ ст. результат цього гідного дискурсу прав людини буде залежати не від урядів, а головним чином від людей, які свідомо й рішуче беруть участь у деконструкції асиметричних

відносин влади, що приносять користь виключно привілейованим класам на шкоду громадянам загалом. Якщо цей дискурс про права людини може слугувати чому-небудь, крім звичайної риторики еліт, він має стати інструментом мирної боротьби за формування в координатах дорадчої демократії нової моделі життєздатного суспільства не тільки для людей, а й для всіх вищих форм життя, включаючи Мати-Землю як шарнірну вісь біосфери. Це диктує необхідність переосмислити сутність поняття людської гідності як самоцілі, представляючи її як засіб гідності та поліпшення життя в усій його повноті й красі, що Е. Дюссель розуміє як політику визволення для відтворення життя в його широкому розумінні.

Чи можна створити загальне громадянство?

«Лінія, якої не бачать птахи, прекрасний аркуш паперу, недбало складений навпіл, як згусток крові в річковій жилі» (Альберто Ріос¹).

Щоб точно відповісти на запитання даного розділу, доречно зробити короткий історичний огляд поняття громадянства. Подібно до того, як права людини юридично визначаються через людську гідність, громадянство подає людину як архітектора політичної реальності. У період афінської класики фігуру громадянина² визначали як людину з політичними правами та обов'язками чи обов'язками щодо своєї громади. Кількість таких була зведена до кількох визначних людей, про що свідчить той факт, що в грецькому полісі та римському місті з цього стану були виключені іноземці, раби, жінки та люди з незначним економічним прибутком. Таким чином, процеси демократизації держави та суспільства, що відбувалися в Латинській Америці з кінця XIX – початку XX ст., страждаючи суперечностями на різних етапах, передбачали розширення політичного та соціального значення громадянства для людей і груп, які історично виключалися із громадянської участі у процесах, спрямованих на прийняття обов'язкових рішень. Це випадок із представниками корінних народів, жінками, ЛГБТ-спільнотою, бідними та іншими меншинами, що мали пригнічений статус-кво. Проте ще багато чого потрібно зробити не лише з політичної точки зору, а й у сфері культури та освіти, щоб сформувати громадянина-суб'єкта як свідомого, творчого та активного агента у конструюванні власної реальності.

Однак вірно також те, що дух Просвітництва та ілюктивна сила дискурсів тогочасних мислителів, таких як І. Кант, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо,

¹ Так визначає кордони Альберто Ріос у своїй відомій поемі «Кордон: подвійний сонет» [13].

² Згідно з думкою венесуельських дослідників М. Ромеро та А. Ромеро: «Громадянами називають усю сукупність людей, які складають місто чи національну державу... Громадянин має політичні зобов'язання та права, що дозволяють йому брати участь в уряді своєї країни» [14].

Е. Сієс та інші, визначали їх прихильність до інтернаціоналізму, який узагальнював умови громадянства. Так, громадянин усіх суспільств мав поділяти загалом принципи та постулати республіканського лібералізму ілюмінатів та категорично спиратися на монархічний абсолютизм та його божественне право. Отже, в Декларації прав людини і громадянина 1789 р. проголошувалося наступне. Стаття 1: «Люди народжуються і залишаються вільними та рівними у правах. Суспільні відмінності можуть бути засновані лише на загальній корисності». Стаття 2: «Метою будь-якого політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека та спротив пригнобленню». Стаття 3: «Увесь суверенітет належить нації. Жоден орган, жодна особа не може здійснювати владу, яка не походить прямо від нації». Стаття 4: «Свобода полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншому: отже, природні права кожної людини не мають меж, за винятком тих, що гарантують іншим членам суспільства користування такими ж само правами. Ці межі можуть бути визначені тільки законом» [15].

Дійсно, ця просвітницька концепція свободи, оплот протестантських релігійних громад, що активно сприяли реформі, підтверджує формальну рівність перед законом, загальну корисність, приватну власність, безпеку громадян та право протистояти гнобленню, вона послужила мотиваційним підґрунтям для розриву колоніальних зв'язків на території теперішньої Латинської Америки та аксіологічною моделлю для подальшого формування національних держав республіканського типу. Отже, сучасність поступово і дискурсивно сформувала образ громадянина із наступними характеристиками, що докладно сформульовані в праці відомого іспанського академіка та політика Х. Валлеса [16]:

– перед історично всемогутньою державною владою громадянин постає як захищений, пильний і активний суб'єкт, готовий брати участь у політичному житті;

– суб'єкт-громадянин використовує передумову верховенства права для захисту свого життя та інтересів. У цьому сенсі держава гарантує йому право на життя, власність, свободу совісті та вираження поглядів, а також на весь каталог так званих природних, сьогодні основних, прав;

– статус громадянина не залежить від раси, віросповідання, ідеології чи мови. Однак слід визнати, що тривалий час політичне громадянство фактично залежало від наявності достатнього економічного доходу і що жінки не могли повною мірою бути причетними до цього статусу аж до ХХ ст. [16].

Безумовно, серед тих рис, що онтологічно визначають громадянина, є не тільки те, що він є кредитором позитивних прав та обов'язків, адже головним чином він є носієм історичної та політичної свідомості, необхідної для формування обґрунтованої позиції з приводу політичних питань. Іншими словами,

громадянин – це той, хто безпосередньо впливає на життя полісу в кращий чи гірший бік. Таким чином, постає питання: чи можливе загальне громадянство? Проблема не проста і, звичайно, перевищує за своєю складністю та глибиною можливості даного дослідження. Однак є підстави стверджувати, що теоретично і практично можливим виявляється якщо не універсальне громадянство, то принаймні міжнародне, як це підтверджує досвід Європейського Союзу, торговельно-економічного союзу МЕРКОСУР та Андського співтовариства націй.

Парадоксальним є те, що сучасні демократичні держави формально визнають внутрішню гідність усіх людей, але не їх політичну гідність як громадян. І дотепер стан повноправного громадянина обмежується територіальністю конкретної національної держави, і на відміну від великого глобалізованого капіталу, який може мігрувати з одного місця в інше з дуже незначними обмеженнями, мобільність людей сповільнюється, зокрема, за рахунок громіздких юридичних процедур. На наш погляд, лише два специфічні аспекти ускладнюють здобуття наднаціонального громадянства. По-перше, право доступу до здійснення влади та приналежності до уряду громади надається виключно громадянам, виходячи з міркувань їх національної ідентичності та історичної свідомості. Напевно, саме так і повинно бути, якщо ми будемо стверджувати інше, то спонукаємо спільноту до демагогії. По-друге, повне усунення міграційних бар'єрів також неможливе, оскільки масові міграції приносять численні проблеми державам, що приймають.

У будь-якому випадку інтелектуали, що обізнані у правах людини, несуть відповідальність за пошук адекватних відповідей на виклики, які передбачає реалізація універсального громадянства, згідно з етичним припущенням, що кожна людина має однакову цінність і значущість протягом усього життя, незважаючи на її національне походження як непряму обставину, яку ніхто не визначає довільно. Очевидно, що дуже важко відстоювати ідеї та концепції, що випливають із дискурсу про права людини як універсальні та невід'ємні, навіть не вдаючися до серйозних дебатів щодо наслідків глобального громадянства, яке позиціонує всіх людей перед усіма державами на рівних умовах.

Чи сприяє глобалізація універсальному громадянству? На жаль, існуючі взаємозв'язки між глобалізацією, правами людини та громадянством не були сприятливими для останніх двох згаданих категорій, оскільки, незважаючи на їх ліберальний характер, що обґрунтовує взаємозв'язок різних національних ринків на глобальному рівні, на практиці все зводиться до економічних і фінансових питань, які зачіпають крупний капітал та вирішуються на його користь. Такий прагматичний акцент виправданий неоліберальною ідеологією, яка комерціалізує соціальні, політичні та економічні відносини як най-

кращий спосіб модернізації та сприяння економічному зростанню, зокрема, тих районів світу, де найнижчий рівень розвитку та стабільності. Це доводить недоречність ставки на модель центрального планування економіки, яка історично призводила до різних тоталітарних експериментів.

Проте заслуговує на увагу бачення глобалізаційних процесів не лише з ринкової точки зору, яка, безсумнівно, має найбільше визнання, але й із позиції, близької до цивілізаційної програми з прав людини, що сприяє гідності суспільного життя та цінності громадянства як універсальної сили, що виходить за межі формальностей. У цьому сенсі важко не погодитися з ініціативою відомого американського економіста Х. Стігліца щодо сприяння «глобалізації з людським обличчям», що є «більш справедливою та ефективною у справі підвищення рівня життя, особливо найбідніших» [17, с. 429]. Згідно з Нобелівською премією з економіки 2001 р., реалізація такої глобалізаційної програми повинна мати наступні напрями:

– належним чином оцінити вплив на локальну регіональну ідентичність глобальної, тобто сучасної західної культури, виявляючи, чи замінюється неокolonіальна динаміка міжкультурним діалогом, заснованим на повазі та взаємному визнанні: проблема, яку португальський соціолог Б. де Соуза Сантос визначає як діагопічну герменевтику [18];

– міністри фінансів і торгівлі повинні сприймати глобалізацію як процес, який так чи інакше впливає на всі виміри буття країн, а не лише на макроекономічний рівень їх функціонування;

– багатосторонні організації, які керують світовою економікою, такі як МВФ, ІБР, СОТ чи Всесвітній банк, повинні керувати інтересами країн, що розвиваються, більш збалансовано, оскільки їх економіки потребують особливого ставлення, режиму та обмежень, відповідно до свого потенціалу;

– ритм інтеграції економік та інститутів до світової системи обміну товарами та послугами повинен бути поступовим, щоб не порушити традиційних норм, які слугують посиленням на інститути периферійних національних держав. Таким чином, останні будуть мати необхідний час для адекватного реагування на вимоги та виклики, накладені першими [17; 19].

Така концепція глобалізації послужить базою принаймні для створення матеріальних умов, необхідних для глобалізації, що співзвучна з ідеєю запровадження загального громадянства, хоча означатиме інші технології прийняття рішень, демократично узгоджених між усіма державами світу, ізоляція жодних із яких не є допустимим варіантом. Ідеться про те, щоб зробити економічну та фінансову глобалізацію прелюдією до глобалізації прав людини в рамках загального громадянства, що виходить за межі внесків, зроблених до цього часу ООН. Пропозиція такого масштабу вже розглядалася канадським філософом

Ф. Ресніком як глобальна стратегія демократизації і легітимізації зношених національних політичних систем [20].

Ф. Реснік проголошує необхідність глобальної демократії з останнього десятиліття минулого століття. Він теоретизує стосовно наслідків, які міг би мати глобальний уряд згідно з новими геополітичними і геостратегічними реаліями сучасного світу: «Технологічний прогрес зробив національні кордони більш прозорими. Держави зберігають свій суверенітет, але уряди зазнали ерозії своїх повноважень <...> Виклики, що стоять перед сучасним світом <...> вимагають спільних зусиль для введення в дію системи глобального уряду, яка більш відповідає сучасним реаліям <...> Поява глобального організованого громадянського суспільства є важливою передумовою демократії глобального рівня <...> Усе більше і більше людей встановлюють зв'язки через кордони та розвивають стосунки, засновані на спільних проблемах і турботах: навколишнє середовище, права людини, мир, статус жінки та багато іншого» [20, с. 54].

Ідея глобальної демократії є корелятом глобального громадянства. Так само сучасні мислителі обґрунтовують свої наративи концепцією природного права, згідно з якою гідність людини та її суверенна здатність до політичних дій зі створення власної реальності виступають не поступкою будь-якого державного утворення, а безперечним результатом цінності її власного життя, яке кожна держава незалежно від форми та типу правління повинна визнавати та захищати в будь-який час як невід'ємну цінність, яка легалізує її корпоративне існування. Ідея універсального громадянства також укорінена в доктрині природного права, що є епістемологічним ядром прав людини.

Зокрема, універсальне громадянство вимагає розробки міжнародної політико-правової програми, яка надасть змісту цьому законному прагненню. Основні передумови цієї програми такі:

1) сучасний конституціоналізм має відродити космополітичну концепцію громадянства, яка виходить за межі національних держав, і створити у сфері міжнародного публічного права світове громадянство, що узгоджується з універсалізмом прав людини та глобалізацією;

2) поступово надавати громадянам у XXI ст. ті самі переваги мобільності, які є у крупного капіталу, для якого практично немає кордонів; це, безсумнівно, принесе користь мільйонам мігрантів, які мешкають нелегально в суспільствах, які їх приймають (обставина, яка суттєво заважає здійсненню ними основних прав);

3) з приводу найпопулярнішої із політичних теорій має бути розгорнута дискусія заради переосмислення поняття «громадянство», яке до цього часу було зведене до політичної та правової площини, щоб представити нові виміри цього концепту. Це пояснюється складними геополітичними реаліями XXI ст.,

що провокують потребу в додатковому соціальному, культурному, екологічному громадянстві, серед інших аспектів, що становлять глобальний інтерес;

4) так само національні освітні системи на різних рівнях і в різних формах повинні навчати громадян новому повному сенсу даної концепції громадянства, виховуючи людей з критичним, творчим та асоціативним мисленням, готових брати активну участь в управлінні справами та контролі над політиками, які зазвичай впливають на кожного;

5) з ідеологічної точки зору договірна філософія може зробити великий внесок у цю напружену дискусію, оскільки вона тлумачить історичні моделі суспільства не як результат метафізичних процесів, а як закономірний наслідок інтерсуб'єктивного діалогу між вільними та рівноправними людьми, які конструктивно визначають матеріальні та етичні основи суспільства, які вони прагнуть створити в ході своєї продуктивної діяльності. Це означає, що вони перебувають у стані архітекторів свого життєвого простору та повноправних керівників своїх життєвих проєктів.

Усе вказує на те, що програма з таким мінімальним змістом (оскільки можна було б додати ще багато питань) слугуватиме тому, щоб усі люди, які переїжджають з однієї країни в іншу в цьому глобалізованому світі, могли отримати доступ до основних ресурсів і можливостей на рівних умовах соціального і політичного громадянства, яке, за винятком обмежень, які воно могло б мати, служило б для того, щоб кожен міг проживати комфортне життя з точки зору людської гідності та соціального добробуту. Це означало б створення нових або оновлених глобальних інститутів, які мали б гарантувати демократію, громадянство та основні права в глобальному контексті.

Масові міграції венесуельців випробовують справжню прихильність держав регіону справі захисту прав людини. Будь-який досвід теоретичної та філософської рефлексії буде неповним, якщо конкретні реалії не будуть ретельно вивчені, що пояснює тісний взаємозв'язок між теорією як інтерпретаційною моделлю реальності та самою реальністю. Завдання полягає в тому, щоб герменевтично перевірити, уникнувши будь-яких логічних сумнівів, чи відповідає теорія вимогам і можливостям ситуацій, що динамічно виникають із складних реалій, які через їх зростаючу складність не можуть бути зведені до лінійних систем аналізу минулого. У протилежному випадку теоретична рефлексія була б просто ерудицією без будь-якої пояснювальної чи інтерпретаційної цінності на службі у людей і спільнот.

На час написання цих рядків у найпопулярнішій пресі не перестає з'являтися тема краху політичної та економічної моделі, реалізованої у Венесуелі в результаті так званої Боліваріанської революції, в розпал ідеологічного торжества соціалізму XXI ст., що, згідно з поглядами венесуельського вченого Ф. Лареса [21], парадоксальним чином закінчилося повторенням тих самих

авторитарних обмежень і протиріч класичного соціалізму ХХ ст. При цьому офіційні джерела заперечують факт надзвичайної гуманітарної ситуації¹, що її зазнає Венесуела, і перекладають всю відповідальність за цю справу на ймовірну змову, організовану опозицією та її міжнародними союзниками в ході «економічної війни»; водночас опозиційні ідеологи повністю звинувачують у стражданнях та загальній нестабільності у Венесуелі адміністрацію Мадурри, яка схильна до авторитарного та сектантського дрейфу. Істина ж полягає в тому, що тисячі венесуельців щодня залишають країну, щоб уникнути кризи та шукати кращого життя.

Тільки в Колумбії, згідно з даними, повідомленими в газеті «*Tal Cual*» (березень 2019 р.), вже знищено щонайменше два мільйони п'ятсот тисяч венесуельців [22]. Зіткнувшись із цією болючою ситуацією, не складно оцінити, як приймаючі держави регіону реагували на вимоги та потреби венесуельської діаспори, щоб гарантувати їм користування своїми основними правами на світовій арені, що оточує Латинську Америку у ХХІ ст., навіть коли у випадку із Південною Америкою ми говоримо про такі країни, як Колумбія, Бразилія, Перу, Аргентина чи Еквадор, які більшою чи меншою мірою страждають від серйозного дефіциту соціальної справедливості і рівноправ'я та яким ще належить зробити багато чого, щоб подолати свої внутрішні проблеми бідності, насильства та ізоляції.

Така оцінка враховує дії держави, засобів масової інформації та громадянського суспільства крізь призму категорій «громадянство», «права людини» та «глобалізація» як фундаментальних факторів, які визначають політику щодо мігрантів, формують сприятливі або не дуже матриці ситуацій, у які потрапляє людина, яка зазнає лиха репресивного режиму в суспільстві як матеріальному та символічному просторі, що може зустріти гостинно та будувати людські стосунки різного роду. Як можна припустити, намагання досконало оцінити ці фактори виходить за рамки реальних можливостей цього дослідження і, отже, заслуговує на розвиток подальших досліджень, які вже розробляються. У будь-якому випадку варто подати певні досягнення в цьому напрямі, що пояснюють зазначені соціальні феномени.

У ситуації з Колумбією, яка нам добре відома, національні уряди Хуана Мануеля Сантоса (під час другого його терміну) та Івана Дуке розділили осуд диктаторського характеру Боліваріанської революції у згоді з Генераль-

¹ Технічна концепція, що стосується розпаду правових і демократичних інститутів через постійні зловживання владою, які спричиняють різке позбавлення основних товарів та послуг у великих масштабах, що виходить за межі можливостей виживання суспільства. Це вимагає різногалузевої, багатогранної та скоординованої гуманітарної реакції з боку значної кількості національних і міжнародних суб'єктів заради допомоги населенню, захисту його прав, а також співпраці у справі відновлення внутрішнього потенціалу. У широкому розумінні це відомо як складна надзвичайна гуманітарна ситуація.

ним секретарем ОАД та Групою Ліма¹, багатосторонньою організацією, яка об'єднує держави півкулі, зацікавлені у відновленні венесуельської демократії та діяльності її політичних інститутів у відповідь на зростаючі потреби та прагнення до свободи венесуельського народу. У цьому сенсі міграційна політика Колумбії – країни, що, у свою чергу, обтяжена понад 50-річною громадянською війною, була послідовною і дозволила венесуельцям безвізовий доступ, паралельно створивши формальні офіційні механізми легалізації та інтеграції їх у національну виробничу динаміку приймаючих громад.

Що стосується засобів масової інформації, неопублікована робота колумбійського дослідника Х. Беррокала [23], до якої ми отримали доступ, мала на меті проаналізувати полемічне звернення венесуельської міграції в Колумбії із деякими свідочтвами, створеними певними друкованими ЗМІ рівня «National»; робота містила висновок, що преса репрезентує образ венесуельця як жертви диктатури; диктатура зруйнувала життя «колись багатой країни», а отже, змушує жителів масово мігрувати, щоб не загинути в умовах тривалої радикальної кризи, яку неможливо вирішити без зміни уряду і яка, крім того, не має рішення у короткостроковій перспективі. Однак ці новини та/або огляди думок не облишені деяких стереотипних практик, що підсилюють найгірші наслідки міграції, переоцінюючи масштаби певних злочинних дій, що були вчинені в різних регіонах Колумбії «венесуельськими мігрантами».

Нарешті, колумбійське суспільство історично мало дуже тісні стосунки з народом Венесуели, чому сприяли географічні, історичні та демографічні фактори. Варто пам'ятати, що Колумбія та Венесуела мають понад дві тисячі двісті кілометрів спільних кордонів і що після перетворення їх у республіканські держави вони майже протягом десятиліття були єдиною країною, що було конкретно зафіксовано політичною Конституцією, прийнятою в Кукуті у 1821 р., до розпаду так званої Великої Колумбії в 1830 р.

Ці зв'язки структурували взаємодоповнюючі відносини поряд із дуже близькими культурними особливостями та стилями життя по обидва боки кордону. На сьогоднішній день вони суттєво сприяють інтеграції венесуельського мігранта в Колумбію без серйозних труднощів, хоча не виключають певних осередків ксенофобії, що виникають як протистояння масовим міграціям, які за умов подальшого наростання можуть погіршити умови праці та життя, посилити загострення кризи в країні з дуже обмеженими ресурсами, якою є Колумбія.

Висновок. Обговорення реальної ситуації в категоріях «універсальне громадянство», «права людини» та «глобалізація» в розпалі геополітичного

¹ Для отримання додаткової інформації про членів цієї групи та цілі, які вони переслідують, рекомендується: <https://www.dw.com/es/grupo-de-lima/t-41378602>.

конфлікту, спричиненого переслідуванням соціалізму ХХІ ст. у Латинській Америці, є непростотою справою, адже дана робота має розглядатися як невеликий внесок у цьому плані, не більше того.

Існує багато спільного між сучасними політичними та філософськими програмами західного культурного простору, часткою якого є латиноамериканці, та ідеями загального громадянства, глобалізації та прав людини в дусі глибокого войовничого універсалізму, які функціонують сьогодні в повному обсязі не лише як абстрактні теорії, а й як інклюзивні інструменти в розпорядженні людей і націй, які продовжують працювати над покращенням умов свого життя та зміцненням своєї свободи існувати й діяти у кращому світі.

Що стосується традиції прав людини як сучасного вираження природного права, вона бере свій початок у стародавні часи і навіть сходиться до великих релігій, які по-своєму розвивали та обґрунтовували ідею гідності людини. Історія інституту прав людини має яскраво виражений антропоцентричний характер і заслуговує на розширення відповідно до геополітичних реалій сучасного світу заради захисту безперечної цінності всіх форм життя, що зазнають руйнівних впливів таких явищ, як глобальне потепління та пов'язаний з ним парниковий ефект, феномен надмірної динаміки економічного зростання, що вимагає технологічної та промислової модернізації. Зі свого боку, «глобалізація з людським обличчям» [17] означає можливість взаємозв'язку та взаємозбагачення не тільки матеріальних та фінансових ресурсів, що обумовлюється ненаситністю міжнародних ринків, а й круговорот знань та людей, якого вимагають сучасні світові демократії, щоб зміцнити свій соціальний і людський капітал.

У цьому контексті ідея глобального або загального громадянства хоч і видається утопічною, проте набуває надзвичайного значення, оскільки розширює горизонт політичного феномену громадянства, який служить життєво важливою цінністю для сучасних демократій чи поліархій, забувши про традицію, згідно з якою історією керували верховні сили та структури. Хоча, згідно з К. Поппером [4], вже історичистська концепція відводила фундаментальну роль у побудові реальності, сприятливої для здійснення свободи, громадянину, свідомому та активному.

Нарешті, скрутний стан, якого зазнало венесуельське суспільство в цілому, перетворився на надзвичайну гуманітарну ситуацію в рамках недовершеної держави з непередбачуваними наслідками для латиноамериканської та глобальної геополітики, що насправді може призвести до конфлікту. Війна, породжена втручанням США або міжнародної коаліції, перевіряє бажання сусідніх країн, з одного боку, продемонструвати свою справжню прихильність ідеалу прав людини, надаючи законний притулок тисячам людей, що рятуються від лиха, і, з іншого боку, визнати вигідність надання цим суб'єктам

набору прав, свобод та обов'язків, аналогічного тому, що вони гарантують своїм громадянам.

Таким чином, якщо глобалізація зведена суто до інтернаціоналізації капіталу та вибіркового людських і технологічних ресурсів виключно в інтересах корпоративних еліт і не перетворюється у глобалізацію соціального добробуту та гідності життя – процес, у якому універсальне громадянство стало б логічним наслідком, у такому разі це часткова глобалізація, яка мало чим може сприяти розвитку відкритого суспільства XXI ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Calvano Cabezas Leonardo. *Modernidad Política y Contrato Social en Colombia*. Fondo Editorial de la UNERMB. Cabimas, Venezuela, 2018. P. 23–126.
2. Constant de Rebecque Benjamín. Sobre la libertad de los antiguos comparada con la de los modernos Discurso Pronunciado en el Ateneo de Paris. *Revista Libertades*. 2013. URL: <https://omegalfa.es/downloadfile.php?...libertad-de-los-antiguos-comparada...modern> (дата звернення: 05.11.2018).
3. Walsh W.H. *Introducción a la Filosofía de la Historia*. 5ta edición. Teoría y crítica. Ciudad de México, México, 1974.
4. Popper Karl. *La sociedad abierta y sus enemigos*. 1945. URL: <http://ceiphistorica.com/wp-content/uploads/2016/04/Popper-Karl-R.-La-sociedad-abierta-y-sus-enemigos.pdf> (дата звернення: 03.03.2019).
5. Nussbaum Martha. *Crear Capacidades Propuesta para el desarrollo humano*. 1era. Edición. Paidós. Barcelona, España, 2012. P. 33 de 267.
6. Martínez Miguelez Miguel. *La nueva ciencia Su desafío, su lógica y método*. Trillas, México DF., México, 2009. 271 p.
7. Moreno Olmedo Alejandro. *El Aro y la Trama Episteme, modernidad y pueblo*. Convivium Press. Miami, EE. UU, 2018. 468 p.
8. Villasmil Espinoza Jorge, Chirinos Portillo Loiralith. Reflexiones sobre Derechos Humanos, multiculturalidad y diálogo intercultural. *Revista Opción*. 2016. Año 32, No. 79. P. 197–216.
9. Nintsyeva Tamila M., Umarova Amala A., Umarova Madina A. Las bases teóricas y metodológicas de la institución de las restricciones en el sistema del estado legal del individuo. *Amazonia investiga*. 2018. Vol. 7, Núm. 13 (marzo – abril). P. 374–386. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/577> (дата звернення: 20.12.2020).
10. De Miguel Beriain Iñigo. Dignidad humana? Por un concepto de dignidad disociado de la especie humana. *BioLaw Journal – Rivista di BioDiritto*, n. 2. URL: <http://www.biodiritto.org/ojs/index.php?journal=biolaw&page=article&op=view&path%5B%5D=236&path%5B%5D=183> (дата звернення: 26.01.2018).

11. Organización de Naciones Unidas (ONU). Declaración Universal de los Derechos Humanos. 1948. URL: https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/spn.pdf (дата звернення: 04.03.2019).
12. Guerra Isabel. Enrique Dussel y la Filosofía de la Liberación. Vida y Pensamiento. *Analéctica*. 2015.
13. La Nación. Poeta Alberto Ríos está Orgulloso de que U2 haya elegido su Poema para gira Mundial. URL: <http://lanacion.cl/2017/06/14/poeta-alberto-rios-esta-orgulloso-de-que-u2-науа-elegido-su-poema-para-gira-mundial/> (дата звернення: 18.03.2019).
14. Romero María Teresa, Romero Anibal. Diccionario de Política Conceptos fundamentales Grandes autores Relaciones internacionales. Editorial Panapo. Caracas, Venezuela, 2005. 215 p.
15. Asamblea Nacional. Declaración de los Derechos del Hombre y del Ciudadano. 1789. URL: http://tratadoseuropeos.eu/Documentos/Declaracion_de_los_Derechos_del_Hombre_y_del_Ciudadano.pdf (дата звернення: 05.03.2019).
16. Valles M. Josep. Ciencia Política Una introducción. Ariel Ciencia Política. Barcelona, España, 2000. 455 p.
17. Stiglitz Josep E. El malestar en la globalización. Santillana. Madrid, España, 2011. 544 p.
18. De Sousa Santos Boaventura. Hacia una concepción multicultural de los Derechos Humanos. *EL OTRO DERECHO*. Julio de 2002. Número 28. ILSA. Bogotá, Colombia. P. 60–83.
19. Stiglitz Josep E., Charlton Andrew. Comercio justo para todos Como el comercio puede promover el desarrollo. Taurus. Madrid, España, 2007. 463 p.
20. Resnick Philip. La democracia del siglo XXI. Anthropos. Barcelona, España, 2007. 192 p.
21. Lares Fermín. El expediente del chavismo El rojo balance del socialismo del siglo XXI. La hoja del Norte. Caracas, Venezuela, 2014. 315 p.
22. Tal Cual. Colombia amplía por dos años vigencia de pasaportes de venezolanos vencidos. URL: <http://talcualdigital.com/index.php/2019/03/08/colombia-amplia-por-dos-anos-vigencia-de-pasaportes-de-venezolanos-vencidos/> (дата звернення: 05.03.2019).
23. Berrocal Juan Carlos. La migración venezolana en Colombia a la luz de ciertos discursos hemerográficos de alcance nacional. (Monografía Inédita), 2019. 78 p.

REFERENCES

1. Calvano Cabezas, Leonardo. (2018). Modernidad Política y Contrato Social en Colombia. Fondo Editorial de la UNERMB. Cabimas, Venezuela [in Spain].
2. Constant de rebecque, Benjamín. (2013). Sobre la libertad de los antiguos comparada con la de los modernos Discurso Pronunciado en el Ateneo de Paris. *Revista Libertades. Disponible en línea*. En: <https://omegalfa.es/downloadfile.php?...libertad-de-los-antiguos-comparada...modern>. Fecha de consulta: 05 de noviembre de 2018 [in Spain].

3. Walsh, W. H (1974). *Introducción a la Filosofía de la Historia*. 5ta edición. Teoría y crítica. Ciudad de México, México [in Spain].
4. Popper, Karl. (1945). *La sociedad abierta y sus enemigos*. Disponible en línea. En: <http://ceiphistorica.com/wp-content/uploads/2016/04/Popper-Karl-R.-La-sociedad-abierta-y-sus-enemigos.pdf>. Fecha de consulta: 03 de marzo de 2019 [in Spain].
5. Nussbaum, Martha. (2012). *Crear Capacidades Propuesta para el desarrollo humano*. 1era. Edición. Paidós. Barcelona, España [in Spain].
6. Martínez Miguelez, Miguel. 2009. *La nueva ciencia Su desafío, su lógica y método*. Trillas, México DF., México [in Spain].
7. Moreno Olmedo, Alejandro. (2008). *El Aro y la Trama Episteme, modernidad y pueblo*. Convivium Press. Miami, EE. UU [in Spain].
8. Villasmil Espinoza Villasmil, Jorge; Chirinos Portillo, Loiralith. (2016). Reflexiones sobre Derechos Humanos, multiculturalidad y diálogo intercultural. En: *Revista Opción*. Año 32, No. 79 (2016): 197–216 [in Spain].
9. Tamila M, Nintsyeva; Amala A, Umarova; Madina A, Umarova. (2018). Las bases teóricas y metodológicas de la institución de las restricciones en el sistema del estado legal del individuo. En: *Amazonia investiga*. Vol. 7 Núm. 13 /marzo – abril 2018. Disponible en línea. En: <https://www.udla.edu.co/revistas/index.php/amazonia-investiga/article/DOWNLOAD/882/pdf>. [in Spain].
10. De Miguel Beriain, Iñigo. (2017). Dignidad ¿humana? Por un concepto de dignidad disociado de la especie humana. En: *BioLaw Journal – Rivista di BioDiritto*, n. 2. Disponible en línea. En: <http://www.biodiritto.org/ojs/index.php?journal=biolaw&page=article&op=view&path%5B%5D=236&PATH%5B%5D=183>. Fecha de consulta: 26 de enero de 2018 [in Spain].
11. Organización de Naciones Unidas (ONU). (1948). *Declaración Universal de los Derechos Humanos*. Disponible en línea. En: https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/spn.pdf. Fecha de Consulta: 04 de marzo de 2019 [in Spain].
12. Guerra, Isabel. (2015). *Enrique Dussel y la Filosofía de la Liberación. Vida y Pensamiento*. En: *Analéctica*. Disponible en línea [in Spain].
13. La Nación. (2019). *Poeta Alberto Ríos está Orgulloso de que U2 haya elegido su Poema para gira Mundial*. Disponible en línea. En: <http://lanacion.cl/2017/06/14/poeta-albertorios-esta-orgulloso-de-que-u2-haya-elegido-su-poema-para-gira-mundial/>. Fecha de consulta: 18 de marzo de 2019 [in Spain].
14. Romero, María Teresa; Romero, Aníbal. (2005). *Diccionario de Política Conceptos fundamentales Grandes autores Relaciones internacionales*. Editorial Panapo. Caracas, Venezuela [in Spain].
15. Asamblea Nacional. (1789). *Declaración de los Derechos del Hombre y del Ciudadano*. Disponible en línea. En: http://tratadoseuropeos.eu/Documentos/Declaracion_de_los_Derechos_del_Hombre_y_del_Ciudadano.pdf. Fecha de consulta: 05 de marzo de 2019 [in Spain].
16. Valles M., Josep. (2000). *Ciencia Política Una introducción*. Ariel Ciencia Política. Barcelona, España [in Spain].

17. Stiglitz, Josep E. (2011). El malestar en la globalización. Santillana. Madrid, España [in Spain].
18. De Sousa Santos, Boaventura. (2002). Hacia una concepción multicultural de los Derechos Humanos. *EL OTRO DERECHO*, número 28. Julio de 2002. ILSA. Bogotá, Colombia [in Spain].
19. Stiglitz, Josep E; CHARLTON, Andrew. (2007). Comercio justo para todos Como el comercio puede promover el desarrollo. Taurus. Madrid, España [in Spain].
20. Resnick, Philip. (2007). La democracia del siglo XXI. Anthropos. Barcelona, España [in Spain].
21. Lares, Fermín. (2014). El expediente del chavismo El rojo balance del socialismo del siglo XXI. La hoja del Norte. Caracas, Venezuela [in Spain].
22. Tal Cual. (2019). Colombia amplía por dos años vigencia de pasaportes de venezolanos vencidos. Disponible en línea. En: <http://talcualdigital.com/index.php/2019/03/08/colombia-amplia-por-dos-anos-vigencia-de-pasaportes-de-venezolanos-vencidos/>. Fecha de consulta: 05 de marzo de 2019 [in Spain].
23. Berrocal, Juan Carlos (2019). La migración venezolana en Colombia a la luz de ciertos discursos hemerográficos de alcance nacional. (Monografía Inédita) [in Spain].

Диего Фелипе Арбелаез-Кампило, доктор философии, профессор,
Университет Амазонии, редактор журнала «Amazonia Investiga»,
г. Нейва, Колумбия

Магда Джулисса Рохас-Багамон, доктор философии, профессор,
Университет Амазонии, заместитель редактора журнала
«Amazonia Investiga», г. Нейва, Колумбия

Данильян Олег Геннадьевич, доктор философских наук, профессор,
заведующий кафедрой философии Национального юридического
университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ДИСКУРС ПО ПОВОДУ КАТЕГОРИЙ «УНИВЕРСАЛЬНОЕ ГРАЖДАНСТВО», «ПРАВА ЧЕЛОВЕКА» И «ГЛОБАЛИЗАЦИЯ»

Статья посвящена исследованию дискурса по поводу категорий «универсальное гражданство», «права человека» и «глобализация», а также реальной ситуации вокруг данных категорий в условиях геополитического конфликта в Латинской Америке. В результате исследования сделан вывод о том, что если глобализация будет сведена к интернационализации капитала, а также отдельных человеческих и технологических ресурсов в пользу корпоративной элиты и не распространится на глобализацию социального благополучия и достоинства жизни,

при котором универсальное гражданство было бы логическим следствием, такая глобализация вряд ли сможет способствовать развитию открытого общества XXI в.

Ключевые слова: критическое мышление в Латинской Америке, универсальное гражданство, права человека, глобализация.

Diego Felipe Arbelaez-Campillo, Ph.D., Professor, University of the Amazon,
Editor «Amazonia Investiga», Neiva, Colombia

Magda Julissa Rojas-Bahamon, Ph.D., Professor, University of the Amazon,
Coeditor «Amazonia Investiga», Neiva, Colombia

Danilyan Oleg Gennadyevich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy of Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkiv, Ukraine

DISCOURSE ON THE CATEGORIES «UNIVERSAL CITIZENSHIP», «HUMAN RIGHTS» AND «GLOBALIZATION»

Problem setting. *Although modern humanity has proclaimed the universality of human dignity and desperately upholds this value, which is fully in harmony with freedom, equality and fraternity, the truth is that in reality it has not yet been able to go beyond the status of a citizen of the nation state in its legal and political conventions. . In this sense, a very important issue is the representation of the real situation around the categories of «universal citizenship», «human rights» and «globalization» in the midst of the geopolitical conflict in Latin America caused by the persecution of 21st century socialism.*

Paper objective. *This critical essay aims to discuss the real significance of such political and legal categories as «universal citizenship», «human rights» and «globalization» in the midst of the geopolitical conflict that led to the persecution of 21st century socialism in Latin America.*

Methodology. *The methodological field of the research uses documentary observation and dialectical hermeneutics, which help to compare and reconcile categories with different semantic contexts to reconstruct their true meaning. The technique of writing this research was the methodological procedure of the hermeneutic circle, which is a sequential analysis of numerous written documentary sources, combined in a kind of dialogic context with hidden messages that can be read between the lines, as well as interpretive theories and critical thinking.*

Paper main body. *There is much in common between the contemporary political and philosophical programs of the Western cultural space, of which Latin Americans are a part, and the ideas of universal citizenship, globalization, and human rights in a spirit of deep militant universalism that function fully today not only as abstract theories at the disposal of peoples and nations who continue to work to improve their living conditions and strengthen their freedom to exist and act in a better world.*

As for the tradition of human rights as a modern expression of natural law, it dates back to ancient times and even dates back to the great religions, which in their own way developed and substantiated the idea of human dignity. The history of the Institute of Human Rights has a pronounced anthropocentric character and deserves to be expanded in accordance with the geopolitical realities of the modern world, in order to protect the indisputable value of all life forms affected by such phenomena as global warming and the associated greenhouse effect. economic growth that requires technological and industrial modernization. For its part, «globalization with a human face» means the ability to interconnect and enrich not only material and financial resources, due to the insatiability of international markets, but also the cycle of knowledge and people required by modern world democracies to strengthen their social and human capital. .

In this context, the idea of global or universal citizenship, while seeming utopian, is of paramount importance as it broadens the political phenomenon of citizenship, which is vital to modern democracies or polyarchies, forgetting the tradition of history ruled by supreme forces and structures. Although, according to K. Popper, already the historicist concept assigned a fundamental role in building a reality conducive to the exercise of freedom, the citizen, conscious and active.

Thus, if globalization is reduced purely to the internationalization of capital and selective human and technological resources solely in the interests of corporate elites and does not turn into a globalization of social welfare and dignity – a process in which universal citizenship would be a logical consequence, then partial globalization, which can do little to promote an open society in the 21st century.

Conclusions of the research. *The study concludes that if globalization is reduced to the internationalization of capital and individual human and technological resources for the benefit of the corporate elite and does not extend to the globalization of social welfare and dignity, where universal citizenship would be a logical consequence, such globalization is unlikely to contribute building an open society of the XXI century.*

Keywords: *critical thinking in Latin America, universal citizenship, human rights, globalization.*

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: odana@i.ua
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5308-4664>

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: a_dzeban@ukr.net
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-2075-7508>

ВІРТУАЛЬНІСТЬ У СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ПРОСТОРОВИЙ МОДУС

У статті демонструється, що для вивчення віртуальності необхідний аналіз сукупності просторово-процесуальних характеристик ідентифікації, який дозволить охопити контекст її розгортання в умовах віртуалізації суспільства, коли потенційне домінує над наявним. Розглядається поняття «віртуального гетто», під яким розуміється простір, що ізолює суб'єктів у рамках віртуальної соціальної спільноти від інших груп через запозичення патернів соціальної інтеракції і через вибір контекстів саморепрезентації, що дозволяє найкращим чином «вписатися» у своє середовище. Обґрунтовується, що залежність людини від віртуального мікропростору в прийнятті рішень, перебування на «віртуальній периферії» в кіберпросторі протиставляються абсолютній свободі, яка призводить до відчуження від соціуму.

Ключові слова: віртуальний простір, кіберпростір, ідентичність, соціальні комунікації.

Постановка проблеми. Сьогодні в розвинених країнах соціальність багато в чому формується інформаційними мережами і їх вплив на розвиток суспільства й людини дедалі зростає, набуваючи глобального характеру. У подібних умовах усвідомлення власної ідентичності стає стрижнем, опорою людини й соціуму у спробі впорядкувати буття, а нездатність відчутти у собі цей стрижень можна вважати симптомом розтожнення із суспільством, інакше кажучи, кризою ідентичності, що є індикатором глобальних проблем функціонування соціальної системи в цілому.

Ідентичність формується й розвивається на межі соціальної та персональної реальностей, будучи їх суперечливою єдністю, дослідження якої допомагає соціальній філософії розкрити особливості життя сучасного суспільства.

Віртуальність не просто пропонує нам нові способи колективного існування – сьогодні це вимір соціальної реальності, який неминуче захоплює будь-якого користувача сучасних комунікаційних технологій. Їх постійне вдосконалення, з одного боку, наближає нас до реальності (як 5D-технології), а з іншого – виводить за її межі (наприклад, технології симулювання досвіду), ускладнює осмислення віртуального й механізмів функціонування людини і соціуму в межах цієї специфічної реальності. Популярність дискурсу віртуальності наводить сучасних філософів на думку про тотальну віртуалізацію, що пронизує людську повсякденність, але разом з тим залишається філософською лакуною через розпливчастість смислової сфери віртуального.

Сьогодні можна сміливо стверджувати про симбіотичне співіснування людини й технологій. Уперше цей феномен був відзначений у статті Джозефа Ліклайдера «Симбіоз людини з машиною» [1], в якій описується картина тісної взаємодії «існуючих спільно» людини й комп'ютера, де машинному інтелекту відводилася суттєва роль для розширення та інтенсифікації людського розуму. Через півстоліття передбачений машинно-людський симбіоз став доконаним фактом. Як справедливо стверджує в цьому контексті В. Ємелін, «високотехнологічні медіуми непомітно і м'яко обволікають нас, вплітаються у повсякденність, розширюють організми, стають плоттю, кров'ю і нервами. Зрощуючись із технологіями, людина опиняється на порозі перетворення в кіборга» [2, с. 63].

У поєднанні з процесами віртуалізації означені процеси дають підставу вести мову про кібервіртуальність, для дослідження якої необхідним є аналіз сукупності просторово-процесуальних характеристик ідентифікації, який дозволить охопити контекст її розгортання в умовах віртуалізації суспільства, коли потенційне домінує над наявним. Буття неможливе поза часом і простором: якщо щось існує, воно існує десь і колись; буття у віртуальній реальності, яке долає повсякденність, що живиться квазімагічними, наближеними до міфологічних, практиками творення і знищення, що балансує на межі небуття, інобуття або потенційного буття, обов'язково має специфічні просторові характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на всезростаючий інтерес до дослідження віртуального, у сучасному науковому дискурсі досі немає однозначного тлумачення терміна «віртуальна реальність»: під ним розуміють штучне середовище, підтримуване засобами комп'ютерного програмування (у тому числі Інтернет і комп'ютерні симулятори), низку психічних

станів людини (гіпнотичний транс, сновидіння, творчий процес тощо), а також сукупність феноменів, пов'язаних із функціонуванням медіасередовища (засоби масової інформації, цифрова економіка тощо). Унаслідок цього поза увагою дослідників залишилися проблеми впливу просторових параметрів віртуальності в соціальному середовищі.

Мета статті – розглянути особливості просторовості, властивої віртуальній реальності в цілому, а також специфіку кібервіртуальності як особливого прояву віртуального у соціальній реальності.

Виклад основного матеріалу. Графічний текст, архітектура, малюнок, фотографія – усе це можна визначити як синтаксично організовані форми передачі повідомлення у просторі: на сторінці книги, вулиці міста, екрані комп'ютера. Ці ж елементи можуть становити частину особистісної історії того, хто писав або читав цю книгу, будував це місто або приїжджав туди, малював, фотографував, жив життям, у якому ці артефакти щось для нього значили. Ці елементи можна розташувати один біля іншого, як глави книги або зображення у фотоальбомі, щоб згадати або дізнатися про того, хто вклав у них сенс своєю присутністю або актом творіння. Так ідентичність постає у просторовому модусі синтаксичної організації.

Один із перших осмислених віртуальних просторів – це платонівська гіперуранія, світ ейдосів, протиставлений алегоричній печері, обмеженій видимим світом [3, с. 888]. Сучасний Інтернет споріднює зі світом ейдосів можливість трансгресії, виходу за межі речової реальності. При цьому, однак, ніхто не ризикує стверджувати, що віртуальний простір є єдино істинним, на відміну від речового світу; він не тільки є умоосяжним, але й підвладний чуттєвому сприйняттю: людина зчитує зоровий образ літер, щоб зануритися у віртуальний простір книги; дивиться на екран, щоб увійти в реальність кінофільму. Заходячи у специфічний простір інтернет-магазину, людина може отримати візуальний образ майбутньої покупки або її вербальний опис, навіть якщо сам об'єкт не існує, вже куплений або його немає в наявності. Тому це також і простір симулякрів, у якому мешкають тіні тіней і відображення відображень. У платонівській метафізиці Інтернет був би печерою другого порядку.

Віртуальний простір не може бути абсолютно відмінним від географічного. Навіть тіні й відображення мають певний ступінь подібності об'єктів. Місто, побачене уві сні, є віртуальним, але заповненим об'єктами, схожими на побачені наяву або описаними у прочитаній книзі, тобто запозиченими з реальності вищого порядку (у термінах віртуалістики). Що відрізняє віртуальність від реальності – це релятивізм просторових опозицій. «Велике – мале», «близьке – далеке», «тут – там», «усюди – ніде», «центральність – пограничність» легко міняються місцями. У цьому просторі сплітаються різні

сприйняття реальності суб'єктів, що перебувають часом у далеких одна від одної точках фізичного простору. Географічно величезний, але малонаселений або некомп'ютеризований регіон стискається до сторінки в інтернет-енциклопедії. І навпаки, людина розширює свій простір за допомогою медіа, наприклад, фіксує еволюцію свого оточення і насичує цими образами інтернет-мережу, створюючи цілий світ. Широко відомий дослідник інформаційного суспільства М. Маклюен ілюструє, як в електронному столітті нервова система людини розгортається до глобального масштабу [4]. Так чи інакше, практично кожен із нас може взяти участь у житті глобальної спільноти; навіть прикута недугою до однієї точки людина може зануритися у світ, реконструйований засобами масової інформації через демонстрацію подій, вона може зробити його своїм простором, нехай лише на час теле- або радіопередачі або прочитання газети.

Урбаніст У. Мітчелл, який аналізує симбіоз людського, соціального й технологічного, доходить висновку, що людина початку ХХІ ст. – це просторово розширений, бездротовий, «електрономадичний» кіборг, не прив'язаний до певної точки, хоча й має біологічне ядро [5]. Точніше було б сказати, що він може прив'язатися до будь-якої точки в будь-який момент часу, оскільки всі точки віртуальності є центральними: батьківщина, наприклад, є для кожного центром світу, що виділяється з решти простору, тому саме поняття батьківщини є віртуальним [6]; це наше «почуття місця» як відчуття приналежності [7, с. 156].

З точки зору віртуалістики, екзистенція сучасної людини – це буттєвість того, хто позбавлений простору, існування бездомного, який намагається знайти домівку, але вимушений перебувати на периферії більшу частину свого життя. Центрованість у цій концепції є можливістю самостійно проживати життя, вибираючи, де і з ким бути, коли і чим займатися тощо. Маргінальність, перебування на периферії – протилежність центрованості, що виражається в існуванні під опікою: у дитячому садку, школі, лікарні, в'язниці [6]. На відміну від соціальної маргінальності, проміжного «зависання» суб'єкта між спільнотами, це – перебування на периферії себе, свого світу, неможливість його визначення. Інституціалізація, згідно з Ж. Дельозом, надає людині можливості отримання узаконеного задоволення, примирюючи її інстинкти із суспільно схвалюваними формами поведінки, проте вона не може не «децентрувати» індивіда, зміщуючи баланс у бік соціальності, яка формує його бажання й потреби [8]. Це перебування на периферії змушує людину шукати способи відчутти себе як удома навіть у ворожому середовищі, знайти куточок, у якому віртуально відтворюються риси «домашності», примирюючи її з непримирним і приводячи до задоволеності, нехай і віртуальної [9–12].

З іншого боку, периферія – це близькість до психічної межі, потрапляння в прикордонні ситуації, які виступають джерелом усвідомлення людиною своєї екзистенції, наявного буття, а також своєї волі. Саме в цей момент найвищої напруженості людина найбільш повно усвідомлює, осягає себе [13, с. 262]. Периферія світу тут накладається на межі власне людських можливостей. Осягнути себе, досягти своїх меж – значить самовизначитися, опинитися на кордоні між екзистенцією, персональною реальністю і соціальністю, визнанням себе своїм оточенням. Як підкреслює Ж. Вавілова, «обмеження необхідне для самовизначення, у тому числі в Мережі, де межі людського тіла розсуваються до широт віртуального простору» [14, с. 35].

Вхід у кіберсередовище завжди призводить до нашарування просторів: коли людина перетинає вулицю в додатку для туристів, сидячи при цьому в концертному залі, або скаче на полі бою, перебуваючи фізично у кріслі перед екраном. Це одночасно є і нашаруванням темпоральності: так, людина, яка слухає музику в навушниках, синхронізується з програванням музичної композиції, хоча одночасно проводить час відповідно до ритмів реальності, наприклад, виконуючи ранковий ритуал перед виходом на роботу або перебуваючи в метро. З точки зору проксеміки (сфери психологічних і соціальних наук, у межах якої фахівці займаються дослідженням просторової близькості у процесі міжособистісної комунікації), віртуальність дозволяє відчутти самотність у натовпі (наприклад, за допомогою портативних аудіопристроїв і навушників) або, навпаки, насолодитися спілкуванням, коли в навколишньому фізичному просторі нікого немає (в інтернет-чаті, де самотність перед монітором компенсується пошуками спорідненої душі у віртуальному просторі [15]). Ці випадки можна аналізувати як приклади «детериторіалізації» [16], зняття будь-яких просторових опозицій у ризоморфному середовищі. Кібервіртуальність є квінтесенцією детериторіалізації, номадичного середовища для сьогоденних кочівників. Будь-яка точка цього простору може бути пов'язана з будь-якою іншою точкою, як у будь-якій ризомі, що полегшує просторові скачки «електрокочових кіборгів» (термін У. Мітчелла [5]) незалежно від того, кочують вони зараз у фізичному просторі, у сфері віртуального або ж паралельно в обох реальностях.

Вхід і вихід у кібервіртуальність знаходять свою інтерпретацію і в сакральному для міфології сенсі. Вхід передбачає проходження процедури первинної реєстрації і подальшої ідентифікації, свого роду спрощених обрядів ініціації, «посвяти» у користувачі. Ці процедури в інтернет-мережі зазвичай не вимагають тих же зусиль, що й обряд ініціації у давнину, але паралель можна провести – в обох випадках необхідно піти в якийсь сакральний простір,

щоб отримати доступ до таємного, забороненого в тій чи іншій мірі, знання (до рідкісних книг в електронній формі, до участі в чаті на езотеричну тему тощо). Крім того, користувач отримує можливість ідентифікуватися як «свій», набуває іншого статусу, аніж «гість», який є анонімним, невидимим, у багатьох випадках не має доступу до інформації або не може залишати коментарі. Вихід повертає людину в стан анонімності, повторний же вхід призводить до авторизації й повернення у кібервіртуальний мікропростір, у безпосереднє оточення людини в мережі.

Як стверджує Г. Гадамер, «людські ігри вимагають ігрового майданчика» [17, с. 152]. Кібервіртуальний мікропростір організовується на медіаплатформах у вигляді спільнот, де особистісна ідентичність проявляється в контактах усередині соціальної групи: у контекстах соціальних мереж, інтернет-форумів, чатів, рольових ігор.

Словосполучення «онлайн-спільнота», «віртуальне співтовариство» використовуються для опису груп індивідів, які зустрічаються переважно в інтернет-мережі і мають спільні погляди, інтереси, переконання, традиції тощо. Вони визначаються як «соціальні агрегації, що виникають в інтернет-мережі, коли достатня кількість людей досить довго бере участь у публічних дискусіях, зі ступенем людського спілкування, достатнім для формування мереж особистих взаємодій у кіберпросторі» [18]. Ці дискусії розгортаються навколо загального інтересу, що дає привід критикам такого підходу вести мову про необхідність переглянути значення терміна: він настільки широкий, що тепер будь-який загальний інтерес може лягти в основу певного виду спільнот, наприклад таких, як «спільнота любителів Хайдеггера» [19]. Індивід, таким чином, може стати членом сотень різноманітних спільнот, але наскільки ці взаємозв'язки будуть обумовлювати його ідентичність, оцінити неможливо. Тут слід вести мову про таку спільноту, існування якої залежить від чогось більшого, аніж спільна присутність у віртуально організованому середовищі, більшого, аніж спільний інтерес, загальна спрямованість на об'єкт. Ця спільність повинна ґрунтуватися на сукупності соціальних зв'язків, створених і підтримуваних у кібервіртуальному просторі за допомогою набору поділюваних смислів, що приписуються як об'єкту, так і членам спільноти, що впливає на те, як згодом символізуються інтеракції. Такий підхід базується на більш глибокому аналізі знаків і понять, які є загальними для смислового репертуару кожного індивіда у складі цієї спільноти. Тим самим їх використання залежить від норм і традицій усієї спільноти, в якій протікають інтеракції. Так, наприклад, професійні соціальні мережі не допустять розміщення інформації, характерної для сайтів знайомств. У цьому специфічному просторі самовизначення суб'єкта є так само залежним від спільноти, з боку якої

може виходити небезпека неприйняття образу, створеного використанням репрезентуючих знаків, як і в реальності.

У цьому ключі, на нашу думку, цілком доцільно розглянути поняття «віртуального гетто». Під цим терміном мається на увазі простір, що ізолює суб'єктів у рамках віртуальної соціальної спільноти від інших груп через запозичення патернів соціальної інтеракції і через вибір контекстів саморепрезентації, що дозволяють найкращим чином «вписатися» у своє середовище [14, с. 38]. Геттоїзація може відбуватися як через суб'єктивні причини (наприклад, через низьку інформованість про те, що є модним «трендом»), так і за принципом географічних або соціально-демографічних обмежень, що використовуються віртуальними ресурсами. Так, у «віртуальному гетто» соціальної мережі Myspace залишаються ті, хто не знає, що в моді платформа Facebook, а це в основному представники етнічних меншин та робітничих професій [20]. Геттоїзація кіберпростору демонструє, що віртуальна комунікація може сприяти зміцненню соціальної нерівності, а процеси фрагментації простору та ізоляції користувачів у певній зоні є невід'ємною складовою соціального життя людини у кібервіртуальному світі [21–23].

З точки зору системного підходу, віртуальна спільнота може бути представлена як самовідтворювана аутопоетична система, яка постійно розвивається, еволюціонує, – у цьому проявляється один з універсальних законів саморозвитку суспільства. Розуміння аутопоезису з позиції функціонування соціальних систем передбачає констатацію їх залежності від здатності здійснювати автореференції, тобто самовідтворення при описі себе, самоконструювання комунікаційними засобами, що супроводжується ідентифікацією, визначенням меж системи із зовнішнім світом і її відмінності від світу [24]. Механізм функціонування такої системи в інтернет-мережі виражається в тому, що «у процесі аутопоезису розподіляються й перерозподіляються смислові установки суб'єкта-користувача, що лежать в основі його ідентичності» [25].

Інтернет-комунікації постійно реконструюються залежно від інтересів користувача; його потреби вибудовувати зв'язки в кібервіртуальності, створювати свою спільноту – це «тригер аутопоезису» [14, с. 39], самовідтворення живої інтелектуальної системи. Так, з одного боку, цей процес спрямовується волею і бажанням індивіда: потік бажання обростає ризомою віртуальних практик. Ми використовуємо Інтернет, щоб отримати інформацію, побачити куточки земної кулі, які раніше ніколи не бачили і які навряд чи зможемо відвідати в майбутньому, взяти участь у конференції практично в будь-якій країні світу. Намір людини досягти практичного результату у сфері маніпулювання інформацією знаходить відгук у тих можливостях, які відкриває їй інтернет-мережа, – жити цю ризому і ввібрати її в себе.

З іншого боку, інтернет-мережа відповідає на це волевиявлення перебудовою своїх систем. Еволюція мережі відбувається в умовах постійного розширення, «роздування» комунікативного простору, у зв'язку з чим стає важче здійснювати будь-який контроль над мережевими процесами, що призводить до практично повного стирання обмежень у просторі комунікації [14, с. 39]. М. Кастельс стверджує, що Інтернет є новим простором соціальних практик, простором безмежної, відносно вільної комунікації, незважаючи на прагнення з боку владних структур контролювати процеси, які протікають там [26]. Це простір вільного самовираження людини, «притулок» творчих пошуків, вмістилище мудрості, арена дебатів, витвір мистецтва, яке може цінуватися як шедевр музики, живопису або архітектури. Тут можливе створення соціальних рухів, які базуються на ціннісних ідентичностях, незалежних від так званих потоків (інформаційних, символічних, грошових тощо), що регулюють суспільне життя, задають йому темп і часто сприяють відчуженню людини в сучасному світі, зокрема, через контроль над доступом до Інтернету або через віртуальну геттоїзацію.

Як би там не було, кібервіртуальність не вимагає відчуження людини від соціуму, хоча б у силу того, що в кіберпросторі вона ніколи не самотня. Це простір інтерсуб'єктивності. Навіть традиційне дозвілля – читання книги – в інтернет-мережі перетворюється з інтимного спілкування читача з письменником у віртуальну розмову; книга обростає коментарями, гіперпосиланнями, «лайками» та іншими атрибутами віртуальної соціальності. Автори книги «Скуті однією мережею» підкреслюють неоднозначність цього процесу, розкриваючи діалектику особистого й громадського у кіберпросторі [27]. Поглинання людського «Я» інтернет-мережею призводить до втрати опори в питаннях визначення своїх переваг, інтересів, цінностей, а отже, і власної індивідуальності, що може викликати як фрустрацію, так і полегшення. З одного боку, стан людини, коли вона не в змозі розібратися, чи подобається їй річ, фільм, новий президент, суспільна думка, а вибір лише поглиблює кризу ідентичності, констатацію неможливості самовизначитися, відмежувати приватний простір від суспільного, сприймається нею як крах рівноваги між персональним і соціальним. З іншого боку, готові шаблони, паттерни, стереотипи, зразки поведінки позбавляють нас самої необхідності робити цей вибір, пропадає гострота питання особистої відповідальності за прийняті рішення. Обмеженість рамками віртуального гетто, приреченість на маргіналізацію тоді набувають рис фаталістичного оптимізму. У М. Хайдеггера це обмеженість можливості людського усвідомлення, знання про відповідність або невідповідність публічній нормі й порядку: «уявність людей, що вони підтримують і ведуть повне та справжнє “життя”, привносить у присутність заспокоєність,

для якої все складається “якнайкраще” і для якої відчинені всі двері» [28, с. 206]. Це ще один приклад віртуалізації суспільства, така ілюзія веде до зручності й комфорту, звільняючи людину від відповідальності за свій вибір, але також і до посередності, гомогенізованості суспільства.

У дослідженнях віртуального простору популярною стала модель габітусу [29–31], яка пропонує свого роду компроміс між особистим і соціальним в інтернет-мережі, забезпечуючи сталість здійснення соціальних практик шляхом фіксації минулого досвіду індивіда. Модель була розроблена французьким філософом і соціологом П. Бурдьє, який дійшов висновку, що ідентичність характеризується втіленням в особистості певних норм, так званих соціальних полів. Соціальні ідентичності кристалізуються в міру інкорпорування норм, стереотипів, несвідомої інтеріоризації структур полів, які охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності суспільства. Такими шаблонами і нормами можуть виступати мистецтво, релігія, спорт, а також, на більш детальному рівні, будь-які типи спільнот (наприклад, субкультури), в яких свідомість, поведінка, комунікація індивідів детермінуються цінностями, традиціями, філософією, ідеологією тощо [32].

Початково «поле» – це просторове поняття; велика територія, здебільшого оброблена, окультурена; це також сфера діяльності людини або дії природних сил. У концепції габітусу поле – це категорія культури, що відносить нас до специфічної зони соціального простору. У міру того як індивід асимілює норми того поля, до якого бажає долучитися, габітус стає «структуруючою структурою», але не жорстким приписом, зведенням законів; він передбачає широкий діапазон потенційних думок і дій, до яких індивід може вдатися в рамках даного поля. Історичний і соціальний контекст, таким чином, організує практики індивіда, обумовлюючи на перший погляд спонтанні реакції, при цьому залишаючи свободу вибору для прояву самості й реалізації творчого потенціалу складної людської природи. У процесі трансформації людина конструює смисли, що транслуються в рамках полів, у результаті чого набуває способу мислення й дій, який здається природним і спонтанним, – думає, розмовляє, одягається так, як визначено габітусом. Накладення полів породжує доповнюючі або конфліктуєчі типи габітусів, які впливають на соціальну динаміку індивідів, що потрапляють в їх переплетення.

Бурдьє рятує ідентичність від кабали тотального детермінізму, але й не наділяє її тією приреченістю на свободу, яка характеризує людину, якою її уявляє екзистенціалізм. Нам пропонується компроміс між волею, жорсткою обумовленістю індивідуального суспільним, підпорядкованістю індивіда законам розвитку суспільства, що робить людину виключно продуктом обставин, з одного боку, і непередбачуваністю епікурейського клінамена (відхилення, яке

має фатальний характер, є непередбачуваним, але апіорно закладеним у людину), в якому корениться свобода людської волі, з іншого. У рамках моделі габітусу індивід не наданий собі, не поміщений у якусь визначену суспільством форму, а проектує, збирає себе, але не довільно, а в межах певного простору, за тими зразками, які має перед собою, щось приймаючи, щось відкидаючи, модифікуючи, комбінуючи, здійснюючи синтез з елементів структур, які використовуються в соціальному полі. Світ знаходить сенс в акті вибору, і від цього вибору залежить подальше функціонування поля і всього соціуму. Чим більший культурний капітал (фактор, що володіє якоюсь умовною цінністю, – наприклад докторський ступінь в академічних колах) приписується тій чи іншій ідентичності, тим ціннішою вона є для соціуму, тим потужнішим є її вплив на інших.

Людина і вписана в рамки поля, і може генерувати ідеї, вона вільна, але контрольована – це парадокс обмеженої творчості, що впливає з особливостей людської свідомості, яка черпає натхнення з навколишньої дійсності, відтворюючи її в ідеальній формі. Акт змістоутворення речового світу передбачає креативність, але креація обмежена цим світом, відображає його нехай і в трансформованому вигляді.

Яким чином ідея габітусу заломлюється у світлі дослідження кіберпростору? Віртуальна спільнота – це різновид соціального поля. Баланс тут зміщується в бік аутопоезису, самодетермінації й самоорганізації у процесі творення світу, який може бути максимально ізольованим від простору реального. Але поки існують традиційні інститути соціалізації, поки не йдеться про перспективу включення суспільних структур у систему тотальної кіберсоціалізації, тут працює той же механізм інтеріоризації соціальних норм: людина ідентифікується з полем реальності, нехай і таким, що має віртуальне продовження. У кіберпросторі людина отримує можливість вийти за рамки поля за рахунок відсутності формальних бар'єрів, але разом із тим вона обмежена структурами, освоєними нею в реальності та відтвореними у віртуальності [33].

Осмислення категорії віртуального простору приводить нас до констатації того, що тут стираються традиційні просторові опозиції, а будь-яка точка світу може стати близькою і навіть центральною. Цикли входу й виходу з цього простору задають ритм відносин усередині віртуальних спільнот, інтелектуальних систем, що саморозвиваються, об'єднаних смисловим полем, значущим для кожного з їх членів. Обмеженість індивідів рамками спільноти, або геттоїзація, спроби зовнішнього втручання в роботу цих систем, надмірна залежність людини від інтернет-мережі – усе це протистоїть вільному самовираженню й самовизначенню індивіда, якому, з іншого боку, може загрожувати небезпека повного замикання у своїй персональній реальності. Компромісним варіан-

том у конфлікті між екзистенційними переживаннями й соціальним досвідом у кіберпросторі може стати модель габітусу, що припускає свободу вибору в рамках поля – простору громадських норм і цінностей, інтеріоризація яких наділяє індивіда деяким культурним капіталом; від його суспільної оцінки залежить і самооцінка, і самовизначення того, хто ним володіє.

Висновки. Віртуальній реальності в цілому притаманна просторовість. Особливим проявом віртуального в соціальній реальності є кібервіртуальність. Кіберпростір виступає в ролі високотехнологічного середовища для міфотворчості сучасної людини, згладжуючи фундаментальні протиріччя між особистим і соціальним, свободою і волею, життям і смертю. Тут стираються традиційні просторові опозиції, темпоральна односпрямованість змінюється традиційною циклічністю, вбудованою в ритм відносин усередині віртуальних спільнот, інтелектуальних систем, що саморозвиваються, об'єднаних смисловим полем, значущим для кожного з їх членів. Це супроводжується окресленням меж системи із зовнішнім світом і виявленням її відмінностей від інших спільнот.

Кібервіртуальність – це особливий час-простір, де людина проживає в ідеальному світі на рівні повсякденності, «добудовуючи» себе за допомогою елементів віртуальної колекції, щоб повернутися в реальність уже трансформованою. Відносини всередині віртуальних спільнот певним чином детермінуються функціонуванням соціальних полів, що характеризуються сукупністю норм, інтеріоризація яких веде до включення індивіда в поле, де він наділений певною свободою дії.

Обмеженість людини рамками поля, її залежність від віртуального мікропростору в прийнятті рішень, перебування на «віртуальній периферії» протиставляються абсолютній свободі. Це призводить у результаті до обмеженості рамками персонального простору, небезпеки відчуженням від соціуму, втрати потреби у спілкуванні і в суспільстві взагалі. Вихід на віртуальний рівень соціальності передбачає усунення непереборних бар'єрів на шляху до контакту з Іншим як фізичного, так і соціально-психологічного характеру. Сьогодні це можливо завдяки циклічності історії розвитку суспільства, що переживає один із піків віртуалізації. Такий стан є перманентним процесом конструювання соціальної реальності, її відтворення та інтерпретації в соціальні інтеракції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Licklider J. C. R. Man-Computer Symbiosis. URL: <https://groups.csail.mit.edu/medg/people/psz/Licklider.html> (дата звернення: 17.10.2020).
2. Емелин В. А. Киборгизация и инвалидизация технологически расширенного человека. *Национальный психологический журнал*. 2013. № 1 (9). С. 62–70.

3. Платон. Полное собрание сочинений в одном томе. Москва: Альфа-книга, 2013. 1311 с.
4. Маклюэн М. Понимание Медиа: внешние расширения человека / пер. с англ. В. Г. Николаева. 4-е изд. Москва: Кучково поле, 2014. 462 с.
5. Митчелл У. Я ++. Человек, город, сети. 3-е изд. Москва: Стрелка Пресс, 2017. 386 с.
6. Носов Н. А. Виртуальная психология. Москва: Аграф, 2000. 432 с.
7. Пронин М. А. Виртуалистика в Институте человека РАН. Москва: ИФРАН, 2015. 179 с.
8. Делез Ж. Мая 68-го не было: тексты из сборников: «Необитаемый остров: тексты и беседы» и «Два вида безумия». Москва: Ad Marginem Press, 2016. 95 с.
9. Башманівська Я. В. Віртуальна реальність як чинник зростаючого усамітнення людини. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2013. Вип. 3. С. 15–19.
10. Дупак В. Вплив віртуальної реальності на особистість людини: соціально-філософський аналіз. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 73. С. 192–194.
11. Миролюбенко Є. Проблема віртуалізації сучасного життясвіту людини. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 219–221.
12. Онишук О. Сучасна людина у просторі віртуальної реальності: особливості соціально-культурної трансформації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Філософські науки*. 2014. № 780. С. 34–39.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.
14. Вавилова Ж. Е. Конструирование идентичности в условиях виртуализации общества: дис. ... канд. филос. наук. Казань, 2019. 180 с.
15. Порошенко О. Ю. Оптимистическая трагедия одиночества. Санкт-Петербург: Алетейя, 2015. 216 с.
16. Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения / пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирского. Екатеринбург: У-Фактория; Москва: Астрель, 2010. 892 с.
17. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. Москва: Прогресс, 1988. 704 с.
18. Rheingold H. The Virtual Community. URL: <http://www.rheingold.com/vc/book/> (дата звернення: 08.10.2020).
19. Ryan A. Exaggerated Hopes and Baseless Fears. Special Issue on Technology and the Rest of Culture. *Social Research*. 1997. No. 64 (3). P. 1167–1190.
20. Boyd D. The Not-So-Hidden Politics of Class Online. *Personal Democracy Forum*. 30 June 2009. URL: <https://www.danah.org/papers/talks/PDF2009.html> (дата звернення: 08.10.2020).
21. Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея: науковий вісник*. 2012. Вип. 63 (№ 8). С. 254–260.
22. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 69 (1). С. 69–76.

23. Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. №3. С. 163–170.
24. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина. Санкт-Петербург: Наука, 2007. 648 с.
25. Лавренчук Е. А. Аутопойезис. *Электронный философский журнал Vox (Голос)*. 2011. №11. URL: <https://vox-journal.org/content/Vox11-Lavrenchuk-Au.pdf> (дата звернення: 07.10.2020).
26. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
27. Кот А., Кравчик А. Скованные одной Сетью. URL: <https://litnet.com/ru/book/skovannue-odnoi-setyu-b188761> (дата звернення: 08.10.2020).
28. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. В. Бибихина. Харьков: Фолио, 2003. 503 с.
29. Осипчук А. Д. Габітус як механізм синтезу структури й агентності в соціологічній теорії П'єра Бурдьє. *Наукові записки НАУКМА. Соціологічні науки*. 2013. Т. 148. С. 3–10.
30. Карпенко І. В., Тесленко П. О. Концепція символічного поля, практики та габітусу П. Бурдьє: експлікація проблеми комплексності практики. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. Вип. 53. С. 204–214.
31. Севрук І. І. Методологічний зміст поняття «габітус» та завдання соціального структурування особистості офіцера. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 117. С. 212–217.
32. Bourdieu P. Espace Social et Genèse des «Classes». *Actes de la Recherche en Sciences Sociales Année*. 1984. No. 52–53. P. 3–14.
33. Cyberspace and virtual reality as characteristics of the information society / Y. P. Bytiak, O. G. Danilyan, A. P. Dzeban, Y. Yu. Kalynovskyi, H. I. Finin. *Revista Inclusiones*. 2021. Vol. 8, No. 1. P. 332–349.

REFERENCES

1. Licklider, J. C. R. Man-Computer Symbiosis. URL: <https://groups.csail.mit.edu/medg/people/psz/Licklider.html>.
2. Emelin, V. A. (2013). Kiborgizatsiya i invalidizatsiya tehnologicheskii rasshirenno go cheloveka. *Natsionalnyi psihologicheskii zhurnal – National Psychological Journal*, 1 (9), 62–70 [in Russia].
3. Platon. (2013). Polnoe sobranie sochineniy v odnom tome. Moskva: Alfa-kniga [in Russia].
4. Maklyuen, M. (2014). Ponimanie Media: vneshnie rasshireniya cheloveka. 4-e izd. Moskva: Kuchkovo pole [in Russia].
5. Mitchell, U. (2017). Ya ++. Chelovek, gorod, seti. 3-e izd. Moskva: Strelka Press [in Russia].
6. Nosov, N. A. (2000). Virtualnaya psihologiya. Moskva: Agraf [in Russia].

7. Pronin, M. A. (2015). *Virtualistika v Institute cheloveka RAN*. Moskva: IFRAN [in Russia].
8. Delyoz, Zh. (2016). *Maya 68-go ne bylo: tekstyi iz sbornikov: «Neobitaemyiy ostrov: tekstyi i besedyi» i «Dva vida bezumiya»*. Moskva: Ad Marginem Press [in Russia].
9. Bashmanivska, Ya. V. (2013). *Virtualna realnist yak chynnyk zrostaiuchoho usamitnennia liudyny*. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka – Bulletin of Zhytomyr State University named after Ivan Franko, Issue 3, 15–19* [In Ukrainian].
10. Dupak, V. (2013). *Vplyv virtualnoi realnosti na osobystist liudyny: sotsialno-filosofskyi analiz*. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: scientific bulletin, 73, 192–194* [In Ukrainian].
11. Myroliubenko, Ye. (2013). *Problema virtualizatsii suchasnoho zhyttiesvitu liudyny*. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: scientific bulletin, 75, 219–221* [In Ukrainian].
12. Onyshchuk, O. (2013). *Suchasna liudyna u prostori virtualnoi realnosti: osoblyvosti sotsialno-kulturnoi transformatsii*. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha». Filosofski nauky – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Philosophical sciences, 780, 34–39* [In Ukrainian].
13. Yaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii*. Moskva: Politizdat [in Russia].
14. Vavilova, Zh. E. (2019). *Konstruirovaniye identichnosti v usloviyakh virtualizatsii obschestva*. *Candidate's thesis*. Kazan [in Russia].
15. Poroshenko, O. Yu. (2015). *Optimisticheskaya tragediya odinochestva*. Sankt-Peterburg: Aleteyya [in Russia].
16. Delez, Zh., Gvattari, F. (2010). *Tyisyacha plato. Kapitalizm i shizofreniya*. Ekaterinburg: U-Faktoriya; Moskva: Astrel [in Russia].
17. Gadamer, H.-G. (1988). *Istina i metod: Osnovy filosofskoy germeneytiki*. Moskva: Progress [in Russia].
18. Rheingold, H. *The Virtual Community*. URL: <http://www.rheingold.com/vc/book/>.
19. Ryan, A. (1997). *Exaggerated Hopes and Baseless Fears*. Special Issue on Technology and the Rest of Culture. *Social Research, 64 (3), 1167–1190*.
20. Boyd, D. (2009). *The Not-So-Hidden Politics of Class Online*. *Personal Democracy Forum*. URL: <https://www.danah.org/papers/talks/PDF2009.html>.
21. Dzoban, O. P. (2012). *Dialektyka hlobalizatsii virtualnoi realnosti y suspilnoho rozvytku*. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: scientific bulletin, Issue 63 (№ 8), 254–260* [In Ukrainian].
22. Dzoban, O. P., Sosnin, O. V. (2017). *Virtualna realnist suspilstva postmodernu yak sotsiokulturne tlo sotsializatsii «liudyny informatsiinoi»*. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii: Zbirnyk naukovykh prats – Humanitarian Bulletin of the Zaporizhia State Engineering Academy: Collection of scientific works, Issue 69 (1), 69–76* [In Ukrainian].
23. Dzoban, O. P. (2017). *Suchasnyi virtualnyi prostir: konhenialnist virtualnosti y mifu*. *Stratehichni priorytety. Seriya «Filosofia» – Strategic priorities. Philosophy Series, 3, 163–170* [In Ukrainian].
24. Luman, N. (2007). *Sotsialnyie sistemyi. Ocherk obschey teorii*. N. A. Golovin (Ed.). Sankt-Peterburg: Nauka [in Russia].

25. Lavrenchuk, E. A. (2011). Autopoyezis. *Elektronnyi filosofskiy zhurnal Vox (Golos) – Electronic philosophical journal Vox (Voice)*, 11. URL: <https://vox-journal.org/content/Vox11-Lavrenchuk-Au.pdf> [in Russia].
26. Kastels, M. (2000). Informatsionnaya epoha: Ekonomika, obschestvo i kultura. O. I. Shkaratan (Ed.). Moskva: GU VShE [in Russia].
27. Kot, A., Kravchik, A. (2019). Skovannyye odnoy Setyu. URL: <https://litnet.com/ru/book/skovannyye-odnoi-setyu-b188761> [in Russia].
28. Haydegger, M. (2003). Byitie i vremya. Harkov: Folio [in Russia].
29. Osypchuk, A. D. (2013). Habitus yak mekhanizm syntezu struktury y ahentnosti v sotsiolohichnii teorii Pjera Burdie. *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiolohichni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Sociological sciences*, Vol. 148, 3–10 [In Ukrainian].
30. Karpenko, I. V., Teslenko, P. O. (2013). Kontsepsiia symvolichnoho polia, praktyky ta habitusu P. Burdie: eksplikatsiia problemy kompleksnosti praktyky. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii – Humanitarian Bulletin of the Zaporizhia State Engineering Academy*, Issue 53, 204–214 [In Ukrainian].
31. Sevruk, I. I. (2017). Metodolohichniy zmist poniattia «habitus» ta zavdannia sotsialnoho strukturuvannia osobystosti ofitsera. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: scientific bulletin*, Issue 117, 212–217 [In Ukrainian].
32. Bourdieu, P. (1984). Espace Social et Genèse des «Classes». *Actes de la Recherche en Sciences Sociales Année, 52–53*, 3–14 [In France].
33. Bytiak, Y. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Yu. Yu., Finin, H. I. (2021). Cyberspace and virtual reality as characteristics of the information society. *Revista Inclusiones*, 8, 1, 332–349.

Данильян Олег Геннадиевич, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Дзебань Александр Петрович, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ВИРТУАЛЬНОСТЬ В СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЕ: ПРОСТРАНСТВЕННЫЙ МОДУС

В статье демонстрируется, что для изучения виртуальности необходим анализ совокупности пространственно-процессуальных характеристик идентификации, который позволит охватить контекст ее разворачивания в условиях виртуализации общества, когда потенциальное доминирует над наличным. Рассматривается понятие «виртуального гетто», под которым подразумевается пространство, изо-

лирующее субъектов в рамках виртуальной социальной общности от других групп через заимствование паттернов социальной интеракции и через выбор контекстов саморепрезентации, позволяющих наилучшим образом «вписаться» в свою среду. Обосновывается, что зависимость человека от виртуального микропространства в принятии решений, пребывание на «виртуальной периферии» в киберпространстве противопоставляются абсолютной свободе, ведущей к отчуждению от социума.

Ключевые слова: виртуальное пространство, киберпространство, идентичность, социальные коммуникации.

Daniyan Oleg Gennadievich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Dzoban Olexander Petrovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE VIRTUALNESS IS IN SOCIAL ENVIRONMENT: SPATIAL MODUS

Problem setting. *An identity is formed and develops on a border social and personal realities, by submitting a soba their contradictory unity the study of that helps social philosophy to expose the features of life of modern society. For the study of virtuality the analysis of totality of spatially-judicial descriptions of authentication is needed, that will allow to overcome the context of her opening out in the conditions of virtualization of society, when the potential prevails above available. Life is impossible out of time and space, it has specific spatial descriptions.*

Recent research and publications analysis. *Despite the growing interest in the study of the virtual, in modern scientific discourse there is still no unambiguous interpretation of the term «virtual reality»: it is understood as an artificial environment supported by computer programming tools (including the Internet and computer simulators), a number of human mental states (hypnotic trance, dreams, creative process, etc.), as well as a set of phenomena associated with the functioning of the media environment (media, digital economy, etc.). As a result of this posture, the attention of researchers remained the problems of the influence of spatial parameters of virtuality in the social environment.*

Paper objective. *The purpose of the article is to consider the features of spatiality inherent in virtual reality in general, as well as the specifics of cyber-virtuality as a special manifestation of the virtual in social reality.*

Paper main body. *Entering the virtual environment involves going through the initial registration procedure and subsequent identification, a kind of simplified initiation rites, «initiation» into users. In addition, the user gets the opportunity to identify himself as*

«his», acquires a different status than the «guest», which is anonymous, invisible, in many cases does not have access to information or cannot leave comments. Leaving the Web returns a person to a state of anonymity, while re-entering leads to individuation and return to the cyber-virtual microspace, the person's immediate environment on the Web.

The concept of «virtual ghetto» is considered, which means a space that isolates subjects within the framework of a virtual social community from other groups through borrowing patterns of social interaction and through the choice of contexts of self-presentation that allow them to best «fit» into their environment.

The Internet is a new space for social practices, a space of boundless, relatively free, communication, despite the desire to control the processes taking place there by the authorities. This is a space for free self-expression of a person, a refuge for creative research, a repository of wisdom, an arena for debate, a work of art that can be valued as a masterpiece of music, painting or architecture. Here it is possible to create social movements based on value identities, independent of the so-called flows (informational, symbolic, monetary, etc.) that regulate social life, set its pace and often contribute to human alienation in the modern world, in particular, through control over access to the Internet.

Comprehension of the category of virtual space leads to the statement that traditional spatial oppositions are erased here, and any point in the world can become close and even central. The cycles of entry and exit from this space set the rhythm of relations within virtual communities, self-developing intellectual systems, united by a semantic field that is significant for each of their members.

Conclusions of the research. Relations within virtual communities are determined in a certain way by the functioning of social fields characterized by a set of norms, the internalization of which leads to the inclusion of the individual in the field, where he is endowed with some freedom of action. Human limitation by the framework of the field, his dependence on the virtual microspace in decision-making, being on the «virtual periphery» is opposed to absolute freedom, leading, ultimately, to the limitation of the framework of personal space, fraught with alienation from society, the loss of the need for communication and society.

Keywords: virtual space, cyberspace, identity, social communications.

УДК 1:316.3+340.12

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224394>

Мануйлов Євген Миколайович, доктор філософії, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: manuilov1946@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3896-6017

Калиновський Юрій Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalina_uu@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0081-8107

ЦІННІСНІ ДЕВІАЦІЇ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ЯК ЗАГРОЗА СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Визначено особливості впливу ціннісних девіацій у суб'єктів соціальних мереж на соціокультурний розвиток України. Розкрито характеристики соціальної мережі як суб'єкта соціокультурного простору в аксіологічному вимірі. Визначено негативні наслідки впливу ціннісних девіацій у віртуальних мережевих структурах на інформаційну та духовну безпеку держави. Зазначено про необхідність здійснення профілактичних заходів щодо попередження розповсюдження ціннісних девіацій у соціальних мережах.

Ключові слова: соціальні мережі, цінності, ціннісні девіації, соціокультурний розвиток, ціннісні девіації у соціальних мережах.

Постановка проблеми. У наш час соціальні мережі стали невід'ємною складовою комунікаційних процесів у суспільстві. Саме тому ми маємо досліджувати різноманітні прояви буття віртуального світу та його взаємозв'язки з реальним світом, відслідковувати основні тенденції розвитку та роль соціальних мереж у соціокультурних процесах. Загалом, наукові дослідження доводять, що вплив соціальних мереж на соціокультурний розвиток України має як позитивні, так і негативні прояви, оскільки в даних комунікаційних системах розповсюджуються як цінності, так і антицінності, діють суб'єкти, що керуються нормами моралі та права, й ті, що нехтують ними, спрямовують

свої зусилля на гармонізацію певної сфери суспільного життя або, навпаки, продукують ксенофобські настрої, розпалюючи у вітчизняному суспільстві ворожнечу на культурному, національному, релігійному та іншому ґрунті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ціннісних девіацій у соціальних мережах як чинника соціокультурного розвитку нашої країни спирається на низку наукових праць про роль цінностей у бутті суспільства та про сутнісні характеристики девіантної поведінки. Так, Т. Парсонс аналізував різновиди цінностей та їх роль у соціальній інтеграції й соціальній взаємодії. У свою чергу, А. Зуйковська розглядає цінності в контексті трансформацій у демократичних країнах, пов'язуючи їх переформатування з розширенням суспільних уявлень про свободу, з переосмисленням ролі політичних партій та інформаційно-комунікаційних систем у соціальних процесах.

Значний масив наукових розвідок спрямований на з'ясування ознак і критеріїв девіантності як соціального феномену. На думку О. Демківа, девіантними вважаються ті цінності, той світогляд і поведінка, які відхиляються від організаційної культури, що існує у певній соціальній спільноті. На переконання Н. Знаковської, девіантна поведінка обумовлена трансформацією ціннісних орієнтацій у різних соціальних суб'єктів, що особливо яскраво проявляється в перехідних суспільствах.

У контексті нашого дослідження важливими є роздуми А. Хлебнікової про визнання та визначення аксіологічного статусу соціальної мережі в сучасному суспільстві та наукова праця П. Кравченка, який доводить, що релігія, мораль, цінності, мова, традиції сприяють внутрішній консолідації локальних соціальних груп і в цьому процесі соціальні мережі відіграють одну з провідних ролей.

Дослідники О. Онищенко, В. Горовий, В. Попик та інші присвятили своє наукове дослідження розкриттю негативного впливу соціальних мереж на розвиток української держави та її соціокультурної й інформаційної сфер, а Д. Мехед здійснив систематизацію тих загроз, з якими стикається людина в соціальних мережах і наслідки реалізації яких є підґрунтям для виникнення ціннісних девіацій. Автори монографії під назвою «Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій» та експерти О. Попова, Т. Галіч аналізують проблематику духовно-ціннісної вразливості молоді в соціальних мережах, причини й наслідки виникнення у них ціннісних девіацій під впливом соціальних мереж та засоби їх профілактики.

Разом із тим у проаналізованих наукових джерелах проблематика впливу ціннісних девіацій у соціальних мережах на соціокультурний розвиток нашої країни належним чином не розкрита, що потребує подальших досліджень у цьому напрямі. У даному дослідженні ми спробуємо означити основні підходи до вирішення цього складного наукового завдання та показати напрями для здійснення подальших наукових розвідок.

Формулювання цілей. Наше дослідження передбачає розкриття негативного впливу ціннісних девіацій у суб'єктів соціальних мереж на вітчизняний соціокультурний простір, інформаційну та духовну безпеку України.

Виклад основного матеріалу. Всеохоплюючим простором для відтворення, існування та ретрансляції соціокультурних характеристик сучасного українського суспільства є соціальні мережі. Під час взаємодії у віртуальних мережевих структурах суб'єкти репрезентують різноманітні цінності (антицінності), які чинять прямий або опосередкований вплив на суспільну свідомість й соціокультурні характеристики буття українського суспільства.

Широка палітра цінностей, представлених у соціальних мережах, має консолідуєчий, гуманістичний характер – їх відтворюють наукові та творчі спільноти, духовні й культурні об'єднання, волонтерські та правозахисні організації тощо. У свою чергу, антицінності репрезентовані в контенті екстремістських організацій, ксенофобських об'єднань різного спрямування, що створює ідейне підґрунтя для виникнення соціальних конфліктів, дезінтеграційних процесів, громадянського протистояння. Соціальні мережі стали впливовим актором розвитку соціокультурного, духовно-ціннісного, інформаційного простору нашої країни.

Визначаючи аксіологічний статус соціальних мереж, варто коротко зупинитися на значенні ціннісних підвалин існування суспільства в цілому. Розмірковуючи про роль цінностей у соціальних процесах, Т. Парсонс зазначав, що в культурі механізм суспільної інтеграції відображається у вигляді:

а) цінностей соціальності – фундаментальних цінностей, які інтегрують індивідів у спільноту;

б) цінностей інших класів об'єктів (залежно від видів і способів взаємодії інститутів), які в конкретних умовах здатні забезпечувати цілісність (підтримувати «суспільну солідарність») і здійснюють легітимацію нормативного порядку;

в) експресивних символів, що виражають ефекти дії і механізми організації двох вищих рівнів у доступній узагальненій формі і на суб'єктивному рівні дозволяють сприймати і підтримувати функціонування інститутів і робити кожному членові суспільства свій індивідуальний вклад у колективну справу – підтримку суспільної солідарності [1, с. 23–24].

Безумовно, у соціальних мережах вищенаведені аксіологеми відтворюються в різноманітних формах, але в той же час під виглядом цінностей пропадають псевдоцінності, які часто важко ідентифікувати. Використовуючи демократичний спосіб функціонування соціальних мереж, певні суб'єкти можуть нав'язувати суспільству хибні уявлення про соціальне та духовне буття, інтерпретувати цінності у викривленому контексті, поширювати се-

ред громадян цінності, що протирічать національним інтересам та духовним традиціям народу, тощо.

Як демонструє історичний досвід різних країн, ціннісні девіації набувають значного поширення в суспільствах, що здійснюють глибинні трансформації в усіх сферах суспільного життя, – у них лише формується усталена система цінностей, що й створює підґрунтя для існування амбівалентного аксіологічного простору, в якому поєднуються, наприклад, демократичні та авторитарні ідеї, традиційні та новітні норми буттєвості.

Узагальнюючи низку наукових джерел, А. Зуйковська [2, с. 69–70] підкреслює, що соціокультурні трансформації демократично розвинених суспільств, у середовищі яких простежується інституційне оформлення постматеріальних цінностей, порушують питання щодо стандартів і параметрів демократизації для перехідних суспільств. Зокрема, це стосується:

1) розширення сфери індивідуальної свободи особистості, що втілюється у відносності ціннісних пріоритетів і супроводжується послабленням залежності індивіда від соціальних норм, відчуття групової ідентичності. Як наслідок – підвищення гетерогенності громадянського суспільства, фрагментація ідеологічного простору, утвердження толерантності як принципу співіснування й умови плюралізму в політичному житті;

2) підвищення ролі сучасних комунікаційних технологій у діалозі між владою і суспільством, збільшення політичної компетентності і впевненості громадян щодо впливу на процес управління, що супроводжується зміною засад формування соціальної бази політичної сили, професіоналізації діяльності груп інтересів щодо стратегії включення в процес політичного управління і реалізації конкретних потреб [3, с. 922, 931–932];

3) зниження авторитету політичних партій, поширення популярності форм прямої демократії, персоніфікації виборчих кампаній, що обумовлює зростання автономності індивідуального суб'єкта політики.

Отже, демократія надає можливість усім суб'єктам соціокультурного простору вільно обирати систему цінностей. Разом із тим у будь-якому суспільстві виникають слушні запитання: «Що розуміється під ціннісними девіаціями? Що вважається ціннісною нормою?».

Для визначення сутності девіацій окремі дослідники послуговуються поняттям «організаційна культура». Так, на думку О. Демківа, організаційна культура – це складний комплекс уявлень та ціннісних орієнтацій, що їх бездоказово приймають члени конкретної організації і запроваджують загальні моделі та рамки поведінки в її межах [4, с. 133]. Таким чином, відхилення від норм організаційної культури у класичному розумінні й буде вважатися девіацією. Відповідно ціннісні девіації в різних їх проявах, у соціальних мережах зокрема, становлять підґрунтя для поведінкових девіацій.

Як зауважує Н. Знаковська, початковою ланкою девіантної поведінки є зміна ціннісних орієнтацій у різних верствах населення та соціальних групах, що обумовлено реальними соціально-економічними умовами функціонування суспільства. Якщо в нашому суспільстві донедавна переважали такі цінності, як праця на загальне благо, дружба, взаємодопомога, сім'я, патріотизм та ін., то тепер їм на зміну прийшли користолюбство, культ грошей, розгульний спосіб життя, егоцентризм і т. д. Отже, в суспільстві мають місце розбіжності між проголошеними цінностями і реально існуючими; між наміченими цілями і тими можливостями, які існують для їх реалізації [5, с. 94].

Розглядаючи українське суспільство як цілісне утворення, варто зазначити, що ціннісні девіації – це ті уявлення про способи буття та про духовне життя, які не відповідають гуманістичним та національним орієнтирам демократичного розвитку українського суспільства. У контексті нашої наукової розвідки ціннісними девіаціями в соціальних мережах можна вважати ті світоглядні орієнтири, які протирічать моральним настановам, існуючим правовим нормам, усталеним традиціям вітчизняного соціуму тощо.

На сьогоднішній день можна з впевненістю стверджувати, що соціальні мережі стали потужними акторами в інформаційно-комунікаційному просторі, ціннісне наповнення яких має амбівалентний характер.

З точки зору А. Хлебнікової, соціальна мережа, що володіє конструктивним потенціалом у динаміці інформаційних потоків, безумовно, має аксіологічний статус у сучасному суспільстві. Основна цінність соціальної мережі у тому, що в сучасних умовах вона є не просто засобом комунікації, а й механізмом конструювання комунікативного простору сучасного суспільства. Ціннісним аспектом у даному випадку є вільна горизонтальна комунікація і самоорганізація мережі, що визначає її ентропійність. Усі учасники мережевої спільноти визнають перш за все свободу слова, не обмежену статусними межами, і цінують право вільно формувати організаційні структури для досягнення ефективної взаємодії і генерації ідей. Тому аксіологічний статус соціальної мережі в сучасному інформаційно-комунікативному суспільстві проявляється в даному аспекті як засіб накопичення інформації та реалізації особистого і соціального капіталу [6, с. 283].

У цілому погоджуючись із вищезначеним автором, зауважимо, що свобода в соціальних мережах має двоїстий прояв: з одного боку – це вільні можливості для самореалізації індивідів та різнопланові перспективи розвитку соціокультурного простору країни, а з іншого боку – свобода в соціальних мережах створює умови для популяризації антигуманних настанов, псевдоцінностей, ксенофобських ідеологій і світоглядних систем. Вочевидь, користуючись свободою в соціальних мережах, суб'єкти мають усвідомлювати відповідальність

за наслідки своїх дій, які чинять вплив як на віртуальний, так і на реальний світи. Свобода у віртуальному просторі не повинна перетворюватися на анархію безвідповідальних акторів, які не мають внутрішньої культури самообмеження та морально-правових рамок самовираження.

На переконання П. Кравченка, сьогодні аксіосфера мережевого суспільства потребує ґрунтовного осмислення та дослідження, які по суті перебувають у зародковому стані. На його думку, релігія, мораль, цінності, мова, традиції хоча й сприяють внутрішній консолідації локальних соціальних груп, у світовому масштабі нерідко перетворюються на джерело розбіжностей та соціальних конфліктів. Надіндивідуальні мережеві структури соціальної взаємодії відіграють роль «невидимої руки», сутність дії якої зводиться до появи таких артефактів соціального життя, які не прогнозувалися й не планувалися, але які здатні впливати на трансформацію соціальної структури. А тому каркасом, стандартом глобальної соціальної архітекτονіки може виступати лише така система цінностей, яка узгоджується із процесами соціальної синергії інформаційного простору [7, с. 16].

У наш час діяльність людини в Інтернеті є новим видом психічної реальності та полем «третинної» соціалізації. В основі вказаного виду діяльності, як і будь-якого іншого, лежить потреба, яка виступає основою мотиву і яка спонукає людину діяти певним чином і в певному напрямі. З потребами людини тісно пов'язані цінності. Цінності особистості в даному випадку можна розглядати і як джерело мотивації поведінки, і як те, чого людина очікує і що шукає для себе в мережі Інтернет. Цінності особистості зазвичай усвідомлюються людиною і відображуються у свідомості як ціннісні орієнтації, виконуючи функцію регуляції соціальної взаємодії і поведінки особистості. Науковці, так чи інакше досліджуючи поняття цінностей та ціннісних орієнтацій, дійшли висновку, що вказані особистісні явища формуються протягом усього її життя під впливом різних чинників, серед яких сьогодні і соціальні мережі [8, с. 332].

У свою чергу, ціннісні девіації в сучасних умовах є джерелом загроз інформаційній безпеці держави, суспільства та людини, значною перешкодою на шляху прогресивного соціокультурного розвитку країни. Під час гібридних війн існуючі ціннісні девіації активно використовуються агресором як деконсолідуючий чинник. Також вони навмисно (штучно) створюються ворогом шляхом системних інформаційно-психологічних атак. Соціальні мережі в інформаційно-ціннісному протистоянні перетворюються на потужну зброю, яка проникає практично в кожну родину. У такому разі прояви ціннісних девіацій у соціальних мережах є не тільки індивідуальною або груповою проблемою, вони стають впливовим негативним чинником функціонування соціокультурного простору всієї держави.

На думку авторів ґрунтовного дослідження під назвою «Соціальні мережі як інструмент взаємовпливу влади та громадянського суспільства», соціальні мережі є серйозною загрозою як головним засадам розбудови демократичного суспільства й зміцненню незалежності України, так і національній інформаційній безпеці держави. Інформаційне маніпулювання із застосуванням різноманітних технологій інформаційно-психологічного впливу в сучасних умовах стає все загрозливішим. Сугестивні технології активніше використовуються в інтернет-просторі і набувають масштабів, співмірних із найсуттєвішими загрозами для національного інформаційного простору. Аналіз тенденцій розвитку цих процесів показує, що:

– по-перше, додаткової вразливості національний інформаційний простір набуває через суттєве відставання діючої правової бази від реально існуючих інформаційних процесів у суспільстві. У зв'язку з цим необхідна організація постійної роботи з приведення у відповідність правових актів з розвитком інформаційних технологій, забезпечення співмірності цих актів з еволюцією міжнародного законодавства в цій сфері діяльності та зростаючими суспільними потребами, пов'язаними з реалізацією державної програми інформатизації. Важливим також є вдосконалення нормативно-правової бази забезпечення загальнодержавної системи інформаційної безпеки стосовно визначення порядку поширення та використання інформаційної продукції зарубіжного виробництва на території України, врахування вимог інформаційної безпеки під час закупівлі зарубіжних програмно-технічних і телекомунікаційних засобів, їх використання в стратегічно важливих галузях, на об'єктах важливого державного та суспільного значення;

– по-друге, соціальні мережі надають досить великі можливості для аналізу та прогнозування розвитку подій. Моніторинг та аналіз коментарів дає змогу отримувати зворотний зв'язок і прогнозувати реакцію людей на ті чи інші події, а також знаходити та випробовувати нові способи впливу й моделювати ситуації. Таким чином, має здійснюватися оперативне реагування на спроби формування негативного іміджу стосовно України та її громадян, органів державного урядування, інших суспільних інститутів, викривлення та тенденційного підбору фактів історичного минулого, поширення неправдивої інформації;

– по-третє, організація протидії негативним впливам при використанні соцмереж, зважаючи на їх прискорений розвиток, має ввійти в число основних національних пріоритетів у заходах, орієнтованих на забезпечення вітчизняної інформаційної безпеки, налагодження успішного протистояння українського суспільства в інформаційних війнах. Вона має сприяти захисту економічного й політичного суверенітету, власної соціокультурної ідентичності при досягненні балансу між відкритістю інформації як вимогою сучасного

демократичного суспільства та суспільно необхідними обмеженнями на її поширення [9, с. 14–15].

Вочевидь, ціннісні девіації як прояв деформованої свідомості (моральної, правової, політичної тощо) певних суб'єктів соціальних мереж чинять негативний вплив не тільки на безпеку держави в цілому, а й на її соціокультурний розвиток. За допомогою соціальних мереж може здійснюватися переформатування системи цінностей як окремих громадян, так і цілих соціальних груп, відбуватися їх підбурювання до агресивної поведінки та різноманітних протиправних дій.

З точки зору фахівців, особливо вразливим щодо деструктивних впливів соціальних мереж є духовний світ сучасної молоді, світогляд якої та ціннісні орієнтації знаходяться у процесі формування. Як відомо, сучасні соціальні мережі формують у молоді так звану «кліпову свідомість», яка характеризується несистемністю, фрагментарністю та низьким рівнем аналітичності, що стає підґрунтям для деформації або несприйняття духовних цінностей. Духовні якості людини при такій взаємодії набувають другорядного характеру, головним стає зміст повідомлення й реакція на нього якомога більшої кількості аудиторії [10, с. 80].

Особливо рельєфно ціннісні девіації проявляються в інтернет-залежних користувачів соціальних мереж. Психологічні проблеми інтернет-залежних суб'єктів прямо чи опосередковано впливають на їх ціннісний світ – така людина має низький рівень критичного мислення, може неадекватно сприймати інформацію, знаходитися під сильним впливом певної інтернет-спільноти тощо.

Розглядаючи проблему інтернет-залежності (на прикладі студентства), О. Попова доводить, що чим вищий у студентів ступінь інтернет-залежності, тим вищими є емоційна нестабільність, моральна ненормативність, тривожність, імпульсивність, підозрілість, соціальна тривога і непристосованість, недовіра до оточуючих, втрата надії, порушення в комунікативній сфері, соціальна неповноцінність, а також суїцидальний ризик. Крім того, молоді люди з інтернет-залежністю мають значні проблеми в комунікативній сфері: вони «закриті» і відсторонені від інших, конфліктні, живуть лише власними переживаннями, схильні до суперечок, агресії та девіантної поведінки, у них завищена самооцінка і повна відсутність критичності. Крім того, вони страждають від відсутності підтримки оточуючих і нестачі людського спілкування, що, у свою чергу, викликає у них почуття безпорадності та безвиході [11].

Знаходячись у такому психологічному стані, людина набагато простіше підпадає під зовнішній вплив, стає об'єктом маніпуляцій, втрачає автономність у виборі цінностей та моделей соціальної поведінки. Стаючи учасником соціальної мережі, людина як істота колективістська тією або іншою мірою

корегує свої світоглядно-ціннісні настанови – це може відбуватися як свідомо, так і на несвідомому рівні. Відповідно, ціннісні девіації у суб'єктів соціальних мереж мають підґрунтя в реальному світі – нереалізовані бажання, комплекси, асоціальні нахили, які неможливо реалізувати в соціальному просторі, можуть знаходити свій «вихід» у віртуальному просторі з анонімною суб'єктивністю.

Для профілактики розповсюдження ціннісних девіацій у соціальних мережах держава та громадські організації мають активно пропагувати різноманітні позитивні аксіологеми гуманістичного спрямування, створювати в Інтернеті відповідний контент у привабливій для громадян, особливо для молоді, формі.

З цього приводу Т. Галіч наголошує, що перед суспільством стоїть завдання – створення в Інтернеті культурного сегмента, спеціально орієнтованого на молодих людей і конкуруючого з низькокультурними ресурсами. А також є необхідність підтримки так званої «віртуальної етики», завданнями якої мають бути:

1) закріплення моральних норм і цінностей, які будуть діяти в мережевому суспільстві;

2) соціальний контроль за поведінкою інтернет-користувачів;

3) моральна оцінка процесів віртуальної комунікації;

4) введення певних обмежень і заборон [12, с. 255].

Досліджуючи негативний вплив соціальних мереж, зокрема Facebook, на суспільні процеси та соціокультурний простір різних країн, науковці прийшли до низки висновків. На їхню думку, Facebook – це новий вид монополії. Усі звикли до компаній, які домінують у декількох юрисдикціях, але до цифрової ери мало хто стикався з корпорацією, що має глобальну монополію. Куди б ви не відправилися в наші дні, Facebook часто буде найвпливовішою соціальною мережею в країні. Наслідки подібного становища тільки зараз починають усвідомлювати. Протягом останніх років багато говориться про згубний вплив Facebook на демократичну політичну систему і про необхідність вирішення цієї проблеми. Західні демократії з розвинутою системою ЗМІ й ефективними державними інституціями мають певний ступінь імунітету до дезінформації, розповсюджуваної через Facebook. В інших країнах, особливо в тих, що розвиваються, немає реальних можливостей «приборкати Facebook» і там соціальна мережа може заподіяти дійсно серйозні негативні наслідки. Так, останнім часом з'являється все більше інформації про те, що саме Facebook був середовищем для розпалювання антимусульманської істерії в М'янмі. Там, нагадаємо, вона переросла в повномасштабну етнічну чистку. Однією з ключових фігур тих подій був ультра націоналіст і за сумісництвом буддійський монах Ашін Вірату. Він використовував Facebook для трансляції своїх поглядів з приводу етнічної меншини рохінджа вже після того, як уряд заборонив йому проповідувати. Вірату порівнював мусульман рохінджа

з шаленими собаками і розміщував фотографії тіл людей, які, за його словами, були вбиті мусульманами. Посадові особи Організації Об'єднаних Націй відкрито визнають, що соціальні медіа відіграють «визначальну роль» у пропаганді насильства проти рохінджа в М'янмі. Під «соціальними мережами» тут розуміється Facebook, тому що в М'янмі йому немає конкуренції. М'янма не єдиний приклад. Соцмережа відіграє аналогічну роль і в інших країнах, що розвиваються. Дана проблема була докладно проаналізована в статті в *New York Times*. У цій публікації журналісти звинувачують Facebook у тому, що він ігнорує неодноразові попередження про можливе насильство, не бажає наймати модераторів або створювати контактні пункти екстреної допомоги. Сам Facebook парирує у відповідь, що він намагається видаляти вибухонебезпечний контент. Отже, Facebook є глобальною монополією. Уже зараз ринок компанії на Заході досяг насичення, і тому перспективи його майбутнього зростання пов'язані зі збільшенням проникнення в менш розвинені регіони світу. Саме там він активно просуває свої послуги, у тому числі у вигляді «безкоштовного» доступу для власників дешевих смартфонів [13, с. 47].

Вочевидь, монопольне становище або значне домінування певної соціальної мережі в державі може створювати низку загроз для духовно-ціннісного світу країни – нав'язування певного контенту, відсутність альтернативних каналів комунікації, розширення можливостей для маніпулювання свідомістю, пропагування антицінностей тощо. За допомогою соціальних мереж може формуватися викривлена картина світу, посилюватися впливовість екстремістських організацій, релігійних тоталітарних сект, просуватися інтереси інших держав тощо.

Необхідно зазначити, що соціальні мережі є джерелом небезпек і на індивідуальному рівні соціокультурної самоідентифікації. Людина, яка занурюється в соціальні мережі, може до кінця не усвідомлювати низку потенційних та реальних загроз власному духовному світу. Як доводить С. Горова, можливості технологій соціальних мереж вносять нові корективи в уявлення про інформаційну безпеку. Особисті дані користувачів, що знаходяться в загальному доступі, можуть бути використані без дозволу в рекламних цілях, з вини мережі може бути здійснено витік платіжних даних. Серйозні неприємності для користувача можуть бути пов'язані зі зломом акаунта і використанням всієї інформації для шкоди йому, у тому числі із метою політичного чи економічного шпигунства, дискредитації та інших дій з метою помсти. Загрозливим є так званий фішинг, вірус, що непомітно для користувача краде його логін і пароль, а потім використовує їх для автоматичної розсилки спаму від імені користувача за всім списком його контактів [14, с. 137].

Продовжуючи вищеозначену логіку, Д. Мехед систематизує ті загрози, з якими стикається людина в соціальних мережах:

- загроза конфіденційності (витік конфіденційної інформації та заподіяння прямого або непрямого збитку користувачеві соціальної мережі);
- загроза цілісності (модифікація інформації всередині мережі і втрата її адекватності);
- загроза доступності (порушення доступу до мережевої інформації і блокування доступу до ресурсу);
- загроза повноті (знищення інформації всередині мережі та заподіяння прямого або непрямого збитку як користувачеві соціальної мережі, так і її власнику);
- загроза актуальності (затримка отримання легальним користувачем мережі інформації);
- загроза важливості (несанкціоноване читання конфіденційної мережевої інформації, що призводить до втрати її ціннісних характеристик);
- загроза адресності (переадресація мережевої інформації, що може призводити до зниження її конфіденційності та доступності);
- загроза надмірності інформації (багаторазове дублювання мережевої інформації) [15, с. 17].

Загалом, можна стверджувати, що соціальні мережі є не тільки засобом комунікації між окремими суб'єктами інформаційного простору, а й каналами, які використовують ініціатори гібридно-інформаційних війн, терористичні та кримінальні угруповання для руйнування соціокультурного простору певних країн та світоглядних настанов громадян. В. Гавловський стверджує, що екстремістські та терористичні організації для здійснення своєї деструктивної діяльності активно використовують мережу Інтернет, зокрема соціальні мережі, які виступають засобом зв'язку, вербування, координації при підготовці терактів, центром навчання методам конспірації та терору, джерелом отримання інформації про способи виготовлення сильнодіючих отруйних речовин, саморобних вибухових пристроїв та ін. Варто зазначити, що сьогодні практично вся інформаційна діяльність терористичних угруповань перенесена у віртуальний світ. Головною причиною успіху застосування терористичними організаціями інтернет-технологій є складність виявлення і ліквідації мережевих центрів [16, с. 273].

Відповідно, людину, яка має системні ціннісні девіації, не знаходить шляхів самореалізації в суспільстві, набагато простіше підштовхнути до агресивних дій, зробити активним пропагандистом псевдоцінностей, що негативно впливає на соціокультурний розвиток країни загалом.

Деструктивна діяльність різноманітних суб'єктів, що загрожують інформаційній безпеці та соціокультурному простору держави, має, як правило, ла-

тентний характер, її прояви не завжди легко ідентифікувати, що знижує якісний рівень профілактики та боротьби із загрозами в цій царині. На думку Р. Гришука та К. Молодецької-Гринчук, діяльність акторів інформаційно-гібридних війн у соціальних мережах закамують за допомогою різноманітних засобів та форм, які на перший погляд не мають нічого шкідливого для інформаційної безпеки країни. Зокрема, вищезначені дослідники констатують, що основним джерелом контенту в соціальних інтернет-сервісах є актори, які використовують наявні засоби не тільки для публікації самостійно створеного контенту, але і для поширення контенту інших акторів чи віртуальних спільнот або інших соціальних інтернет-сервісів. З точки зору даних фахівців, лише ретельний аналіз і узагальнення інформації профілів акторів у соціальних інтернет-сервісах, їхніх зв'язків з іншими акторами й віртуальними спільнотами, особливостей поведінки онлайн дозволяють зробити висновок про їхню участь в інформаційних акціях проти інформаційної безпеки держави. Тому оцінювання профілів акторів соціальних інтернет-сервісів дає змогу виявити осіб, які залучені до інформаційних операцій у соціальних інтернет-сервісах [17, с. 49].

У контексті забезпечення сталого розвитку соціокультурного простору України виникають слушні запитання про те, як реагувати на ціннісні девіації громадян, під впливом яких чинників людина робить ціннісний вибір узагалі й у соціальних мережах зокрема.

На переконання фахівців, істотний вплив на сприйняття інформації чинить належність індивіда до певної соціокультурної групи, що знаходить своє вираження в таких обставинах:

- особиста позиція людини та її ставлення до тих або інших соціальних об'єктів знаходяться під сильним впливом групи, до якої вона належить або прагне належати;
- людина нагороджується за прихильність груповій думці та карається за відхилення від неї;
- людині важче змінити свою позицію, яка відома оточуючим, ніж ту, яка залишається її приватною думкою;
- групові дискусії або колективно ухвалені рішення сприяють швидкому подоланню внутрішнього опору якій-небудь думці або рішенню;
- підтримка хоча б однієї людини ослабляє силу тиску думки групи, до якої належить певний індивід;
- форма подачі інформації та її особливості значущо позначаються на її успішному засвоєнні [18, с. 67].

З моральної точки зору профілактика та подолання ціннісних девіацій у соціальних мережах безпосередньо пов'язані з утвердженням усталених етичних норм у віртуальному просторі. На сьогоднішній день експерти розмірковують про особливості впровадження так званого мережевого етикету.

Мережевий етикет (або «netiquette» від англ. «network etiquette», або «нетікет», або рос. «сетикет») – це правила, прийняті в мережі Інтернет або кіберпросторі. Таким чином, у соціальній мережі в умовах управління комунікаційними процесами формуються мережеві цінності, що лежать в основі мережевого спілкування. Користувачі мають два види моральних зобов'язань: один вид пов'язаний з внутрішньогруповою діяльністю, інший – з діяльністю поза групою. Рівень моральних зобов'язань усередині групи тим вищий, чим сильніше актор відчуває внутрішньогрупову ідентичність. Проблема, що виникає в соціальному управлінні, – це раціональне співвідношення державного регулювання та внутрішньомережевого. Складність її вирішення викликана тим, що заходи соціального контролю повинні, з одного боку, носити жорсткий і однозначний характер, а з іншого – забезпечувати акторам певну свободу дій, не перешкоджаючи процесам трансформації соціальної структури [19, с. 69].

На наше переконання, проблема подолання ціннісних девіацій у суб'єктів соціальних мереж має вирішуватися комплексно, оскільки вона безпосередньо пов'язана з існуючими аксіологічними деформаціями в духовній сфері українського суспільства загалом. Відповідно, утвердження високих зразків морально-правової, духовної культури в усіх сегментах буття вітчизняного соціуму буде мати позитивний вплив і на культуру спілкування у віртуальному світі. Задля подолання ціннісних девіацій в українських громадян державі варто більше уваги приділяти розвитку освіти, науки та культури, стимулювати діяльність громадських організацій та об'єднань, які популяризують культурні цінності, відроджують національні традиції, сприяють інтелектуальному та духовному зростанню нашого народу.

Висновки. Отже, ціннісні девіації у суб'єктів соціальних мереж є логічним продовженням деформацій моральних, політико-правових, духовних та інших настанов гуманістичного спрямування. Безсумнівно, вплив ціннісних девіацій на вітчизняний соціокультурний розвиток має деструктивний характер і може проявлятися у протиправних, аморальних, агресивних моделях поведінки. Поширення ціннісних девіацій, за допомогою соціальних мереж зокрема, призводить до руйнування усталених ціннісних підвалин духовного простору країни та негативно відображається на інформаційно-духовній безпеці держави, її здатності до консолідації перед викликами й загрозами сучасності. Профілактична діяльність щодо попередження розповсюдження ціннісних девіацій має здійснюватися закладами освіти, громадськими організаціями, державними органами відповідного спрямування, а також різноманітними засобами масової інформації. Актуальним є запровадження в соціальних мережах етичних норм спілкування та репрезентації інформації, культивування самоцензурування учасників комунікаційної взаємодії, виходячи з норм моралі та права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Парсонс Т. Система современных обществ / пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева; под ред. М. С. Ковалевой. Москва: Аспект Пресс, 1998. 270 с.
2. Зуйковська А. Соціокультурні засади розвитку політичної культури. *Політичний менеджмент*. 2010. №4. С. 65–72.
3. Dalton R. Citizen Attitudes and Political Behavior. *Comparative Political Studies*. 2000. No. 33. P. 912–940.
4. Демків О. Б. Дослідження організаційної девіантності у контексті генези соціології девіантної поведінки. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2007. Вип. 1. С. 128–137.
5. Знаковська Н. М. Проблеми девіантної поведінки в сучасному українському молодіжному середовищі. *Грані*. 2014. №6. С. 90–95.
6. Хлебнікова А. А. Соціальна мережа як засіб розвитку соціального капіталу в умовах формування глобального інформаційно-комунікативного суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 59. С. 278–285.
7. Кравченко П. А. Ціннісні орієнтації соціальної архітекτονіки глобальних соціальних мереж у сучасному соціумі. *Філософські обрії*. 2016. №35. С. 10–18.
8. Юрчинська Г. К., Прухніцька М. С. Особливості системи цінностей користувачів соціальних мереж (на прикладі Facebook і Instagram). *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. №2. С. 331–345.
9. Соціальні мережі як інструмент взаємовпливу влади та громадянського суспільства / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2014. 295 с. URL: http://nbuviar.gov.ua/images/dopovid_i_konf/smivvts.pdf (дата звернення: 12.12.2020).
10. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. 344 с.
11. Попова О. А. Личностные особенности студентов с разным уровнем интернет-зависимости. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2012. №5 (5). С. 89–91. URL: <http://research-journal.org/featured/psychology/lichnostnye-osobennosti-studentov-s-raznym-urovнем-internet-zavisimosti/> (дата звернення: 10.12.2020).
12. Галіч Т. О. Соціальні мережі інтернет як агент соціалізації молоді. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління*. 2014. Т. 15, вип. 281. С. 250–256.
13. Монополія Facebook: спичка возле бочки с порохом. Соціальні мережі як чинник інформаційної безпеки. *Інформаційно-аналітичний бюлетень. Додаток до журналу «Україна: події, факти, коментарі»*. 2018. С. 46–47.

14. Горова С. В. Проблеми інформаційної безпеки в соціальних мережах. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 1. С. 136–139.
15. Мехед Д. Інформаційна безпека в соціальних мережах. Методи поширення інформації в соціальних мережах. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні: наук.-техн. зб.* 2015. Вип. 2 (30). С. 14–18.
16. Гавловський В. Д. Щодо використання соціальних мереж для виявлення, розкриття та попередження злочинів. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 2. С. 271–282.
17. Грищук Р. В., Молодецька-Гринчук К. В. Постановка проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави у соціальних інтернет-сервісах. *Сучасний захист інформації*. 2018. № 1 (33). С. 43–52.
18. Гарькавець С. О. Соціально-психологічні особливості інформаційного супроводу політичних процесів в епоху панування соціальних мереж. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2017. № 2. С. 64–72.
19. Коган К. М. Соціальні мережі як елемент нового соціального середовища. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2014. Вип. 16. С. 61–71.

REFERENCES

1. Parsons, T. (1998). *Systema sovremennykh obshchestv / Per. s anhl.* L. A. Sedova y A. D. Kovaleva. Pod red. M. S. Kovalevoi. Moskva: Aspekt Press.
2. Zuikovska, A. (2010). Sotsiokulturni zasady rozvytku politychnoi kultury. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 4, 65–72 [in Ukrainian].
3. Dalton, R. (2000). Citizen Attitudes and Political Behavior. *Comparative Political Studies*. 33, 912–940.
4. Demkiv, O. B. (2007). Doslidzhennia orhanizatsiinoi deviantnosti u konteksti henezy sotsiolohii deviantnoi povedinky. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii sotsiolohichna – Journal of the Lviv University. Sociology series, issue 1*, 128–137 [in Ukrainian].
5. Znakovska, N. M. (2014). Problemy deviantnoi povedinky v suchasnomu ukrainskomu molodizhnomu seredovyshchi. *Hrani – Facets*, 6, 90–95 [in Ukrainian].
6. Khliebnikova, A. A. (2014). Sotsialna merezha yak zasib rozvytku sotsialnoho kapitalu v umovakh formuvannia hlobalnoho informatsiino-komunikatyvnoho suspilstva. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii – Humanities Bulletin of Zaporizhzhie State Engineering Academy, issue 59*, 278–285 [in Ukrainian].
7. Kravchenko, P. A. (2016). Tsinnisni oriientatsii sotsialnoi arkhitektoniky hlobalnykh sotsialnykh merezh u suchasnomu sotsiumi. *Filosofski obrii – Philosophical Horizons*, 35, 10–18 [in Ukrainian].

8. Yurchynska, H. K., Prukhnitska, M. S. (2019). Osoblyvosti systemy tsinnosti korystuvachiv sotsialnykh merezh (na prykladi Facebook i Instagram). *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii – Theoretical and Applied Problems of Psychology*, 2, 331–345 [in Ukrainian].
9. Onyshchenko, O. S., Horovyi, V. M., Popyk, V. I. et. al. (2019). Sotsialni merezhi yak instrument vzaiemovplyvu vlady ta hromadianskoho suspilstva. NAN Ukrainy, Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho. Kyiv. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/dopovidy_konf/smivvts.pdf [in Ukrainian].
10. Danylian, O. H., Dzoban, O. P., Zhdanenko, S. B. et. al. (2020). Suchasne suspilstvo, liudyna, pravo v umovakh hlobalnykh transformatsii. O. H. Danylian (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Popova, O. A. (2012). Lychnostnye osobennosti studentov s raznym urovnem ynternet-zavysymosti. *Mezhdunarodnyi nauchno-yssledovatel'skiy zhurnal – International Research Journal*, 5 (5), 89–91. URL: <http://research-journal.org/featured/psychology/lichnostnye-osobennosti-studentov-s-raznym-urovнем-internet-zavisimosti/> [in Ukrainian].
12. Halich, T. O. (2014). Sotsialni merezhi internet yak ahent sotsializatsii molodi. *Suchasni suspilni problemy u vymiri sotsiologii upravlinnia – Modern social problems in measuring the management sociology*, Vol. 15, issue 281, 250–256 [in Ukrainian].
13. Monopolyia Facebook: spychka vozle bochky s porokhom. Sotsialni merezhi yak chynnyk informatsiinoi bezpeky. (2018). *Informatsiino-analitychnyi biuletен. Dodatok do zhurnalu «Ukraina: podii, fakty, komentari» – Informational and analytical bulletin. Supplement to the journal «Ukraine: events, facts, comments»*, 46–47 [in Ukrainian].
14. Horova, S. V. (2014). Problemy informatsiinoi bezpeky v sotsialnykh merezhakh. *Borotba z orhanizovanoi zlochynnistiu i koruptsiiei (teoriia i praktyka) – Fight against organized crime and corruption (theory and practice)*, 1, 136–139 [in Ukrainian].
15. Mekhed, D. (2015). Informatsiina bezpeka v sotsialnykh merezhakh. Metody poshyrennia informatsii v sotsialnykh merezhakh. *Pravove, normatyvne ta metrolohichne zabezpechennia systemy zakhystu informatsii v Ukraini: naukovotekhnichniy zbirnyk – Legal, regulatory and metrological support of information security system in Ukraine: scientific and technical collection*, issue 2(30), 14–18 [in Ukrainian].
16. Havlovskiy, V. D. (2012). Shchodo vykorystannia sotsialnykh merezh dlia vyjavlennia, rozkryttia ta poperedzhennia zlochyniv. *Borotba z orhanizovanoi zlochynnistiu i koruptsiiei (teoriia i praktyka) – Fight against organized crime and corruption (theory and practice)*, 2, 271–282 [in Ukrainian].
17. Hryshchuk, R. V., Molodetska-Hrynychuk, K. V. (2018). Postanovka problemy zabezpechennia informatsiinoi bezpeky derzhavy u sotsialnykh internet-servisakh. *Suchasnyi zakhyst informatsii – Modern Information Security*, 1 (33), 43–52 [in Ukrainian].
18. Harkavets, S. O. (2017). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti informatsiinoho suprovodu politychnykh protsesiv v epokhu panuvannia sotsialnykh merezh. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii – Theoretical and Applied Problems of Psychology*, 2, 64–72 [in Ukrainian].

19. Kohan, K. M. (2014). Sotsialni merezhi yak element novoho sotsialnoho seredovyscha. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment – International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogy, Management, issue 16, 61–71* [in Ukrainian].

Мануйлов Евгений Николаевич, доктор философии, профессор, профессор кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Калиновский Юрий Юрьевич, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ЦЕННОСТНЫЕ ДЕВИАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ КАК УГРОЗА СОЦИОКУЛЬТУРНОМУ РАЗВИТИЮ УКРАИНЫ

Определены особенности влияния ценностных девиаций у субъектов социальных сетей на социокультурное развитие Украины. Раскрыты характеристики социальной сети как субъекта социокультурного пространства в аксиологическом измерении. Показаны негативные последствия влияния ценностных девиаций в виртуальных сетевых структурах на информационную и духовную безопасность государства. Указано на необходимость проведения профилактических мероприятий по предупреждению распространения ценностных девиаций в социальных сетях.

Ключевые слова: социальные сети, ценности, ценностные девиации, социокультурное развитие, ценностные девиации в социальных сетях.

Manuylov Evgen Mykolayovych, Doctor of Philosophy, Professor, Professor of the Department of Philosophy of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalinovsky Yuriy Yuriyovych, Doctor of Philosophy, Professor, Professor of the Department of Philosophy of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

VALUE DEVIATIONS IN SOCIAL NETWORKS AS A THREAT TO THE SOCIO-CULTURAL DEVELOPMENT OF UKRAINE

Problem setting. Nowadays, social networks have become an integral part of communication processes in society. The influence of social networks on the socio-cultural

development of Ukraine has both positive and negative manifestations, since both values and antivalues are spread in these communication systems, there are subjects who are guided by the norms of morality and law, and those who neglect them, direct their efforts to the harmonization of a certain sphere of public life, or vice versa, produces xenophobic sentiments, inciting enmity in the domestic society at the cultural, national, religious and other levels.

Recent research and publications analysis. Significant numbers of scientific works are aimed at elucidating the signs and criteria of deviating as a social phenomenon. According to A. Demkiv, those values, the worldview and behavior that deviate from the organizational culture that exist in a certain social community are considered deviant. In the context of this research, it is important to note A. Khlebnikova's reflections on the recognition and determination of the axiological status of the social network in modern society and the scientific work of P. Kravchenko, which proves that religion, morality, values, language, traditions contribute to the internal consolidation of local social groups, and in this process, social networks perform a leading role. Researchers A. Onishchenko, V. Gorovoy, V. Popik and others devoted their scientific research to uncovering the negative impact of social networks on the development of the Ukrainian state and its socio-cultural and informational spheres.

Paper objective. This research involves the disclosure of the negative impact of value deviations of social network subjects on the domestic socio-cultural area, information and spiritual security of Ukraine.

Paper main body. The wide range of values presented in social networks has a consolidating, humanistic nature – they are reproduced by scientific and creative communities, spiritual and cultural associations, volunteer and human rights organizations, and so on. In turn, anti-values are presented in the content of extremist organizations, xenophobic associations of various orientations, which creates an ideological basis for the emergence of social conflicts, disintegration processes, and civil confrontation. Thus, social networks have become an influential actor in the development of the socio-cultural, spiritual, value, information space of our country.

Considering Ukrainian society as a holistic formation, it is worth noting that value deviations are those ideas about the ways of being and about spiritual life that do not correspond to the humanistic and national guidelines for the democratic development of Ukrainian society. In the context of the research, worldview guidelines that contradict moral attitudes, existing legal norms, accepted traditions of the domestic society, etc. can be considered as value deviations in social networks.

Freedom in social networks has a dual manifestation: on the one hand, it is free opportunities for self-realization of individuals and diverse perspectives for the development of the country's socio-cultural space, and on the other hand, freedom in social networks creates conditions for the popularization of antihuman attitudes, pseudo-values, xenophobic ideologies and worldview systems.

Conclusions of the research. The value deviations of social network subjects are a logical continuation of the deformations of the moral, political, legal, spiritual and other

humanistic direction attitudes that are widespread in Ukrainian society. Undoubtedly, the influence of value deviations on domestic socio-cultural development is destructive and it can manifest itself in illegal, immoral, aggressive models of behavior.

Keywords: *social networks, values, value deviations, socio-cultural development, value deviations in social networks.*

Юркевич Олена Миколаївна, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: olenayurkevych@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4023-4624

РАЦІОНАЛЬНІСТЬ АРГУМЕНТАЦІЇ: ЛОГІЧНІ ПРАВИЛА ТА ЗНАЧЕННЯ

У статті розглядається проблема раціональності аргументації шляхом визначення її логічних характеристик, зокрема логічних правил і значень, дослідження їх співвідношення, особливостей логічного слідування. Показана відмінність обґрунтування при аргументації від класичного доведення, виражена у модифікації причинно-наслідкового зв'язку. Визначено тип раціональності аргументації як дискурсивну раціональність.

Ключові слова: аргументація, раціональність, дискурсивна раціональність, обґрунтування, логічні правила, логічне значення, імплікація, сила судження.

Постановка проблеми. Сучасна теорія аргументації, яка сформувалася у 50–60-х рр. ХХ ст., вирішувала питання теоретичного забезпечення широкої практики аргументації, що залишалася поза строгим математичним доведенням та доведенням у природознавчих науках, зокрема тих, що спиралися на експеримент. Розширення інформаційного простору обумовило значне збільшення кола спілкування та професійної взаємодії людей за допомогою засобів масової інформації, що також вплинуло на розвиток теорії аргументації. Незабезпечена теоретично та нестрога аргументація вважалася такою, що не має доказової сили. Практика юридичної, політичної, економічної, етичної та іншої аргументації була поза увагою філософів та логіків у зв'язку з тим, що вона мала деякі ознаки ірраціональності, хоча була раціонально орієнтованою на те, щоб переконати опонента. До того ж у цей період впливовим є ірраціоналізм як напрям у філософії, в руслі якого йшло переосмислення розумності як головної цінності людської сутності, людських дій узагалі, здійснювалася розпочата Кантом критика чистого розуму. Поняття розумності поступово замінюється поняттям раціональності, яку новоевропейська культура розглядає як умову добродісного життя в перспективі розвитку європейської цивілізації. Тому в період розширення сфери дослідження аргументації за рахунок між-

дисциплінарних наукових робіт, методичного забезпечення соціальних практик, динаміка яких пов'язана з аргументацією, проблемним постало питання стосовно раціональності аргументації, умов її розумності задля збереження цивілізаційного напрямку розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми аргументації досліджувалися, починаючи з Арістотеля [1], М. Т. Цицерона, Ф. Бекона, А. Арно, П. Ніколя, Г. Ляйбніца, І. Канта. Найбільш визнаними авторами сучасної теорії аргументації є західноєвропейські вчені Х. Перельман, С. Тулмін, Ф. ван Еємерен [2], Р. Гроотендорст, а також Д. Волтон [3], Ч. Гемблін, М. Гільберт та ін. Зокрема, Х. Перельман розрізнив логічні значення доведення та аргументації. Якщо доведення може бути правильним або неправильним, то «аргументація може бути більш чи менш сильною, доречною, переконливою» [4, с. 11]. С. Тулмін запропонував концепт практичної («працюючої») логіки, розглядаючи аргументацію на прикладі юридичної аргументації [5]. Ю. Габермас висуває ідею комунікативної раціональності. Раціональність правил як основа, що робить людину *animal rationale*, обґрунтовується в статті Г. Шнедельбаха [6]. Серед українських філософів дослідженнями з теорії аргументації різних видів та в різних аспектах займалися А. Конверський, І. Хоменко, А. Ішмура-тов, М. Попович, О. Тягло, О. Щербина [7], В. Навроцький, О. Юркевич [8], О. Загудаєва [9] та ін.

Формулювання цілей. Метою дослідження є розкриття підстав раціональності аргументації шляхом аналізу логічних правил та значень, їх співвідношення при побудові структури аргументації, відмінності від доказового обґрунтування.

Виклад основного матеріалу. Під правилами взагалі розуміється виконання певних умов, певний порядок дій, що є обов'язковим для всіх учасників. *Формально-логічні правила* і закони виражають норми правильної побудови думки. Логічне значення показує відношення висловлювання до істини або міру істинності висловлювання. Під *логічною істиною* будемо мати на увазі абстрактний об'єкт, що є зібранням логічних принципів, законів, аксіом і правил. Умовно кажучи, це певний «кодекс» логічних норм, що постають алгоритмами при побудові логічних структур та оцінними параметрами формальної правильності.

Розрізнення правил, їх *типологія* в логіці аргументації пов'язані з декількома аспектами. Перш за все це – *елементарні структурні відмінності та відношення між елементами структури*. Кожне з правил має певну цільову направленість, в якій встановлюється значення правильності форми, або логічна істинність. У першій категорії правил щодо елементарних структурних відмінностей вони обмежують, вимагають чіткої форми шляхом структуризації компонентів упорядкованого змісту. Сама ж структуризація обумовлена пев-

ною абстрактною геометрією, яка моделює аргументацію. У другій категорії правила встановлюють найефективніший та відповідний характеру елементів шлях їх співвідношення.

У сучасній теорії аргументації визначені основні правила, що відповідають правилам доведення [10]. Правила щодо структурних елементів аргументації поділяються на: *правила тези*, *правила аргументів* та *правила демонстрації*. Логічне нормування *тези* виражене у вимогах бути визначеною (чіткою та ясною), а також тотожною собі (незмінною). Визначеність дає можливість встановлення фактичної істинності тези, оцінки наявності сенсу, відповідності здоровому глузду, зрозумілості предмета в цілому. І навпаки, невизначеність тези не дає можливості встановити семантичне значення, що має наслідком і логічну невизначеність. Якщо б теза не відповідала дійсності, суперечила здоровому глузду, вона могла би отримати значення «хиба». Але з невизначеності тези випливає й невизначеність її логічного значення. Незмінність (самототожність) тези також є умовою отримання істинного значення. І навпаки, якщо теза змінюється, то логічне значення стає невизначеним. Усі логічні помилки щодо тези, такі як втрата тези, підміна тези та її ослаблення, логічна диверсія призводять до втрати істинності тези. Таким чином, правила стають передумовою встановлення логічного значення. Правила щодо *аргументів* стосуються встановлення їх попереднього значення істинності (до включення цього судження до структури аргументації). Попередня істинність та доведеність означає автономність кожного з аргументів у структурі аргументації. Сумісність та достатність аргументів також означає їх істинність: в системі аргументації вони не повинні суперечити один одному та їх кількість повинна бути достатньою для підтвердження істинності тези. Ані «основна помилка» (прийняття за істину хибних аргументів), ані використання як підстави гіпотетичних суджень не приводить до встановлення істинності аргументації. Наявність помилки «коло в аргументації» свідчатиме про попередню недоведеність істинності аргументів. А поспішність або надмірність в аргументації призводить до помилки логічного слідування між підставою та тезою. Суперечність між аргументами не дає можливості побудувати систему аргументації, бо суперечливість означає наявність істинного та хибного значення. Без побудови системи аргументації теза залишається необґрунтованою, бо аргументи – це «основи, від яких залежить обґрунтованість твердження» [5, с. 12]. Правила щодо *демонстрації* (обґрунтування) перш за все містять всі правила слідування при висновлюванні будь-якого виду (дедукції, індукції або традукції). Порухення цих правил означає порушення правил імплікації, яка є логічним зв'язком слідування. Воно призводить до «уявного наслідку», де розривається зв'язок між елементами аргументаційної структури (аргументами та тезою).

При цьому саме аргументаційна частина цієї структури (система аргументів) руйнується шляхом наведення хибності аргументів різних видів. До них належать такі різноманітні помилки, як: «дамський» (жіночий) аргумент, «подвійна бухгалтерія», «адвокатський виверт», «аргументи до особистості» тощо. По суті помилки демонстрації пов'язані також з порушенням правил аргументів, зокрема правила попередньої істинності (доведення істинності аргументів до і незалежно від початку обґрунтування тези). Порушення правил призводить до паралогізмів або софістичних помилок. Особливим різновидом міркування з подвійним значенням є парадокс.

Аргументи як підстави в структурі аргументації пов'язані з тезою *причинно-наслідковим зв'язком*. Логічні правила істинності імплікації встановлюють строгу залежність між причиною («р» – антецедентом) і наслідком («q» – консеквентом). Виходячи з певного правила (звісно, за умови його виконання), можна передбачено отримати те чи інше логічне значення. Істинність імплікації залежить від комбінації логічних значень антецедента і консеквента. В усіх випадках, коли консеквент істинний, істинною буде й імплікативний зв'язок. Імплікація буде істинною також за умови хибності антецеденту і консеквенту одночасно. Але тільки в одному випадку імплікація дає хибний результат: коли антецедент істинний, а консеквент хибний. Це пов'язано з різною вагомістю причини й наслідку: антецедент є тільки достатнім, а консеквент є необхідним. Така ж різна вагомість характерна для тези й аргументів: якщо аргументи є тільки достатніми, то теза є необхідною в структурі аргументації. Виходячи з логічних правил імплікації, аргументація має правильну структуру, якщо істинність тези підтверджується істинними аргументами, що є в достатній кількості (щодо прямої аргументації). А хибність тези підтверджується хибними аргументами (для непрямої аргументації). При демонстрації в ланцюжку висновлювань імплікація виконує функцію зв'язку засновків та висновку. Виведення може мати різний характер і значення висновку залежно від виду висновлювання: дедуктивного, індуктивного або традуктивного. Зокрема, у структурі дедуктивного висновлювання в полісилогізмі відіграє також зв'язуючу роль між просилогізмом та епісилогізмом. Бачимо, що імплікація з її правилами є певним *логічним алгоритмом*, за яким створюється структура аргументації, здійснюється логічне слідування.

Але при такому підході не визначається відмінність між класичним доведенням та аргументацією. Саме в особливості причинно-наслідкового зв'язку криється відмінність аргументації, в якій здійснюється його *модифікація*. Зокрема, в процесі аргументації можуть з'являтися додаткові факти і людина може переглянути свої аргументи або взагалі змінити свої переконання. В аргументації може також не вистачати необхідної інформації, але вона може бути

прийнятною на відміну від доказової аргументації, достатність якої дозволяє визначити її істинність. При модифікованій аргументації змінюються саме імплікативні зв'язки. Так, при *істинності виразу* $p \rightarrow q$ можемо отримати:

- 1) не обов'язково істинне $p \ \& \ q \rightarrow q$;
- 2) при істинності p не обов'язково, що q істинне;
- 3) якщо p істинне, то не обов'язково q може бути виведене валідно (адекватними методами).

За певних умов наслідок q може взагалі не слідувати, і такий випадок також свідчить про модифікованість імплікації [3].

Логічні правила і значення також пов'язані *імплікативно*.

До логічних значень належать основні значення «істинно» та «хибно». Похідними від істинного значення є значення: «достатньо», «ймовірно», «правдиво», «правдоподібно», «вірогідно», «правильно», «досконало», «добре», «вірно», «осмислене (має сенс)» та ін. Негативні значення, що походять від значення «хибно», не мають особливого змісту, заперечують позитивне значення «істинно». Відповідно, похідними від «хибно» будуть негативні значення: «не достатньо», «не ймовірно», «не правдиво», «не правдоподібно», «не вірогідно», «не правильно», «не досконало», «погано (не добре)», «не вірно», «безглузде (не має сенсу, абсурдне)» тощо. Водночас для оцінки істинності можуть бути використані моральні або професійні критерії для прийнятності аргументації. Але з точки зору логіки оцінюється формальний зв'язок між засновками та висновком, відповідність правилам слідування. І від цього залежить успішність аргументації, якщо в даній спільноті розумність узагалі є людською цінністю.

Якщо логічне значення істинності в традиційному та класичному розумінні представляє найвищий рівень розумності, що ототожнюється з досконалою формою, то різні похідні значення (ймовірності, достатності та ін.) пов'язані з різними типами раціональності. Поняття раціональності є реконструктивним щодо поняття розуму та його модусів (*logos, ratio, intellectus, розсуд*) після критики розуму у філософії Е. Канта та подальшої хвилі ірраціоналізму у філософії, починаючи з Ф. Ніцше та А. Шопенгауера. Тематика раціональності актуалізувалася у зв'язку з розвитком соціальних наук та прагматики. На сучасному етапі розвитку філософського знання тематика раціональності вже не вважається чимось абсолютно новим, не пов'язаним із класичним поняттям розуму. Певною мірою вже відбувається переосмислення та виправдання і поняття розуму, і відновленого, спочатку неявного зв'язку раціональності з розумністю. Цю роботу виконали і продовжують виконувати представники аналітичної філософії і логіки.

Суттєвою рисою раціональності є здібність до обґрунтування. Вона є спільною як для класичної теорії доведення, так і для сучасної теорії аргументації.

Відмінними є як модуси знання, так і їх значення. Якщо філософська традиція, починаючи з Канта, пов'язувала обґрунтування з основами і причинами існування світу та його подій, то сучасні теорії раціональності пов'язують його із суб'єктивною думкою, переконанням, наміром або рішенням. Тобто мова йде про об'єктивне або суб'єктивоване знання. У цих різних модусах знання мають різні значення істинності.

Виходячи з двох опозицій «об'єктивно/суб'єктивно» та «теоретично/практично», представник аналітичної філософії Г. Шнедельбах пропонує чотири типи раціонального обґрунтування:

«1) об'єктивно-теоретичні або **когнітивні** обґрунтування як відповіді на запитання: “Чому р?” (р для пропозиційного змісту висловлювань);

2) об'єктивно-практичні або **нормативні** обґрунтування як відповідь на запитання: “Чому р повинно бути досягнуте?”;

3) суб'єктивно-теоретичні або **епістемічні** обґрунтування як відповіді на запитання: “Чому (наприклад, тобою) береться, передбачається, очікується etc., що р?”;

4) суб'єктивно-практичні або **інтенціональні** обґрунтування як відповіді на запитання: “Чому було досягнуто/досягається (тобою) р?”» [6].

Для аргументації визначальним є раціональне обґрунтування, пов'язане з мовленнєвими контекстами. Особливістю такого обґрунтування є те, що підстави не відносяться до дійсно існуючих речей, що повинні бути досягнуті, а пов'язані з оціночними вимогами. Об'єктивний стан речей не аргументується, а пояснюється. Наприклад, якщо сейсмометр реєструє певний рівень сейсмічної хвилі, то він не є причиною землетрусу, бо тільки допомагає з'ясувати причину. Це об'єктивні дані, які можуть бути використані й при аргументації. Суперечка у формі аргументації серед вчених стосується не прямо речей у їх об'єктивному існуванні або об'єктивних відношень між ними, а відповідних їх тверджень. Не речі є спірними, а висловлювання щодо них. Таким чином відокремлюється обґрунтування при природознавчому доведенні (поясненні) від аргументації в гуманітарних науках. Хоча з логічної точки зору спільною для цих процедур є наявність імплікації, але відмінними залишаються критерії об'єктивно/суб'єктивно та теоретично/практично. Відмінність аргументації від пояснення знаходимо у визначенні Юргена Габермаса: «Аргументацією ми називаємо тип мовлення, в котрому учасник тематизує спірні оціночні вимоги та випробовує їх критично за допомогою аргументів. Аргумент містить підстави, котрі систематичним чином пов'язані з оцінкою проблематизованого висловлювання» [11, с. 38]. Оскільки аргументація ціннісно обумовлена, для неї характерними є критика та виправдування. Починаючи з Канта, такий тип обґрунтування називали критичною аргументацією. Контекстуальна

пов'язаність і комунікативний характер дозволяють у цілому визначити тип раціональності такої аргументації як *дискурсивну раціональність* [6].

Оскільки аргументація пов'язана з оціночними вимогами, постає питання щодо її *строгості*, тобто *грунтовності* та *переконливості*. Різні типи обґрунтування, що обумовлюють різні типи раціональності, вимагають різних логік, що в сучасній науці виражені в класичній, деонтичній, епістемічній, інтенціональній логіках і передбачають моделювання логічних форм із певними відмінностями, але на основі логіки висловлювань. Строгість логічного зв'язку (перш за все імплікації) отримують значення «істинно/хибно» (для класичної логіки), «обов'язково/заборонено/дозволено» (для деонтичної логіки), «вірогідно/проблематично, верифіковано/фальсифіковано» (для епістемічної логіки), «релевантно/нерелевантно» для інтенціональної логіки. Безумовно, це не повний перелік сучасних логік. У даному разі названі більш вагомими. Можна також акцентувати увагу на аксіологічній модальній логіці, яка, зокрема, пов'язана як з алетичною, так і деонтичною модальностями та має оціночні поняття «добре/погано». На відміну від формальної логічної строгості висловлювань, в онтологічній (алетичній) модальності вагомою є матеріальна строгість, яка обумовлена дійсністю (подія дійсно відбулася). У такому разі логічні значення є оцінкою об'єктивності подій («необхідно/випадково», «можливо/неможливо»), але не оцінюють висловлювання щодо події. Онтологічна модальність (алетична логіка) пов'язує в оцінці істинності онтологічну даність і правильність форми думки. Таким чином, *відмінність в логіках аргументації постає як відмінність умов антецеденту в імплікативних зв'язках*. По суті, це відмінності характеру підстав при побудові обґрунтування, що представляють розумну діяльність людини в різних модусах. І ці модуси розумової діяльності є типами раціональності.

Модель дискурсивної раціональності побудована на аргументації з чергуванням критики та виправдання. При цьому, на відміну від категоричного судження на кшталт трибуналу (з яким Кант пов'язував критику розуму), в аргументації є відносність *сили судження*. В аргументації «оціночне судження згідно з критеріями підпорядковується іншим правилам, ніж об'єктивно-мовні судження та обґрунтування суджень. Кант дуже точно описав цю логіку оціночних суджень і цим звернув увагу на наслідки, що мають величезне значення для будь-якої теорії раціональності» [6]. У теорії аргументації особливість імплікації постає для обох компонентів. Якщо антецедент потребує певних умов, то *консеквент завдає телеологічну перспективу «суб'єктивного сенсу дії»*, зокрема, в інтенціональному обґрунтуванні. «...Здібність поширювати загальне на особливе або вважати, що особливе міститься у загальному, – “підпорядковувати” – Кант визначив як специфіку **сили суджень**, як раціональну

можливість, тому я стверджую, – пише Г. Шнедельбах, – що таким чином визначувана сила суджень є органом і медіумом аргументації в сенсі чергування критики та виправдання або дискурсивної раціональності взагалі» [6].

Якщо ефективність дискурсивної раціональності залежить від сили суджень як здібності їх підпорядкування правилам, то виникає питання щодо остаточного правила цього підпорядкування. Але тоді ланцюжок правил стає нескінченним, що неможливо. Таким чином, полягання на силу суджень ніколи повною мірою не обмежується правилами, а дискурсивна раціональність аргументації є принципово відкритою: «логіка аргументації таким чином ніколи не була чистою аксіоматико-дедуктивною чи готовою а рїогї заданою теорїєю. Для самої аргументації виявляється, що вона, зокрема, завжди містить оціночний елемент, а також елемент прийняття рішень...» [6]. Оцінка суджень здійснюється в контексті чергування критики та виправдання, що структурують аргументацію в дискурсивній раціональності. Відкритість дискурсивної раціональності означає також її повну *рефлексивність*, що означає полягання розуму на самого себе в остаточному пункті пошуку в ієрархії правил. Розум, якого критикують, та розум, який критикує, є одним і тим самим (І. Кант). У граничному сенсі таку принципову відкритість демонструє аргументація філософського дискурсу. Те, що аргументація в раціональному дискурсі є принципово відкритою, підтверджує, що «не існує один для всіх випадків **закінчений set** (набір) правил аргументації, котрий будь-хто з аргументуючих прийняв би “раз і назавжди”... Фактично в будь-якій аргументації міститься не тільки вживання прийнятих правил аргументації, але й ці правила завжди принципово дебатовуються, вони змінювались та змінюються за допомогою аргументів» [6].

Уже у прагненні створити поняття, визначити точку зору міститься розумна воля та здібність дотримуватися правил, *сила правил*. Рефлексивність означає урозуміння правил та свідоме слідування правилам. І якщо правило є усвідомленим, то його можна порушити. Цим відрізняється рефлексивна раціональність, в якій є свобода й помилковість, від несвідомого слідування правилам. Система правил, що основана на їх підпорядкуванні і не має остаточного правила правил, є принципово відкритою і створюється завдяки розвитку рефлексивної раціональності, яка до того ж є дискурсивною. Слідування правилам є ознакою розумності людських вчинків. *Інтерсуб’єктивний* характер правил означає їх об’єктивність. Через інтерсуб’єктивність правил є можливість розуміння іншої людини: «...той, хто взагалі слідує правилам, вже потрапляє в поле розумності, оскільки він пояснює на прикладі дещо, що він потенційно вже розділяє з іншими. Ця “співучасть у чомусь інших” (Mit-anderen-Teilen) стосується не тільки процесу, в якому ти стаєш розумним завдяки іншому, але й процесу “розуміння інших”, причому потенційна уза-

гальненість правил і в цьому створює місток: те, що було описано в романтичній теорії розуміння як “співчуття” або “емпатія”, в дійсності передбачає здібність інтерпретувати чужу поведінку у світлі правил, які могли б бути власними; таким чином розуміння означає здібність та діяльність гіпотетичного прийняття правил з урахуванням їх розуміння» [6]. Від дотримання правил залежать успішність або неуспішність аргументації, її значення. Ступінь успішності залежить від повноти виконання правил та диференціює логічне значення. Оскільки значення істинності не завжди усвідомлюється, а іноді неправильно розуміється, можуть виникати помилки в розумінні співвідношення вимог (антецеденту) до отриманого результату, оціненому з точки зору логічної істинності (консеквент).

Висновки. Аналіз сучасних досліджень з теорії аргументації показує певне розширення можливостей розумної діяльності людини по відношенню до обмеженої моделі досконалого чистого розуму по правилах. Але аргументація в її різних варіантах є раціональною діяльністю, що пов’язана з логічними критеріями істини. У даному разі виправдовується суттєва відмінність людини як розумної істоти через усвідомлення раціональної діяльності, що відбувається за певними правилами: «справжнього мистецтва красномовства... не можна досягти без пізнання істини» [4, с. 198].

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Аналитика Первая и Вторая. *Сочинения*: в 4 т. Москва, 1978. Т. 2. С. 117–344.
2. Еемерен Ф. Х. ван, Гроотендорст Р. Аргументация, коммуникация и ошибки: [пер. с англ.]. Санкт-Петербург: Васильевский остров, 1992. 207 с.
3. Walton D., Godden D. M. Informal logic and the dialectical approach to argument. *Newport News*. VA: Vale Press, 2007. P. 3–17.
4. Perelman Ch. Formal Logic and Informal Logic. *Methaphysics to rhetoric*. Dordrecht, 1989. P. 9–14.
5. Toulmin S. The uses of argument. Cambridge University Press, 2003. 262 s.
6. Шнедельбах Г. Типы рациональности / пер. с нем. Е. Юркевич. *Практична філософія*: наук. журн. Київ, 2001. №3. С. 212–229.
7. Щербина О. Ю. Проблеми витлумачення понять «логічний аналіз» та «логічне моделювання» у дослідженнях з юридичної аргументації. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2017. №26. С. 68–73.
8. Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін.; за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків: Право, 2015. 336 с.
9. Загудаєва О. А. Особливості риторичного підходу до моделювання юридичної аргументації. *Філософські проблеми гуманітарних наук*: наук. вид. Київ: Київ. ун-т, 2018. №27. С. 42–46.

10. Теория и практика аргументации. Москва, 2001. 184 с.
11. Habermas Jurgen. Theorie des Kommunikativen Handels. Bd. 1. Frankfurt/Main, 1981.
12. Платон. Сочинения: в 3 т. Москва, 1970. Т. 2. 612 с.

REFERENCES

1. Aristotel. Analitika Pervaia i Vtoraia. Soch. v 4 t. T. 2. Moskva, 1978. S. 117–344 [in Russian].
2. Eemeren F. Kh., van, Grootendorst R. Argumentatsiia, komunikatsiia i oshibki [per. s angl.]. Sankt-Peterburg: Vasilevskii ostrov, 1992. 207 s. [in Russian].
3. Walton D., Godden D. M. Informal logic and the dialectical approach to argument. *Newport News, VA: Vale Press, 2007. P. 3–17.*
4. Perelman Ch. Formal Logic and Informal Logic. *Methaphysics to rhetoric*. Dordrecht, 1989. P. 9–14.
5. Toulmin S. The uses of argument. Cambridge University Press, 2003. 262 s.
6. G. Shnedelbakh. Tipy ratsionalnosti. Per. s nem. E. Yurkevich. *Practychna filosofii. Nauk. zhurnal*. 2-he vyd. №3. Kyiv, 2001. S. 212–229 [in Russian].
7. Shcherbyna O. Yu. Problemy vytlumachennia poniat «lohichnyi analiz» ta «lohichne modeluvannia» u doslidzhennjakh z yurydychnoi arhumentatsii. *Filosofski problemy humanitarnykh nauk*. Kyiv: BPTS «Kyivs'kyi universytet», 2017. №26. S. 68–73 [in Ukrainian].
8. Yurydychna arhumentatsiia. Lohichni doslidzhennia : monohrafija / O. M. Yurkevych, V. D. Tytov, S. V. Kutsepal ta in.; za zag. red. O. M. Yurkevych. 2-he vyd., pererobl. ta dopov. Kharkiv: Pravo, 2015. 336 s. [in Ukrainian].
9. Zahudaeva O. A. Osoblyvosti rytorychnoho pidkhotu do modeluvannia yurydychnoi arhumentatsii. *Filosofski problemy humanitarnykh nauk: naukovye vydannia*. Kyiv: Kyivs'kyi universitet, 2018. №27. S. 42–46 [in Ukrainian].
10. Teoriia i praktika argumentatsii. Moskva, 2001. 184 s. [in Russian].
11. Jurgen Habermas, Theorie des Kommunikativen Handels. Bd. 1, Frankfurt/Main, 1981.
12. Platon. Soch. v trekh tomakh. Moskva, 1970. T. 2. 612 s. [in Russian].

Юркевич Елена Николаевна, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

РАЦИОНАЛЬНОСТЬ АРГУМЕНТАЦИИ: ЛОГИЧЕСКИЕ ПРАВИЛА И ЗНАЧЕНИЯ

В статье рассматривается проблема рациональности аргументации путем определения ее логических характеристик, в частности логических правил и зна-

чений, исследования их соотношения, особенностей логического следования. Показано отличие обоснования при аргументации от классического доказывания, выраженное в модификации причинно-следственной связи. Определен тип рациональности аргументации как дискурсивной рациональности.

Ключевые слова: аргументация, рациональность, дискурсивная рациональность, обоснование, логические правила, логические значения, импликация, сила суждения.

Yurkevych Olena Mykolaivna, Doctor of Philosophy, Professor,
Professor of the Department of Philosophy of the Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkov, Ukraine

RATIONALITY OF ARGUMENTATION: LOGICAL RULES AND VALUES

Problem setting. During the period of expansion of the practice of argumentation in society, thanks to the media, the theory of argumentation is also actively developing. In the process of interdisciplinary research and the influence of irrationalism, the problem of rethinking the rationality of argumentation, the conditions for its rationality to preserve the civilizational orientation of the development of modern society, arises.

Recent research and publications analysis. At the present stage of development of the theory of argumentation, differences in the correctness and incorrectness of argumentation and proof are investigated, various concepts of the logic of argumentation, its role in communication, the rationality of the rules in argumentation as a characteristic of human rationality are proposed.

Paper objective. The aim of the study is to reveal the reasons for the rationality of argumentation by analyzing the logical rules and values, their relationship in the construction of the structure of argumentation, the differences from the evidence.

Paper main body. The rules for the structural elements of argumentation are divided into: rules of the thesis, rules of arguments and rules of demonstration. Arguments as bases in the structure of argumentation are connected with the thesis of causation. The logical rules of truth of implication establish a strict relationship between cause and consequence. Based on a certain rule, it is possible to obtain one or another logical value. It is in the peculiarity of causation that the difference in the argumentation in which it is modified lies. Modified argumentation changes the implicit connections. Logical rules and values are also implicitly related. If the logical meaning of truth in the traditional and classical sense represents the highest level of reason, which is identified with the perfect form, then the different derived values (probabilities, sufficiency, etc.) are associated with different types of rationality. An essential feature of rationality is the ability to justify. Rational reasoning related to speech contexts is crucial for argumentation. Contextual coherence and communicative nature allow us to generally determine the type of rationality of such an argument as discursive rationality. Different types of justification determine different

types of rationality. The difference in the logic of argumentation appears as the difference in the conditions of the antecedent in implicit relations. The effectiveness of discursive rationality depends on the strength of judgments. The open nature of the argument means that there is no final rule; the rules are intersubjective; their establishment and choice requires strong-willed efforts and reflection, the involvement of the criteria of truth.

Conclusions of the research. Analysis of modern research on the theory of argumentation shows a certain expansion of the possibilities of intelligent human activity in relation to the limited model of perfect pure reason according to the rules. But argumentation in its various forms is a rational activity connected with the logical criteria of truth. In this case, a significant difference between man as an intelligent being is justified through the awareness of rational activity that occurs according to certain rules.

Keywords: argumentation, rationality, discursive rationality, justification, logical rules, logical values, implication, the power of judgment.

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9320-1773

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

КОНСПИРОЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ В ДИНАМІЦІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ

У статті досліджена специфіка сучасного конспірологічного мислення. Проаналізовані особливості змовницького мислення порівняно з радикально-конструктивістською версією пояснення світу, а також у комунікативно-нормативній логіці. Показана відмінність конспіративного смислоутворення від картини світу в нестійких онтологіях. Диференційовані конспірологічний наратив та політична уява. Особливу увагу приділено феномену агентності в контексті багатовекторної моделі суспільної організації.

Ключові слова: конспірологічне мислення, конспірологічний наратив, конспірологічний дискурс, агентність, сучасні політичні процеси.

Той факт, що всеосяжні теорії змови є помилковими,
не означає, що вони ні до чого не ведуть.
Марк Фенстер

Постановка проблеми. Зростаюча швидкість комунікацій та загальна динаміка сучасних соціокультурних процесів породжують потребу в аргументах і поясненнях, які б зробили зрозумілими та персоніфікованими безособисті ефекти багатомасштабних економічних і соціальних змін. Поряд із політичною міфологією та політичною утопією як формами політичної уяви актуалізу-

ються теорії підозри, чий афектативний компонент виявляє потужний потенціал привабливості. Конспірологічний наратив стає своєрідним свідченням, що людській naturі властиві стійкі ментально-когнітивні настанови до віри в теорію змови. Така віра є вельми чутливою до соціального контексту, де, зокрема, формуються відчуття вразливості, безсилля, відчуження від суспільної ідеології, а також цинічне ставлення до політичних процесів.

Протягом останніх десятиліть увага до теорій змови та їх прибічників різко зросла. Як наслідок, у світових суспільних дискусіях розгорнувся потік міркувань про епоху «пост-правди», позначену начебто суттєвим впливом фейкових та хибних новин на значущі суспільні події (референдум щодо Brexit у Великій Британії, вибори у США 2016 та 2020 рр., пандемія Covid-19 тощо). Не випадково конспірологічну тему було порушено й у найпрестижніших наукових виданнях, зокрема у журналі «Nature», де опубліковано пропозиції щодо поширення знань про це явище, а вчених закликано до подолання дезінформації [1; 2].

Конспірологічні теорії властиві колективному уявному, є привабливими для спільноти й водночас викликають занепокоєння з боку владних структур. Лідери змови сприймаються як пророки-правдолюбці та очільники колективного пошуку смислу на тлі зростання недовіри до влади та офіційних коментарів. Конспірологія ж, витлумачуючи актуальні події, відіграє роль своєрідного гегемонічно-ескплікативного «решета», завдяки якому позірний та хаотичний клубок фактів та подій стає ясным і передбаченим.

Формулювання цілей. Визнання фундованості конспірологічного мислення в традиції потребує подальшого осмислення. Метою статті є висвітлення специфіки та особливостей прояву конспірологічного мислення в новітніх умовах соціокультурного розвитку.

Теоретико-методологічні засади. Наше дослідження засноване на полідисциплінарному підході, що дозволяє осмислити феномен конспірологічності в різноманітних перспективах. Зокрема, був використаний значний корпус праць у галузі культур філософських, політологічних, соціологічних та літературознавчих досліджень, присвячених вивченню феномену конспіративізму. Для аналізу специфіки конспірологічного мислення використовувалися доробки у вивченні міфологічних архетипів людського мислення, здатні дати цілісне розуміння специфіки та внутрішньої логіки теорії змови.

Ми використовуємо терміни «феномен», «міф», «нарратив» та інші в загально-гуманітарному значенні, себто безвідносно до первинної вузькоспеціальної концептуальної парадигми, що ввела їх у науковий обіг. З-поміж множини значень поняття «дискурс», іноді навіть протилежних, перевагу віддано фукльдіанському розумінню дискурсивності, що передбачає спирання на певний

соціально-історичний досвід, нерідко пов'язаний з відчуттям побоювання, невпевненості та не завжди артикульований в актах мовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Критичне вивчення феномену конспіративізму в гуманітарній дослідницькій сфері припадає на другу половину ХХ ст. Конспіративізм витлумачується переважно як *параноїдальний стиль* (тут і далі курсив наш. – *I. К., Е. К.*), що «...має більше стосунку до того, в які ідеї вірять, ніж до того, чи є зміст таких ідей правдою або брехнею» [3, р. 5; 4]. Параноїдальність розглядається як культурна фаза та причина конспіративного мислення [5; 6], а найбільш дієвим соціокультурним чинником зміцнення конспіративного менталітету вважається стан кризовості.

Як відображення панічної фази політичної нестабільності конспірологічний дискурс стає новим майданчиком для інтелектуальних атак не тільки між окремими політичними опонентами, а й буквально пронизує суспільне життя. При осмисленні новітніх політичних та культурних реалій активно використовуються здобутки французької філософії [7], зокрема, при описі «подій», що породжують множину «теорій змови» та стають приводом для конструювання іншої «події» [8].

Особливу увагу зосереджено на ролі ЗМІ – «машини бажання», яка, утворюючи віртуальний простір, культивує регулярну «потребу в катастрофі» й підтверджує фукольдівські побоювання тотального контролю стосовно «нового паноптикону», що «невидимим оком влади» спостерігає за суб'єктом [9, с. 288; 10]. Як наслідок, параноїдальний наратив долучається до владного дискурсу, так само як і всевидяще «око влади», що колись спостерігало за божевільними, злочинцями, гомосексуалістами та іншими вразливими групами [11].

Постмодерністська традиція ув'язує конспірологічний світогляд з політичною міфологією як панівним експлікативним мета-оповіданням, що виявляє свій сенс у певному колективному уявному [12, р. 40]. Конспірологічні настанови осмислюються як повторювальна «інтерпретативна й наративна практика у популярній політиці», що «є досить привабливою, задовільною й пов'язана з повсякденним політичним та культурним життям» [13, р. 17–18].

За таких обставин закономірно виникає питання про достовірність інформації. На тлі поширення пост-правди та інфодемії актуалізується проблема соціальної поведінки, реалізованої в цифровому дискурсі [14]. Перед дослідниками, які виявляють інтерес до цієї проблеми, постає подвійне завдання: з одного боку, концептуалізація пост-правди ще не набула послідовного наукового розуміння й розглядається переважно як «щораз більша зневага до фактичних даних у політичному дискурсі» [15, р. 1], як «зменшувана важливість закріплення політичних висловлювань стосовно фактів, що

перевіряються» [16, р. 642], як час або місце, де «істина та послідовність не є важливими» [17, р. 22], або навіть обговорюється без змістовного визначення [18]; з іншого боку, дослідження в галузі пост-правди поки мають відносно емерджентний характер за відсутності значного академічного обсягу праць у даній галузі знання.

На сьогодні в механізмі конспірологічного дискурсу виділено опозицію *ворог – викривач*, унаслідок чого сучасний носій знань та уявлень бачить історію «як дещо контрольоване масивними, демонічними силами ... і це зло перебуває поза праведним суспільством, в якому Іншому, що визначається як іноземець або варвар...» [5, р. 3]. У підсумку, конспіративізм стає феноменом сучасної масової культури, пов'язаним із перечитуванням або переказом історії як певного глобального процесу пошуків нарративних моделей та спроб трансформації їх.

Стосовно термінологічної визначеності конспірологічний понятійний апарат залишається відкритою для обговорення темою. Представники сучасної гуманітаристики дедалі частіше оперують поняттям *конспірологічне мислення* [19], зіставляючи його з поняттям параноїдальності та підкреслюючи надмірність визначень обох концептів. Причиною виникнення конспірологічного мислення вважається «криза виробництва смислів» [20] у поєднанні з досвідом пасивності, що витлумачується як «не тільки особистісний досвід, а й історичний досвід цілих народів та... культурних конструктів реальності» [20, р. 453].

Змова визначається як таємничий зговір двох або більше *акторів* «з метою узурпації політичної або економічної влади, порушення прав, встановлених угод, приховування життєво важливих таємниць або зміни основоположних інститутів» [21, р. 4]. Причому свідченням змови стає, як правило, її невдалий результат [22]. Ключовим моментом у вивченні змови вважається те, що вона каже про реальні події, що відбулися або відбуваються [16, р. 641], а більшість визначень цього феномену об'єднує уявлення, що «змови утворюють переконаність, що дієві особи, зазвичай могутніші за пересічного громадянина, причетні до утворення широкомасштабних “чорних скриньок” і таким особам приписується підступне пояснення заплутаної події» [23, р. 825].

На відміну від змови, що належить до істинних причинно-наслідкових зв'язків, *конспірологічна теорія* виявляється як спроба пояснити кінцеві причини значущих соціально-політичних подій шляхом заяв про ймовірну таємничу змову двох або більше впливових акторів [24]. Крім того, теорію змови трактують як «ідеологічне викривлення владних відносин, що містить популістське ототожнення віруючих з народом на протигагу таємничому елітному силовому блоку» [25, р. 67], «когнітивне відображення бідної людини

в епоху постмодерну» [26, р. 355], мотивоване розумінням природи сучасного глобального капіталізму, проте без структури, що її колись забезпечували великі наративи [27, р. 26].

У дослідженнях останніх років активно вживаються поняття *віра у змову, теоретик змови, конспірологічні нахили, конспірологічні ідеї, конспірологічна ідеологія, конспірологічний менталітет, конспірологічний світогляд* [28, р. 5; 21; 29]. Здійснено також *типізацію конспірологій* залежно від сфери та способів їх буття – так звані семіотичні моделі змови, представлені конспірологією подій, системними змовами та суперзмовами як головними міфологемами сучасного конспірологічного бачення [5, р. 6].

З огляду на потенційну соціально-політичну значущість конспірологічних переконань новітній науковий пошук відбувається в таких напрямках: вивчення кореляції віри в теорії змови із загальними конспірологічними нахилами; дослідження диспозиційних або ситуативних факторів, що спонукають до пошуку змовницького зв'язку між складними та нібито випадковими подіями; прогнозування мотивованої участі у змові; вивчення впливу знання на довіру до змови тощо [23; 30–32]. Крім того, помітна відмова від монологічного пояснення феномену конспірологічності на користь плюралістичного підходу, що поєднує епістемний (тяжіння до розуміння, точності та визначеності), екзистенціальний (прагнення до контролю та безпеки) та соціальний (бажання зберегти позитивний образ власної особистості або спільноти) виміри [21, р. 7].

Предметом наукових дискусій щодо конспірологічного дискурсу є також феномен привабливості теорій змови та їх наслідки [33; 34]. Більшість дослідників солідарні в тому, що такий аспект слід серйозно брати до уваги через вплив на окремих людей та ключові соціальні інститути. У зв'язку з цим потрібні подальші дослідження, аби цілісно осмислити важливість такого поширеного політичного та соціально-психологічного явища.

1. Конспірологічне мислення: особистісний та соціальний виміри.

У відкритих суспільствах зі стабільною демократією, забезпечуваною численними механізмами стримувань та противаг, а також великою кількістю джерел інформації, змова має бути малоімовірною. Ба більше, освічена аудиторія, згуртована навколо авторитетних наукових спільнот, як правило, не виявляє інтересу до теорій змови, особливо якщо вони засновані на недоведених квазінаукових припущеннях.

Тим дивнішим для сучасного суспільствознавства стає раптове відкриття стійкості конспірологічного мислення. У гіперзв'язаному соціальному середовищі з його інформаційно-знаннєвою доступністю та прозорістю спостерігається постмодерністське відродження досучасних настанов

[28, р. 328], а замість поширення просвітнього погляду на реальність і зниження привабливості недоведених гіпотез наявний певний нахил до розробки й поширення саморобних істин [35]. Доречно зазначити, що словом 2016 р. стала «пост-істина», чий вжиток зріс майже на 2000 відсотків порівняно з використанням його в попередньому році [28, р. 329].

Вектор конспірологічного мислення, обумовлений бажанням досягнути істину та розкрити таємницю, рухається до «знання», яке, на думку Ж.-Ф. Ліотара, диференційоване на два типи – так зване наукове знання та більш близьке та зрозуміле знання, чия «модель зв'язана з ідеями внутрішньої рівноваги та дружелюбності (*convivialité*), порівняно з яким сучасне наукове знання має блідий вигляд...» [36, с. 26]. Протириччя між цими двома видами виникає там, де «статус знання втрачає стійкість, а його спекулятивна цілісність є розколотою» [36, с. 87]. Інформаційні потоки потрапляють у силове поле боротьби за легітимність між автором/читачем та самим конспірологічним міфом як посланням, що в підсумку спричиняє конфлікт знань, глибинну «втрату ностальгії за втраченим великим оповіданням» [36, с. 100–101] та перетворення гри мови на гру з історією або історичним значенням.

Крім того, як зауважує Й. Рогалла фон Біберштайн, «межі між тими текстами, які слід сприймати всерйоз, та відверто конспірологічними публікаціями... є розмитими»; у таких умовах «конструюється певний мета-світ, де факти невід'ємні від вимислів, що субкультурних прихильників подібних [конспірологічних] конструктів аж ніяк не бентежить» [37, с. 10]. Антропологічний процес пошуку істини в межах конспірології, таким чином, веде до конструювання вельми спрощеного історичного міфу, де ключову роль відіграють редукція складної реальності, окультизм та вірування в те, «що за зовнішньою видимістю повсякденного світу можна віднайти доступ до певної прихованої реальності, де й відбувається найголовніше» [37, с. 12].

Система «скупості» доказів, що міститься в глибині конспірологічних механізмів, спрочує процес поширення конспірологічного дискурсу та залучення до нього. Разом зі способом функціонування змовницьких уявлень така система утворює ідеальну модель постмодерністської гіпертекстуальності: у конспірологічному дискурсі все є зв'язаним, будь-який елемент існує для того, аби приходив до руху інший. Такою є особливість конспіративістської ментальності – бачити все у зв'язках одне з одним, що стає своєрідною доказовою базою конспірології: все є зв'язаним ніби в казковій моделі, де будь-який фрагмент тексту є функцією в загальній архітектоніці оповідання.

Навіть якщо теорії змови є малоюмовірними, вони суттєво впливають передусім на екзистенціальні аспекти людської життєдіяльності. Віра в теорії змови корелює з переживанням суб'єктивної невизначеності – феноменоло-

гічного досвіду, тісно пов'язаного з відчуттям духовної небезпеки, страхом негативних оцінок, побоюванням соціального виключення та виснаженням міжособистісного функціонування. Почуття безсилля перед масштабними соціально-економічними подіями Т. Меллі називає «агентською панікою», що містить послаблене відчуття власної влади у сполученні з переконаністю, що дії суб'єкта контролює дехто інший [38, р. 12].

Конспірологічні переконання виявляють свою значущість і в контексті суспільних подій. Залежно від умов вони можуть спричинити почуття відчуження від політики (наслідком чого стає зниження громадянської активності) або ж сприяти радикалізації суспільства та насильницьким тенденціям у певних екстремістських угрупованнях.

Зазначимо, проте, що в дослідницькій літературі переважно не спостерігається пряма тематизація владних феноменів у контексті теорії змови. Так, Л. Болтанські хоча й стверджує, що конспірологічні наративи драматизують суперечливий характер демократичної держави (зокрема, підсилюючи протиріччя між гласністю, публічною комунікацією, з одного боку, та необхідною практикою секретності при здійсненні державної влади, з іншого), однак не акцентує зв'язок проблеми політичного представництва та політичної конкуренції з проблемами комунікації та публічного дистанціювання.

Іноді теорії змови розглядаються не стільки як особливий вид помилки чи омани, скільки як симптом реального занепокоєння моральною атрибуцією та розподілом влади у складних суспільствах. Наслідком таких пошуків стало порушення питання семантичних меж між теоріями змови та більш респектабельними формами соціально-політичної критики. Як зазначає Б. Латур, «для пояснення виникнення недовіри... ми... любимо використовувати більш піднесені причини – суспільство, дискурс, знання/владу, поля сил... тоді як конспіративісти люблять зображати жалюгідну кучку жадних людей з темними намірами, проте я вбачаю щось тривожно схоже в структурі пояснення, у першому русі невіри, а згодом у кругообігу причинних пояснень, що йдуть із глибокої темряви низу» [39, р. 240].

Зазначена паралель активно обговорюється у фаховому середовищі, так само як і засоби, якими соціальна теорія намагається уникнути «прокляття Поппера» – таким словосполученням Л. Болтанські означив конотацію між способом тлумачення дій неофіційних колективних утворень і конспірологічною стилістикою. Формулюючи проблему, автор зазначає: «Якщо найсумніше відомою ознакою, за якою розпізнаються особи, звинувачені у параної, є той факт, що вони приписують історичні або особисті події дії широкомасштабних утворень, яким вони надають свого роду інтенціональності та здатності до дії,

то як би тоді ми могли завадити подібним звинуваченням у бік соціологів?» [40, р. 43].

Слід, однак, зазначити, що не всі прояви конспірологічного мислення мають суто негативну оцінку. Іноді теорії змови виявляються стимулом і виправданням протестних рухів, тоді як наслідки громадянської активності оцінюються залежно від типу соціальних змін, переслідуваних такими рухами [34]. Крім того, як зазначають сучасні дослідники, теорії змови можуть підвищити прозорість уряду та посилити підтримку демократичних принципів [41; 42].

Конспірологічні теорії не мають конкретних часових або культурних рамок. Таке твердження не означає, що всі люди рівною мірою виявляють чутливість до теорій змови, а лише підкреслює, що конспірологія не є специфічною для дигітальної епохи, так само як і для будь-якої іншої конкретної культури. Деякі дослідники, наприклад, вказують на ознаки конспірологічного мислення у працях давньоримського сенатора та історика Тацита, де зазначено, що римські громадяни вірили, що Нерон і його слуги свідомо запалили великий римський вогонь у 64 р. до н. е. [43; 44]. Іншим прикладом є переконання жителів Намібії в тому, що сучасні технології є формою чаклунства, розробленою західними змовниками з метою завдання шкоди або контролю над людьми [45].

Нарешті, теорії змови виникають на вельми різноманітних соціальних рівнях: об'єктом підозр у змові можуть стати урядові заклади, галузі промисловості (наприклад, фармацевтична або нафтова), етнічні групи (мусульмани, євреї), спортивні судді, вчителі та навіть менеджери звичайних організацій, яких підозрюють у прихованому плані звільнення співробітників. У підсумку це свідчить про універсальний характер конспірологічного мислення.

Ще однією відмінною рисою конспірологічного мислення є парадоксальне сполучення ірраціональних та раціоналістичних способів сприйняття: іноді навіть суто інтуїтивне відчуття змови супроводжується аналітичними та поміркованими міркуваннями. Так, чимало теорій змови «9/11» містили низку наукових аргументів стосовно сталевих конструкцій колишніх веж-близнюків, максимальних температур згорання керосину тощо.

У зв'язку з цим виникає велика спокуса у припущенні, що віра в конспірологію тісно пов'язана з допитливим мисленням, яке не сприймає як належне офіційне прочитання значущих подій і критично аналізує докази на користь теорії змови чи проти неї.

Однак емпіричні дані свідчать про стійкий зв'язок теорії змови з інтуїтивним мисленням на шкоду аналітичному. Як свідчать результати досліджень, люди з вищою освітою мають більше навичок аналітичного мислення та виявляють скептичне ставлення до теорій змови, тоді як менш освічені люди

схильні вбачати свободу та інтенціональність навіть там, де їх немає, а також мають ілюзорне відчуття глибини конспірологічного пояснення подій [46].

Підвалини конспірологічного смислоутворення складають когнітивні процеси, пов'язані зі сприйняттям патернів (люди автоматично шукають значущі причинно-наслідкові зв'язки) та виявленням агентності (люди схильні сприймати події як викликані навмисними намірами агентів). Такі два процеси достовірно спричиняються негативними емоціями, зокрема почуттям невпевненості, тоді як неемоційні стани, зазвичай асоційовані з аналітичним мисленням, знижують віру людей у теорії змови.

Теорії змови є соціальним явищем у тому розумінні, що вони відбивають основну структуру міжгрупового конфлікту, точніше, пов'язані із загальними мотивами, що спричиняють міжгруповий конфлікт [47]. Соціальний вимір конспірологічних переконань характеризується сполученням сильної внутрішньогрупової ідентичності та почуття позагрупової загрози. Такі мотиви вельми відчутні на політичній арені, зокрема у США, де республіканці часто вірять у змову за участю демократів та навпаки [19]. Крім того, популістично налаштовані лідери активно використовують суб'єктивні конспірологічні схильності електорату для мобілізації прихованих антиістеблішментських упереджень та посилення власної підтримки. Така гіпотеза узгоджується із загальним твердженням про те, що індивідуальні нахили до конспіративізму запускаються в умовах диференціації влади, коли змови правдоподібно приписуються політичним конкурентам [48]. Конспірологічний ефект підсилюється мірою того, як громадяни стають дедалі більш поляризованими у своїх ідеологічних уподобаннях. Як наслідок, виникає ефект колективного нарцисизму, посилюється тенденція до соціального домінування, утворюються стигматизовані групи меншин, поширюється почуття соціальної девальвації. У свою чергу, це дозволяє зробити висновок, що, навіть коли переконання у теоріях змови не завжди мають просоціальні наслідки, вони засновані на головних соціальних мотиваціях, що характеризують міжгруповий конфлікт.

Виходячи з наведеного стислого огляду, можна виділити так звані позитивні та критичні способи розуміння теорії змови. Перші вважають конспірологію помилковою вірою у змови та намагаються дослідити причини віри у змову, а також перспективи такого феномену; предметний зміст конспірологічних теорій вважається проблематичним, необґрунтованим або ірраціональним. Другі, зі свого боку, також торкаються питання причин віри у змову, проте, як правило, зосереджені на історико-культурному аспекті конспірології. У зв'язку з цим одним із плідних наукових напрямів може стати вивчення обставин і факторів, що впливають на спектр оцінювання наслідків теорії змови. При-

наймні суттєвий вплив конспірологічних теорій на життєдіяльність культури, соціуму та людини залишається безперечним фактом.

2. Конспіративізм: від художньої форми до сучасних соціальних практик.

Поширення конспірологічних уявлень поступово привело до формування специфічної парадигми мислення, здатної у зрозумілих термінах та образах пояснювати передусім політичні події. У свою чергу, такі особливості конспірологічного мислення зближують його з радикально-конструктивістською специфікою пояснення світу та подій у ньому. На нашу думку, між вірою в теорію змови і радикальним конструктивізмом простежується чітка відмінність.

Згідно з радикально-конструктивістською епістемологічною настановою, знання радше конструюється, ніж «відкривається». Крім того, знання обговорюється незалежно від того, де та ким воно вироблене, а також незалежно від онтологічної реальності, що є принципово непізнаваною. Як зазначає один із теоретиків радикального конструктивізму К. Холторф, «не знання прилаштовується до реального світу, а самий світ адаптується до наших пізнавальних потреб. Людське знання про світ відповідає реальності та “нав’язується нею”, якою ми її *сприймаємо* та *розуміємо*» [49, с. 78]. У такій думці підкреслюється обумовленість реальності емпіричним досвідом, навіть ототожнення їх. Вирішальну роль відведено дискурсу, наративам, діалогу, соціальним практикам, в яких смислоутворення пов’язане передусім з реабілітацією політичної уяви, осмисленням нових інститутів та позитивною раціональною прагматикою.

На відміну від конструктивістської парадигми, захоплення вірою у змову як культурною формою обумовлене передусім афектованістю, яка також дозволяє вибудовувати складно мотивовані наративи, є наративно привабливою. Аналізуючи масовий характер теорій змови як інструменту пояснення політичних подій, Л. Болтанські у праці «Таємниці та змови. По слідах розслідувань» запитує: «...сьогодні віра в існування змови є більш поширеною чи вона більш відкрито виявляється? Чи слід формулювати це питання в термінах віри?» [50]. Дослідник пропонує вигаданий сюжет про рух, прибічники якого стверджують: Земля є пласкою, тоді як еліти вводять людей в оману, запевняючи, що Земля є круглою. У зв’язку з цим виникає питання: чи є взагалі сенс міркувати про те, чи дійсно *вірять* у це люди, які роблять подібні заяви? чи дійсно люди бажають *знати*, що Земля є насправді пласкою, та звинувачувати інших у брехні або ж їхня мета – *показати*, що їм чудово відомо про те, що їм скрізь і завжди брешуть?

На нашу думку, таку ситуацію слід розглядати в логіці вивчення наративу, оповідання та комунікації. Особливого наголосу тут потребує відмінність

між знанням, пов'язаним з *особистим досвідом*, і тим, що суб'єкт знає з *розмов*. Як слушно зазначає Л. Болтанські, «омана соціології взагалі, а соціології феноменологічної та прагматичної зокрема, полягає в нашій надмірній вірі у знання, засноване на особистому досвіді» [50].

Дійсно, феноменологія припускає, що є певна розпізнавана природна даність себе, відповідно до якої все, що сприймається суб'єктом або може бути мислимим, є деяким феноменом, тобто формою суб'єктивної реальності. Звідси випливає, що знання, продуковане свідомістю суб'єкта, має бути визнане як неповне. Гуссерлівська феноменологія такої настанови не містить: вона оперує поняттям очищеного знання з метою набуття якщо й не повного, проте точного знання. Ключовим же моментом у поясненні причини виникнення конспірологічного мислення стає класична настанова на здатність свідомості отримати повне знання про реальність.

У свою чергу, соціологія виходить із даності соціального індивіда. Вона вивчає спосіб комунікації між індивідами – не стільки процес формування соціальних індивідів, скільки есенціалістський аспект їхнього існування. Відповідно, соціологія вивчає соціальні інститути, соціальні політики тощо як наслідки діяльності соціальних інститутів.

Виходячи з того, що свідомість не містить деякої аксіоматично-визначальної конструкції, слід визнати, що знання є обмеженим. Переважну більшість знання суб'єкти отримують не шляхом суворого логічного гегелівського конструювання, а шляхом комунікації – себто з розмови. Так, геродотівська історія часто нагадує суто фантастичне оповідання, зокрема, про мурах, менших за собак, але більших за лисиць [51]. Автор прямо зазначає, що іноді спирається на такі, що *заслужують на довіру*, розповіді інших осіб. Знання з розмови, отже, стає єдиною формою, яка заміщає безосновне знання: за відсутності виходу до абсолюту воно здобувається комунікативним шляхом.

Цікаво у зв'язку з цим згадати суперечливий досвід учасників «Лівого фронту мистецтв» – літературного об'єднання 1920-х рр., що закликала відмовитися від вимислу, надмірної художності та емоційності на користь раціонального викладення. Наполягаючи, що головне завдання авангардистського мистецтва полягає у трансляції реальності та фактів, художники помилково спиралися на інформацію з газет, фотографії та кінохроніку, у підсумку відтворюючи не просто деяку вторинну реальність, а певним чином запрограмовану відповідно до конкретних ідеологічних та політичних настанов.

Певною протиположністю таким настановам можна вважати маніфест В. Шаламова про відсутність *факту*, замість якого є *свідчення* про певну подію. Письменник наголошував: «Я не пишу спогадів... Я намагаюся написати не оповідання, а те, що було би не літературою. Не проза документа, а проза, ви-

страждана як документ» [52]. Таким чином, найголовнішим, на переконання письменника, є оповідання не про *побачене*, а передусім про *пережите*, що, по суті, стало підтвердженням зміни неопозитивістської настанови на таку, що саморефлектує.

Конспірологічна література «задає» афективний наратив, який можна переказувати та який є сумісним із контекстом інших наративів. З іншого боку, реальність, яку мислить людина та приймає за власну, виявляється як те, що сприймається, переказується та стає оповіданням. Звідси логіка оповідання дозволяє кваліфікувати оповідання як прийнятні для розповіді, цікаві, нецікаві тощо. Так, якщо потрібно запровадити комунікацію та додати до неї афектації, іноді суб'єкти свідомо вдаються до перекручування фактів («Земля є пласкою»), проте такий прийом дозволяє опинитися в центрі дискусії. Звідси можна припустити, що практично всі дискусійні конструкції, що містять колективну уяву, мають конспірологічну складову, тоді як розвиток її та критичне ставлення до неї здебільшого проявляються на індивідуальному рівні.

По суті, якщо не брати до уваги негативні конотації, конспірологічність формується та відтворюється завдяки певним властивостям уяви. Так, у новочасну епоху дискурсивні практики були зумовлені в тому числі й вульгарним механіцизмом, а причинно-наслідкові зв'язки легко вбудовувалися у свідомість: дещо передбачає причину свого виникнення – у підсумку дещо, що уходить за горизонт, й те, що за горизонтом, закономірно залишатимуться уявним продуктом загоризонтного бачення.

Конспірологічний дискурс має декілька вимірів. З одного боку, він може нав'язуватися тоталітарною системою, аби підкорити свідомість громадян певним цілям. З іншого – в умовах втрати довіри до владних структур критичне мислення передбачає звернення до конспірологічного дискурсу, демонструючи в такий спосіб усвідомлення омани з боку влади.

Крім того, існує частка революційно налаштованих громадян, які через нові ідеологемі пропонують змінити світ, тим самим демонструючи високий ступінь політичної уяви. На наш погляд, політична уява не є обов'язково вбудованою в конспірологічний дискурс, являючи собою певну специфічну ситуацію.

Сучасна реальність, як уже підкреслювалося, не має абсолютного знання, а принципово будується як комунікативна або наративна, як обмін описами та свідченнями про саму реальність у системі «автор – читач» або «наратор – нарататор». Ставши одним із найважливіших концептів у структуралістських та постмодерністських теоріях, текстуалізація реальності акцентована на оповідальності та наративному розумінні [53; 54]. Так, зокрема, минуле виявляється як осмислення відсутнього «іншого», яке існує для теперішнього

лише у формі оповідань, що архівують і водночас інтерпретують його. Сама ж історія перетворена на наративний конструкт, утворюваний множиною приватних історій, різнорідних хронологій та суперечливих наративів [55, с. 259].

Як можна побачити, у ситуації постмодерну наратив набуває онтологічного статусу, а сучасна філософська рефлексія звернена до проблем побудови наративу, ролі вимислу в ньому та референціального потенціалу його значущості. Ставши ядром лінгвістичного повороту у філософії, наратив виявляє свою суттєву привабливість, дозволяючи дійти навіть такого висновку: «сьогодні немає нічого, що не може бути не наратизованим» [56, с. 31].

Згідно з таким розумінням об'єктивність історичної реальності та здатність людини безпосередньо відчувати історичне минуле ставиться під сумнів, а сама історія та історичний наратив уподібнюються вербальному вимислу, фантазії, форми яких схожі радше на літературу, ніж на науку [56, с. 32]. В умовах, коли реальність утворюється думками, діями та соціальними інститутами, суттєво актуалізується питання боротьби за гегемонію певних смислів і залучення до певного наративу якомога більшої кількості людей. Інструментами такої боротьби стають, зокрема, афектовані інформаційні «вброси», яскраві новинні сюжети тощо.

Цікавою також є думка Л. Болтанскі про наративність як історико-культурну форму. Автор протиставляє поняття реального (*le réel*) та реальності (*la réalité*) [57], що корелюють зі співвідношенням фізичної та соціальної реальностей. Після Великої французької революції ці два типи реальності суперечливим чином утворювали соціально-політичний і правовий ландшафт держави нового типу. В умовах, коли віра в розум та природний закон послабшала, а соціальна реальність намагалася «підкорити собі» фізичну, виникли великі соціальні романи (Бальзак, Флобер, Діккенс, Стендаль), де читач мав можливість ідентифікувати себе з персонажем як із «соціальним типом» [57, с. 33–34]. Таким чином, літератори в наративний спосіб вибудовували нову реальність, що стала «прецедентом соціології» [50].

Переконливість наративу забезпечується, на думку Л. Болтанскі, сполученням мікро- (особистісного) та макро- (соціального) рівнів. Автор вважає, що Стендалю побудувати таке сполучення не вдалося: герой роману бере участь у великій битві, проте не може досягнути величі такої події, що в підсумку не утворює наратив. Натомість успіх парадигмального роману Л. Толстого «Війна та мир» забезпечений, зокрема, й тим, що в ньому показані водночас «малі історії з приватного життя окремих людей та великі Історії величезних суспільств, якими є нації та держави, скинуті в історію, себто у війну. Такі великі історичні романи виявляють відношення між гігантомахіями... та наномахіями... себто малими історіями, чії ниті постійно вплітаються в ниті

великих Історій» [50]. Як наслідок, часто навіть усупереч сталим історіографічним наробкам події війни 1812 р. відтворюються саме за Л. Толстим.

Цікаво, що наративний спосіб відтворення реальності спочатку з'являється не як філософська теза, а як естетична форма: виникнення жанру великого соціального роману певним чином компенсує брак засад і закладає основи комунікативної, перформативної, наративної версії розуміння реальності. Таке зрушення позначене, зокрема, відчуттям «непевненості в реальності» [50], неспокоєм щодо структури та змісту реальності [58], актуалізуючи жанр детективного роману, що обов'язково містить конспірологічні схеми, привабливі таємниці – те, на чому побудований саморух дискурсивної «машини». Ключовими фігурами, за Л. Болтанські, тут є Шерлок Холмс та Жюль Мегре, які діють у нових соціально-економічних умовах, що, у свою чергу, закладають основи для формування конспірологічних схем нового типу.

Поняття змови, маючи, за Л. Болтанські, конститутивний характер для шпигунського роману, дозволяє протиставити видиму реальність прихованій, зближуючи літературний жанр із суспільно-політичною атмосферою. На тлі зміцнення національних держав посилюється опозиція між особистісним досвідом та інституціональністю: держава намагається контролювати кожного громадянина, виходячи з принципу єднання людей за соціально-нормативною та національною ознакою. Як вважає Л. Болтанські, перехід від суверенної держави до соціальної обумовлює феномен, названий у фукольдіанській теорії «біополітикою» та пов'язаний із найгострішими проблемами сучасних держав – опозицією «істина – брехня» та тотальною підозрою, що, з одного боку, підсилює вже згаданий параноїдальний ефект, а з іншого – зміцнює націю в межах єдиної національної держави. Крім того, самий процес національного державотворення часто супроводжується конспірологією – міфологічними наративами на кшталт «Слова о полку Ігоревім». Така політико-конспірологічна стратегія «згори» запроваджує в масову свідомість певні смисли, зміцнюючи в такий спосіб ідеологію національної держави.

Крім того, на тлі зламу владних засад у ХІХ ст. чимало людей, завдяки загальній грамотності та емансипаторному впливу демократизації, отримують доступ до сприйняття інформаційних потоків та висловлювання. Громадяни масово залучені в політичний процес як агенти – активні учасники такого процесу та суб'єкти встановлення нових відносин. В умовах надзвичайно високої динаміки соціальних відносин складається нова онтологічна та художня ситуація: реальність, в якій немає одного авторитарного оповідача чи одного центру знання, задається в комунікативно-наративний спосіб. У свою чергу, це передбачає ознаки конспірологічного мислення, бо конспірологія будується на нестачі доказів і неповноті будь-якого знання. З іншого боку, як

уже зазначалося вище, такий процес супроводжується відчуттям уразливості та небезпеки в будь-який момент потрапити під підозру.

Така ситуація є складно прийнятною з психологічної точки зору. Навіть наприкінці ХХ ст. в межах конструктивістської філософії (Н. Луман та ін.) підкреслювалося, що розуміння безосновної реальності відбувається несуперечливо з логічної точки зору, однак виникає психологічна проблема *прийняття* безосновної реальності та відповідальності за реальність, відтворювану суб'єктами. Звідси можна зробити висновок, що конспірологія, по-перше, має обґрунтування і, по-друге, обґрунтована у певний психо-афективний спосіб.

Згідно з таким підходом, пропозиції більш переконливого конспірологічного нарративу стають безглуздими, що веде до прийняття реальності як контингентної і такої, що не має достатніх підстав [59]. Причому таке прагматично-спекулятивне рішення обумовлене неминучістю залучення мислення в конструкцію реальності, яка, відповідно, не є даною як така або як деякий зовнішній об'єкт. Отже, суб'єкти існують не стільки в безосновності, скільки в домінуючому дискурсі. Навіть дискурс про безосновність у філософії є сьогодні домінуючим, консенсусно прийнятим.

Слід також зважати на те, що конспірологічний спосіб пояснення світу є психологічно комфортнішим, ніж якийся складний. За всієї уявної складності конспірологічне пояснення засноване на простому припущенні про щось приховуване. Сама ж конспірологія розуміється передусім як віра в таємницю й вивчається, зокрема, спецслужбами – розвідкою, контррозвідкою, якщо, наприклад, ідеться про інформаційну війну.

Якщо центральною категорією конспірології є таємниця, то виникає специфічне запитання: чи може таємниця бути об'єктом наукового вивчення? Таке питання є цікавим із філософської точки зору, бо коли таємниця стає даністю, є розкритою, вона перестає бути таємницею й, відповідно, може залишатися такою тільки в разі нерозкриття. Таємниця як науковий об'єкт становить інтерес для спеціалістів у сфері дослідження буття таємниці та буття людей щодо неї.

Принципово інша ситуація складається в разі здійснення герменевтики світу, яка виходить із презумпції таємниці й передбачає пояснення в модальності переваги, коли людина вважає певний спосіб розшифровки переконливішим за наявні інші. Звідси впливає необхідність розрізнення картини світу, що утворюється за участю конспірологічного мислення, та картини світу, що складається на основі реальних комунікативних зв'язків і належить до нестабільної онтології. Нестабільні онтології передбачають суттєву амбівалентність і різнобічність [60], описуються в термінах відмінності, нестачі та надмірності [61], базуються на принципах радикального антиесенціалізму, радикального плюралізму та контингентності [60].

Прикладом таких конструктів може служити, зокрема, поняття множини, сплеск інтересу до якого зумовлений кризою сучасної держави як форми. Множина, на відміну від народу (чия єдність зведена до єдності держави), належить до загальнонародових здібностей (інтелекту, мови) й зумовлює єдність, не маючи прямого відношення до держави. Як зазначає П. Вірно, аналізуючи фактори, що дестабілізують реальність, «сьогодні будь-які стрімкі зміни не стільки скасовують традиційні та повторювальні форми життя, скільки впливають на самих індивідів, які відчувають вплив усього найбільш незвичного та неочікуваного, приноровилися до частих змін і вже звикли не мати сталих звичок. Ідеться про реальність, що завжди та в кожному випадку оновлюється» [62, с. 24–25]. Відповідно, сучасні форми життя, позначені постійним відчуттям ризику, втілюються, зокрема, у феномені прекарності, що в умовах розмиття меж між внутрішнім та зовнішнім нагадує радше існування поза стінами спільноти. Крім того, прекарність як розпач та тривога спричиняє відчуття нездатності відчувати себе у власній оселі [62, с. 27].

У такому контексті категорія буття виявляється беззасадною, а самий суб'єкт стає контингентним та незавершеним, виявляючи тим самим онтологічну негативність. Як наслідок сучасних антропологічних розвідок у філософській дискусії введений критерій онтологічної нерозв'язаності. Як підкреслює Дж. Агамбен, придатність філософських концептів для нового використання обумовлена ситуацією розламу мислення [63]. Замість засад теоретики нестабільних онтологій запроваджують концепти плутанини світу, безглуздя суверенної операції, кочового номосу часових актуалізацій [64], здолаття тиранії смислу [65], мислення в термінах тіла [66].

Змова є також специфічним дослідницьким об'єктом у прикладному сенсі. Змову намагаються викрити спецслужби, однак їхнім об'єктом стає не сама змова, а різні форми соціальної діяльності, що в підсумку свідчить про підміну концептів: спецслужби здійснюють передусім контроль за наративом, відслідковуючи прояви нестандартних поведінкових практик та водночас виступаючи своєрідними критиками «нового роману» про реальність. Крім того, такі служби виступають і як куратори, що пишуть певні сценарії про реальність, демонструючи проективну інверсію.

Ураховуючи специфіку конспірології, можна стверджувати про закономірність абстракції, що виступає як певний рівень нарації, себто літератури, де будь-які наративи стають пост-правдою. Питання ж правди може бути вирішене в тому випадку, коли буде залучена тілесна рефлексія свідоцтва, що, у свою чергу, передбачає вихід на інший рівень тексту – рівень не-наративу. Вихід за межі конспірології, відповідно, можливий за умови виходу на інший рівень досвіду. Якщо, наприклад, утопічна література моделює бажану

реальність на основі надії на соціальну справедливість, екологічну рівновагу, гендерну рівність, тілесний апгрейд тощо, то вона вельми швидко й успішно вписується у нові політичні програми.

Вельми важливо, на наш погляд, розрізнити конспірологічний наратив та політичну уяву. Перший виявляється певною пасткою, в яку потрапляють, як правило, через недовіру до авторитетів і брак смислів; друга ж націлена на продуктивну рефлексію, намагається у революційно-утопічний спосіб сконструювати іншу реальність та має певну стратегію виходу з наявної ситуації. З цього випливає ще одна специфічна відмінність: якщо конспірологічне мислення не потребує відповідальності, то політичне мислення передбачає її у спробі за побудову чогось нового. Конспіролог же, оперуючи тотальністю причинних зв'язків, не приймає контингентності з її когнітивними та соціополітичними корелятами (Н. Луман, Т. Парсонс та ін.) й видає бажане за дійсне.

Слід також підкреслити, що однією з особливостей сучасного суспільного розвитку стає ускладнення агентності, описаної в численних теоріях *structure-agency* [67–70], де поняттям *agent* позначене те, що змінює конфігурацію структури, а поняття *agency* вживається переважно у зв'язку зі *structure*, коли йдеться про дію, незалежну від тиску ззовні. На відміну від *action* (дії), *agency* піддається вимірюванню у мові шляхом дискурс-аналізу в транзитивності, модальностях, номіналізаціях тощо [71], розрізнення дискурсивного та недискурсивного [67, р. 28–32], відповідності критеріям самоефективності, локусу контролю, компетентності у прийнятті рішень тощо [69].

Agency передбачає здатність особистості до критичного мислення та зміни суспільних форм і здійснюється в таких вимірах: екзистенціальному (як до-рефлексивна здатність кинути виклик соціальному диктату), прагматичному (як здатність до перспективних інновацій), пов'язаному з ідентичністю (як здатність діяти в межах соціально заданих рольових очікувань), і такому, що відбиває життєвий курс (як ретроспективний аналіз рішень, здійснених у точках повороту та переходах) [70].

Така розгалужена типізація свідчить про відхід від однобічного розуміння агентності в модусі опору (як це було прийнято у зв'язку з молодіжною феміністичною політикою проти жорстко описаної та визначеної картини світу, в якій немає місця агентності). Так, наприклад, замість однієї агентності утворюється агентність певних груп, до яких належить індивід. Це є свідченням потреби розуміння самих себе, презентації себе іншим людям, розуміння дії як такої та участі суб'єктів у комунікації. По суті, відбувся перехід із лінійної моделі на багатовекторну; як наслідок, агентність стала вельми складною конструкцією, що тяжіє до сумірності із соціальною позицією. Сучасна теорія агентності бачить множину фреймів разом з їхньою

детермінованістю, причому така детермінованість не є остаточною і може бути перепрочитана.

У зв'язку з цим закономірно виникають питання: вибір фрейму відбувається сам по собі чи його хтось спрямовує? та чи є якась міра агентності? На нашу думку, такою мірою може бути як сама людська тілесність, так і її свобода, умова існування людини. Прикладом цього можуть слугувати одиночні пікети, при цьому така модельна поведінка має бути попередньо ретельно проаналізована з точки зору її ефективності, що, у свою чергу, передбачає складну інженерію вибору місця, часу, не виключаючи при цьому фактора афекту на противагу кропітким чином вибудованій логіці. Одиночні пікети іноді пов'язані з феноменом лобіювання – системою, куди можуть входити одиночні пікети. Лобіювання передбачає складну політичну організацію на противагу простому об'єднанню агентів – так званому колективному агенту, що для досягнення своїх цілей прагне в тому числі максимально задіяти мас-медіа. Наприклад, з метою прийняття певного закону парламентські групи доволі часто консолідуються з пікетниками. Такий спосіб дозволяє знехтувати конспірологічними діями, об'єднавши в одну операцію пікети, парламентські групи, консолідовані акції та закон, що, у свою чергу, працює проти конспірологічної онтології на користь жанру утопії. У підсумку, конспірологічне мислення у прийнятті нових законів убачає лобіювання певних ідеологічних інтересів, тоді як утопічне мислення націлене на досягнення об'єктивно благої мети та зміну застарілих практик.

Висновки. Сучасні суспільні науки дедалі більше усвідомлюють важливість вивчення конспірологічного мислення. Ставлення до теорій змови як до виноски в умовному переліку тривог щодо народної неосвіченості змінилося намаганням системно дослідити конспірологічне мислення як культурний феномен. Теорії змови визнані об'єктом гуманітарних досліджень інтердисциплінарного характеру, а динаміка різноаспектного вивчення конспірології корелює зі зростаючим усвідомленням того, що змовницький наратив має тенденцію до суттєвого зростання та впливу на суспільство і культуру.

Конспірологічне мислення особливо актуалізується у кризові періоди, пропонуючи пояснення причин тих чи інших подій, так само як і загрожуючи суспільній та індивідуальній свідомості небезпечними соціальними наслідками. Знання настанов, пов'язаних зі схваленням конкретних конспірологічних теорій, може посприяти протидії їхньому негативному впливу.

Способом конструювання змовницького наративу є параноїдальність, що формує характерологію та культурні патерни мислення, підсилюючи процес конспірологізації та появу різноманітних теорій змови. У світі, сприйманому як ансамбль знаків, що потребують декодування, суб'єкти, піддаючись поза-

свідомим або афективним патернам мислення, виявляють суттєву схильність до мотивованого схвалення змови. Конспірологічне мислення, проявляючись у різних способах агентного зв'язку, виявляється в діапазоні від простої змови через співучасть до структурних упереджень та ідеологій. Стійкість та успішність конспірологічного нарративу забезпечується реалізацією претензії на «правильне» розуміння, що робить його доволі переконливим, а отже, за-
требуваним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kucharski A. Post-truth: study epidemiology of fake news. *Nature*. 2016. Vol. 540, No. 7634. P. 525–525.
2. Williamson P. Take the time and effort to correct misinformation. *Nature*. 2016. Vol. 540, No. 7632. P. 171–171.
3. Hofstadter R. The paranoid style in American politics. *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press, 1996. P. 3–40.
4. Harambam J., Aupers S. Contesting epistemic authority: conspiracy theories on the boundaries of science. *Public Understanding of Science*. 2015. Vol. 24, No. 4. P. 466–480.
5. Barkun M. A Culture of Conspiracy. Apocalyptic Visions in Contemporary America. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2013. 504 p.
6. Knight P. Conspiracy Culture: From Kennedy to 'The X-Files'. New York: Routledge, 2014. 287 p.
7. French Theory in America / Ed. By S. Lotringer and S. Cohen. New York: Routledge, 2001. 328 p.
8. Baudrillard J. La Guerre du Golfe n'a pas eu lieu. Paris: Galilée, 1991. 99 p.
9. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / пер. с фр. В. Наумова. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с.
10. Фуко М. Око Власти. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью*: пер. с фр. Москва: Праксис, 2002. Ч. 1. С. 220–248.
11. Коваленко І. І., Мелякова Ю. В., Кальницький Е. А. Феномен тілесності в перформативній парадигмі: від зібрання до проблематизації політичного. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2020. № 1 (44). С. 86–119.
12. Giry J. Le conspirationnisme. Archéologie et morphologie d'un mythe politique. *Diogenes*. 2015. Vol. 249–250 (1). P. 40–50.
13. Soterias E. The political and religious stakes of conspiracy in the post-modern era. *Societes*. 2018. Vol. 4 (142). P. 7–18.
14. Carmona M. D. R., Vaquera M. L. C. Pandemic and post-truth: the impact of covid-19 on whatsapp communication. *Prisma social*. 2020. Issue 31. P. 110–154.
15. Lockie S. Post-truth politics and the social sciences. *Environmental Sociology*. 2017. Vol. 3 (1). P. 1–5.
16. Hopkin J., Rosamond B. Post-truth politics, bullshit and bad ideas: «Deficit fetishism» in the UK. *New Political Economy*. 2018. Vol. 26 (3). P. 641–655.

17. Paxton R. Democracy in danger. *Psychologist*. 2017. Vol. 30. P. 22–26.
18. Marshall H., Drieschova A. Post-truth politics in the UK's Brexit referendum. *New Perspectives*. 2018. Vol. 26 (3). P. 89–105.
19. Uscinski J. E., Parent J. M. *American Conspiracy Theories*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 240 p.
20. Zonis M., Joseph C. M. Conspiracy Thinking in the Middle East. *Political Psychology*. 1994. Vol. 15 (3). P. 443–459.
21. Understanding Conspiracy Theories Advances / K. M. Douglas, J. E. Uscinski, R. M. Sutton, A. Cichocka, T. Nefes, C. S. Ang, F. Deravi. *Political Psychology*. 2019. Vol. 40, Suppl. 1. P. 3–35.
22. Grimes D. R. On the viability of conspiratorial beliefs. *PLoS ONE*. 2016. Vol. 11, Issue 3. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151003> (дата звернення: 20.12.2020).
23. Miller J. M., Saunders K. L., Farhart C. E. Conspiracy Endorsement as Motivated Reasoning: The Moderating Roles of Political Knowledge and Trust. *American Journal of Political Science*. 2016. Vol. 60 (4). P. 824–844.
24. Walker J. What we mean when we say «conspiracy theory». *Conspiracy theories and the people who believe them*. New York: Oxford University Press, 2018. P. 53–61.
25. Fenster M. *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008. 384 p.
26. Jameson F. Cognitive Mapping. *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois Press, 1990. P. 347–360.
27. White E. The Value of Conspiracy Theory. *American Literary History*. 2002. Vol. 14 (1) P. 1–31.
28. Mancosu M., Vassallo S., Vezzoni C. Believing in Conspiracy Theories: Evidence from an Exploratory Analysis of Italian Survey Data. *South European Society and Politics*. 2017. Vol. 22 (3). P. 327–344.
29. Smallpage S. M., Enders A. M., Uscinski J. E. The partisan contours of conspiracy theory beliefs. *Research & Politics*. 2017. Vol. 4 (4). P. 1–7.
30. Douglas K. M., Sutton R. M., Cichocka A. The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*. 2017. Vol. 26. P. 538–542.
31. Vitriol J. A., Marsh J. K. The illusion of explanatory depth and endorsement of conspiracy beliefs. *European Journal of Social Psychology*. 2018. Vol. 48 (7). P. 1–15.
32. Van Prooijen J.-W. *The psychology of conspiracy theories*. Oxon, UK: Routledge, 2018. 119 p.
33. Butter M., Knight P. The history of conspiracy theory research: A review and commentary. *Conspiracy theories and the people who believe them*. New York: Oxford University Press, 2018. P. 33–52.
34. Chayinska M., Minescu A. «They've conspired against us»: Understanding the role of social identification and conspiracy beliefs in justification of ingroup collective behavior. *European Journal of Social Psychology*. 2018. Vol. 48. P. 990–998.

35. Nichols T. *The Death of Expertise: The Campaign against Established Knowledge and Why It Matters*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 273 p.
36. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / пер. с фр. Н. А. Шматко. Москва: Ин-т эксперимент. социологии; Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 160 с.
37. Рогалла фон Биберштайн Й. Миф о заговоре. Философы, масоны, евреи, либералы и социалисты в роли заговорщиков / пер. с нем. М. Ю. Некрасова. Санкт-Петербург: Изд. им. Н. И. Новикова, 2010. 400 с.
38. Melley T. *Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoian Postwar America*. Ithaca: Cornell University Press, 2016. 252 p.
39. Latour B. Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry*. 2004. Vol. 30 (22). P. 235–248.
40. Boltanski L. *Mysteries and Conspiracies: Detective Stories, Spy Novels, and the Making of Modern Societies* / trans. Catherine Porter. Cambridge: Polity Press, 2014. 99 p.
41. Clarke S. Conspiracy theories and conspiracy theorizing. *Philosophy of the Social Sciences*. 2002. Vol. 3. P. 131–150.
42. Conspiracist ideation in Britain and Austria: Evidence of a monological belief system and associations between individual psychological differences and real world and fictitious conspiracy theories / V. Swami, R. Coles, S. Stieger, J. Pietschnig, A. Furnham, S. Rehim, M. Voracek. *British Journal of Psychology*. 2011. Vol. 102. P. 443–463.
43. Brotherton R. *Suspicious minds: Why we believe conspiracy theories*. New York: Bloomsbury Sigma, 2015. 304 p.
44. Van Prooijen J.-W., Douglas K. M. Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies*. 2017. Vol. 10. P. 323–333.
45. West H. G., Sanders T. *Transparency and conspiracy: Ethnographies of suspicion in the New World Order*. Durham: Duke University Press, 2003. 316 p.
46. Van Prooijen J.-W. Why education predicts decreased belief in conspiracy theories. *Applied Cognitive Psychology*. 2017. Vol. 31. P. 50–58.
47. Lamberty P., Imhoff R. Powerful pharma and its marginalized alternatives? Effects of individual differences in conspiracy mentality on attitudes towards medical approaches. *Social Psychology*. 2018. Vol. 49. P. 255–270.
48. Uscinski J. E., Klobstad C., Atkinson M. D. What drives conspiratorial beliefs? The role of informational cues and predispositions. *Political Research Quarterly*. 2016. Vol. 69 (1). P. 57–71.
49. Холторф К. Радикальный конструктивизм. Знание вне эпистемологии. *Вестник Томского государственного университета*. 2009. Вып. 329. С. 77–80.
50. Заговор – это один из инструментов критики: интервью с Люком Болтански. URL: <https://gorky.media/context/zagovor-eto-odin-iz-instrumentov-kritiki-intervyu-s-lyukom-boltanski/> (дата звернення: 15.01.2021).
51. Геродот. История. URL: <https://drevlit.ru/texts/g/gerodot.php> (дата звернення: 10.12.2020).

52. Шаламов В. «Новая проза» – «То, что было бы не литературой» без морали (2016). URL: <https://finbahn.com/шаламов-новая-проза/> (дата звернення: 13.11.2020).
53. Барт Р. Дискурс истории. Система моды: статьи по семиотике культуры / пер. с фр. С. Н. Зенкина. Москва: Изд-во им. Сабашниковых, 2003. С. 427–441.
54. Фуко М. Порядок дискурса. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / пер. с фр. С. Табачниковой. Москва: Касталь, 1994. С. 49–96.
55. Компаньон А. Демон теории. Литература и здравый смысл / пер. с фр. С. Зенкина. Москва: Изд-во им. Сабашниковых, 2001. 336 с.
56. Доманска Э. Философия истории после постмодернизма. Москва: Канон+: РООИ: «Реабилитация», 2010. 400 с.
57. Boltanski L. Énigmes et complots: Une enquête à propos d'enquêtes. Paris: Gallimard, 2012. 440 p.
58. Саррот Н. Эра подозрения. URL: <http://www.redkayakniga.ru/biblioteki/item/f00/s00/z0000019/st017.shtml> (дата звернення: 21.10.2020).
59. Meillassoux Q. Après la finitude. Essai sur la nécessité de la contingence. Paris: Éditions du seuil, 2006. 175 p.
60. Lewis T. The Politics of 'Hauntology' in Derrida's Specters of Marx. *Ghostly Demarcations. A Symposium on Jacques Derrida's Specters of Marx*. Intr. by M. Sprinker. London; New York: Verso, 1999. P. 134–167.
61. Politics and the Unconscious. An interview with Ernesto Laclau. Jason Glynos and Yannis Stavrakakis. *Subjectivity*. 2010. Vol. 3. P. 231–244.
62. Вирно П. Грамматика множества: к анализу форм современной жизни: пер. с итал. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2013. 176 с.
63. Agamben G. Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life. Stanford: Stanford University Press, 1998. 199 p.
64. Бадью А. Делез. «Шум бытия» / пер. с фр. Д. Скопина. Москва: Прагматика культуры: Логос-Альтера, 2004. 184 с.
65. Деррида Ж. Письмо и различие / пер. с фр. А. Гараджи. Москва: Акад. проект, 2000. 495 с.
66. Butler J. Frames of War: When Is Life Grievable? New York: Verso, 2009. 193 p.
67. Mouzelis N. Modern and postmodern social theorizing: Bridging the divide. Cambridge: Cambridge University press, 2008. XIV+311 pp.
68. Archer M. S. Being human: the problem of agency. Cambridge: Cambridge University press, 2000. X+323 pp.
69. Long Ch., Hitlin S. Agency as a sociological variable: A preliminary model of individuals, situations, and the life course. *Sociology compass*. Hoboken: Wiley, 2009. Vol. 3, Is. 1. P. 137–160.
70. Elder G. H., Hitlin S. Time, self and the curiously abstract of concept of agency. *Sociological Theory*. Hoboken: Wiley, American Sociological Association, 2007. Vol. 25 (2). P. 170–191.
71. Филлипс Л. Дж., Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод / пер. с англ. А. А. Киселевой. Харьков: Гуманитар. центр, 2008. 352 с.

REFERENCES

1. Kucharski, A. (2016). Post-truth: study epidemiology of fake news. *Nature*. Vol. 540, 7634, 525–525.
2. Williamson, P. (2016). Take the time and effort to correct misinformation. *Nature*. Vol. 540, 7632, 171–171.
3. Hofstadter, R. (1996). The paranoid style in American politics. *The Paranoid Style in American Politics and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press, 3–40.
4. Harambam, J., Aupers S. (2015). Contesting epistemic authority: conspiracy theories on the boundaries of science. *Public Understanding of Science*. Vol. 24, 4, 466–480.
5. Barkun, M. (2013). *A Culture of Conspiracy. Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
6. Knight, P. (2014). *Conspiracy Culture: From Kennedy to 'The X-Files'*. New York: Routledge.
7. *French Theory in America* / Ed. By S. Lotringer and S. Cohen (2001). New York: Routledge.
8. Baudrillard, J. (1991). *La Guerre du Golfe n'a pas eu lieu*. Paris: Galilée.
9. Fuko, M. (1999). Nadzirat' i nakazyvat'. Rozhdenie tyur'my / per. s fr. V. Naumova. Moskva: Ad Marginem [in Russian].
10. Fuko, M. (2002). Oko Vlasti. Intellektualy i vlast': Izbrannye politicheskie stat'i, vystupleniya i interv'yuu. CH. 1 / per. s franc. Moskva: Praxis, 220–248 [in Russian].
11. Kovalenko, I. I., Melyakova, YU. V., Kal'nic'kij, E. A. (2020). Fenomen tilesnosti v performativnij paradigmi: vid zibrannya do problematizacii politichnogo. *Visnik Nacional'nogo yuridichnogo universitetu imeni YAroslava Mudrogo. Seriya: Filosofiya – Bulletin of the Yaroslav the Wise National Law University. Philosophy Series. 1 (44), 86–119* [in Ukrainian].
12. Giry, J. (2015). Le conspirationnisme. Archéologie et morphologie d'un mythe politique. *Diogène*. Vol. 249–250 (1), 40–50.
13. Soterias, E. (2018). The political and religious stakes of conspiracy in the post-modern era. *Societes*. Vol. 4 (142), 7–18.
14. Carmona, M. D. R., Vaquera, M. L. C. (2020). Pandemic and post-truth: the impact of covid-19 on whatsapp communication. *Prisma social. Issue 31, 110–154*.
15. Lockie, S. (2017). Post-truth politics and the social sciences. *Environmental Sociology*. Vol. 3 (1), 1–5.
16. Hopkin, J., Rosamond, B. (2018). Post-truth politics, bullshit and bad ideas: «Deficit fetishism» in the UK. *New Political Economy*. Vol. 26 (3), 641–655.
17. Paxton, R. (2017). Democracy in danger. *Psychologist*. Vol. 30, 22–26.
18. Marshall, H., Drieschova, A. (2018). Post-truth politics in the UK's Brexit referendum. *New Perspectives*. Vol. 26 (3), 89–105.
19. Uscinski, J. E., Parent, J. M. (2014). *American Conspiracy Theories*. Oxford: Oxford University Press.
20. Zonis, M., Joseph, C. M. (1994). Conspiracy Thinking in the Middle East. *Political Psychology*. Vol. 15 (3), 443–459.

21. Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., Deravi, F. (2019). Understanding Conspiracy Theories Advances. *Political Psychology*. Vol. 40, Suppl. 1. 3–35.
22. Grimes, D. R. (2016). On the viability of conspiratorial beliefs. *PLoS ONE*. Vol. 11, Issue: 3 e0147905 <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151003>.
23. Miller, J. M., Saunders, K. L., Farhart, C. E. (2016). Conspiracy Endorsement as Motivated Reasoning: The Moderating Roles of Political Knowledge and Trust. *American Journal of Political Science*. Vol. 60 (4), 824–844.
24. Walker, J. (2018). What we mean when we say «conspiracy theory». *Conspiracy theories and the people who believe them*. New York: Oxford University Press.
25. Fenster, M. (2008). Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture. Minneapolis: University of Minnesota Press.
26. Jameson, F. (1990). Cognitive Mapping. *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois Press, 347–360.
27. White, E. (2002). The Value of Conspiracy Theory. *American Literary History*. Vol. 14 (1), 1–31.
28. Mancosu, M., Vassallo, S., Vezzoni, C. (2017). Believing in Conspiracy Theories: Evidence from an Exploratory Analysis of Italian Survey Data. *South European Society and Politics*. Vol. 22 (3), 327–344
29. Smallpage, S. M., Enders, A. M., Uscinski, J. E. (2017). The partisan contours of conspiracy theory beliefs. *Research & Politics*. Vol. 4 (4), 1–7.
30. Douglas, K. M., Sutton, R. M., Cichocka, A. (2017). The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*. Vol. 26, 538–542.
31. Vitriol, J. A., Marsh, J. K. (2018). The illusion of explanatory depth and endorsement of conspiracy beliefs. *European Journal of Social Psychology*. Vol. 48 (7), 1–15.
32. Van Prooijen, J.-W. (2018). The psychology of conspiracy theories. Oxon, UK: Routledge.
33. Butter, M., Knight, P. (2018). The history of conspiracy theory research: A review and commentary. *Conspiracy theories and the people who believe them*. New York: Oxford University Press, 33–52.
34. Chayinska, M., Minescu, A. (2018). «They've conspired against us»: Understanding the role of social identification and conspiracy beliefs in justification of ingroup collective behavior. *European Journal of Social Psychology*. Vol. 48, 990–998.
35. Nichols, T. (2017). The Death of Expertise: The Campaign against Established Knowledge and Why It Matters. Oxford: Oxford University Press.
36. Liotar, ZH.-F. (1998). Sostoyanie postmoderna / per. s fr. N.A. SHmatko. Moskva: Institut eksperimental'noj sociologii; Sankt-Peterburg: Aletejya[in Russian].
37. Rogalla fon Bibershtajn, J. (2010). Mif o zagovore. Filosofy, masonry, evrei, liberaly i socialisty v roli zagovorshchikov / per. s nem. M. YU.Nekrasova. Sankt-Peterburg: Izd. imeni N. I. Novikova [in Russian].
38. Melley, T. (2016). Empire of Conspiracy: The Culture of Paranoiai Postwar America. Ithaca: Cornell University Press.
39. Latour, B. (2004). Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Facto Matters of Concern. *Critical Inquiry*. Vol. 30 (22), 235–248.

40. Boltanski, L. (2014). *Mysteries and Conspiracies: Detective Stories, Spy Novels, and the Making of Modern Societies* / trans. Catherine Porter. Cambridge: Polity Press.
41. Clarke, S. (2002). Conspiracy theories and conspiracy theorizing. *Philosophy of the Social Sciences*. 2002. Vol. 3, 131–150.
42. Swami, V., Coles, R., Stieger, S., Pietschnig, J., Furnham, A., Rehim, S., Voracek, M. (2011). Conspiracist ideation in Britain and Austria: Evidence of a monological belief system and associations between individual psychological differences and real world and fictitious conspiracy theories. *British Journal of Psychology*. Vol. 102, 443–463.
43. Brotherton, R. (2015). *Suspicious minds: Why we believe conspiracy theories*. New York: Bloomsbury Sigma.
44. Van Prooijen, J.-W., Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies*. Vol. 10. P. 323–333.
45. West, H. G., Sanders, T. (2003). *Transparency and conspiracy: Ethnographies of suspicion in the New World Order*. Durham: Duke University Press.
46. Van Prooijen, J.-W. (2017). Why education predicts decreased belief in conspiracy theories. *Applied Cognitive Psychology*. Vol. 31, 50–58.
47. Lamberty, P., Imhoff, R. (2018). Powerful pharma and its marginalized alternatives? Effects of individual differences in conspiracy mentality on attitudes towards medical approaches. *Social Psychology*. Vol. 49, 255–270.
48. Uscinski, J. E., Klofstad, C., Atkinson, M. D. What drives conspiratorial beliefs? (2016). The role of informational cues and predispositions. *Political Research Quarterly*. Vol. 69 (1), 57–71.
49. Holtorf, K. (2009). Radikal'nyj konstruktivizm. Znanie vne epistemologii. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Tomsk State University*. Vyp. 329, 77–80 [in Russian].
50. Zagovor – eto odin iz instrumentov kritiki: interv'yu s Lyukom Boltanski. URL: <https://gorky.media/context/zagovor-eto-odin-iz-instrumentov-kritiki-intervyu-s-lyukom-boltanski/> [in Russian].
51. Gerodot. Istoriya. URL: <https://drevlit.ru/texts/g/gerodot.php> [in Russian].
52. SHalamov, V. (2016). «Novaya proza» – «To, chto bylo by ne literaturoj» bez morali. URL: <https://finbahn.com/shalamov-novaya-proza/> [in Russian].
53. Bart, R. (2003). Diskurs istorii. Sistema mody: stat'i po semiotike kul'tury / per. s fr. S. N. Zenkina. Moskva: Izd-vo im. Sabashnikovyh [in Russian].
54. Fuko, M. (1994). Poryadok diskursa. *Volya k istine: po tu storonu znaniya, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznyh let* / per. s fr. S. Tabachnikovoj. Moskva: Kastal' [in Russian].
55. Kompan'on, A. (2001). Demon teorii. Literatura i zdavyj smysl / per. s fr. S. Zenkina. Moskva: Izd-vo im. Sabashnikovyh [in Russian].
56. Domanska, E. (2010). Filosofiya istorii posle postmodernizma. Moskva: Kanon+; ROOI «Reabilitaciya» [in Russian].
57. Boltanski, L. (2012). *Énigmes et complots: Une enquête à propos d'enquêtes*. Paris: Gallimard.
58. Sarrot, N. Era podozreniya. URL: <http://www.redkayakniga.ru/biblioteki/item/f00/s00/z0000019/st017.shtml> [in Russian].

59. Meillassoux Q. (2006). *Après la finitude. Essai sur la nécessité de la contingence*. Paris: Éditions du seuil.
60. Lewis, T. (1999). The Politics of 'Hauntology' in Derrida's Specters of Marx. *Ghostly Demarcations. A Symposium on Jacques Derrida's Specters of Marx*. Intr. by M. Sprinker. London, New York: Verso, 134–167.
61. Politics and the Unconscious. An interview with Ernesto Laclau. Jason Glynos and Yannis Stavrakakis (2010). *Subjectivity*. Vol. 3, 231–244.
62. Virno, P. (2013). *Grammatika mnozhestva: k analizu form sovremennoj zhizni* / per. s ital. A. Petrovoj Moskva: Ad Marginem Press [in Russian].
63. Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
64. Bad'yu, A. (2004). Delyoz. «SHum bytiya» / per. s fr. D. Skopina. Moskva: «Pragmatika kul'tury», «Logos-Al'tera» [in Russian].
65. Derrida, ZH. (2000). Pis'mo i razlichie / per. s fr. A. Garadzhi. Moskva: Akademicheskij proekt [in Russian].
66. Butler, J. (2009). *Frames of War: When Is Life Grievable?* New York: Verso.
67. Mouzelis, N. (2008). *Modern and postmodern social theorizing: Bridging the divide*. Cambridge: Cambridge university press.
68. Archer, M. S. (2000). *Being human: the problem of agency*. Cambridge: Cambridge University press.
69. Long, Ch., Hitlin, S. (2009). Agency as a sociological variable: A preliminary model of individuals, situations, and the life course. *Sociology compass*. Vol. 3 (1), 137–160.
70. Elder, G. H., Hitlin, S. (2007). Time, self and the curiously abstract of concept of agency. *Sociological Theory*. Vol. 25 (2), 170–191.
71. Fillips, L. Dzh., Jorgensen, M. V. (2008). *Diskurs-analiz. Teoriya i metod* / per. s angl. Har'kov: Izdatel'stvo «Gumanitarnyj Centr» [in Russian].

Коваленко Инна Игоревна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Кальницкий Эдуард Анатоліевич, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

КОНСПИРОЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ В ДИНАМИКЕ СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЫ: ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ И ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ

В статье показаны особенности современного конспирологического мышления. Проанализированы особенности конспирологического мышления по сравнению с радикально-конструктивистской спецификой объяснения мира, а также в коммуни-

кативно-нарративной логике. Показано отличие конспиративного смыслообразования от картины мира в нестабильных онтологиях. Дифференцированы конспирологический нарратив и политическое воображение. Отдельное внимание уделено феномену агентности в контексте многовекторной модели общественной организации.

Ключевые слова: конспирологическое мышление, конспирологический нарратив, конспирологический дискурс, агентность, современные политические процессы.

Kovalenko Inna Igorivna, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalnytskyi Eduard Anatolievich, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

CONSPIRACY THINKING IN THE DYNAMICS OF MODERN CULTURE: CHARACTERISTICS AND FEATURES OF MANIFESTATION

Problem setting. *One of the distinguishing features of the modern era is the marginal and dubious nature of explanations of complex social realities. Cognitive and symbolic specifics of conspiratorial thinking, marked by a sense of predictability, regularity and explicit simplicity, contribute to the development and dissemination of political mythology.*

Recent research and publications analysis. *In recent decades, concepts have been actively used in the body of social science works: paranoid style, conspiratorial narrative, power discourse, unstable ontologies, crisis of production of meanings, conspiratorial worldview. The latest scientific search takes place in the context of abandoning the strict framing of conspiracy theories in favor of a pluralistic approach that combines epistemic, existential and social dimensions of the subject.*

Paper objective. *The aim of the article is to try to identify the features of conspiracy in the latest conditions of cultural development.*

Paper main body. *The article shows the features of modern conspiracy theories in terms of its paradoxical stability, information and cognitive attractiveness. It is emphasized that the conspiracy discourse determines the peculiarities of the conspiratorial mentality, influencing, in particular, the existential aspects of human life. The consequences of the influence of conspiracy theories can be not only feelings of alienation from politics or radicalization of society, but also the blurring of semantic boundaries between conspiracy theories and more respectable forms of socio-political criticism. Such features make it possible to distinguish positive and critical understandings of conspiracy theory, as well as to outline the main vectors in further theoretical studies of conspiracy theories. Among the distinctive features of conspiratorial meaning formation are the cultural-temporal*

universality, the paradoxical combination of irrational and rationalist ways of perception, and others. The peculiarities of conspiratorial thinking in comparison with the radical-constructivist specifics of the explanation of the world, as well as in the communicative-narrative logic are analyzed. The difference between conspiratorial meaning formation and the picture of the world in unstable ontologies is shown. Differentiated conspiracy narrative and political imagination. Particular attention is paid to the phenomenon of agency in the context of a multi-vector model of social organization.

Conclusions of the research. *The dynamics of the multifaceted study of conspiracy correlates with the growing awareness that conspiratorial narrative tends to grow significantly and affect society and culture. The stability and success of the conspiracy narrative is ensured by the realization of the claim to «correct» understanding, which makes it quite convincing, and therefore in demand. Conspiracy theories, manifested in various ways of agent communication, range from simple conspiracy through complicity to structural prejudices and ideologies.*

Keywords: *conspiracy theories, conspiracy narrative, conspiracy discourse, agency, modern political processes.*

Довгань Марія Григорівна, кандидат філософських наук,
доцент кафедри теорії та історії культури філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка,
Україна
e-mail: dovhan.mariia.29@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5267-5737

ВИХІДНІ ЗАСАДИ АДЕКВАТНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ КАРОЛЯ ВОЙТИЛИ

У дослідженні окреслено головні аспекти антропологічної проблематики та вихідні принципи філософсько-богословської спадщини Кароля Войтили. Здійснено порівняння ключових ідей і методів К. Войтили із персоналізмом та феноменологією. Вивчено значення філософських, богословських, етичних концепцій в антропологічному вченні мислителя. Проаналізовано ключові характеристики адекватної антропології Кароля Войтили. Установлено, що Кароль Войтила є представником етичного персоналізму.

Ключові слова: адекватна антропологія, досвід, етичний персоналізм, Кароль Войтила, особа, феноменологія, філософська антропологія.

Постановка проблеми. Дослідник історичного розвитку філософської антропології неотоміст В. Брюнінг звертає увагу на наявність багатьох антропологій, охопити які можна «або переліком, або завдяки типології» [1]. Багатоманіття трактувань приналежності Кароля Войтили до певної філософської школи та особливості його методів у дослідженні антропологічної проблематики обумовлюють потребу нового прочитання філософської думки мислителя. Це сприятиме систематизації його ключових антропологічних ідей, усталенню поглядів на особливості його філософування. Звернення до праць польських дослідників філософсько-богословської спадщини Кароля Войтили пояснюється значною кількістю осередків у цій країні, робота яких спрямована на вивчення його творчої спадщини, а також обумовлюється потребою розуміння контексту, у якому формувалися головні ідеї Кароля Войтили.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Г. Пілусь розглядає праці Кароля Войтили через призму філософської антропології, філософії особи, філософії спільноти, богословської антропології та аксіології людської особи [2]. Детально аналізує праці Кароля Войтили Й. Купний. Він здійснив важливе

для нас дослідження філософсько-богословської спадщини Кароля Войтили в контексті філософської, богословської та соціальної антропології [3]. Однак здійснену диференціацію вважаємо недоречною.

Формування цілей. Метою статті є вивчення особливостей адекватної антропології Кароля Войтили.

Вклад основного матеріалу. Зважаючи на багатоманіття думок дослідників щодо приналежності Кароля Войтили до певного напрямку, важливим є вивчення особливостей його антропологічного вчення. Аналізуючи окремі аспекти, що вирізняють його філософсько-богословську спадщину, зазначимо, що, на думку Ф. Овсієнка, концепція особи та суспільства Кароля Войтили, яка створена ще до обрання його главою Римсько-Католицької Церкви, «характеризується складністю понятійного апарату та не має аналога в католицизмі» [4, с. 145]. До характерних рис філософування Кароля Войтили можна «віднести також часте цитування», яке О. Твердислова називає «найважливішим елементом риторики Івана Павла II» [5]. Цитування засвідчує діалог із традицією та сприяє виявленню своєрідності філософських ідей К. Войтили. О. Кириллова базує гуманістичні основи його філософії на повазі до особи, що проявляється, зокрема, в аналізі небезпек її дискримінації та порушенні природних прав. Відхід від розуміння людини як виключно «фізично мотивованої істоти» [6] дослідниця вважає однією із характерних рис антропології Кароля Войтили.

Розгляд проблем людини та людства відповідно до культурної ситуації епохи – одна з характерних рис філософування Кароля Войтили. Зокрема, О. Твердислова наголошує, що основні філософські ідеї він представляє відповідно до вимог часу, а тому «“праця – культура – слово” творять екзистенційну єдність» [5]. Головною рисою його культурологічної концепції вона вважає реалізацію ідей європейських мислителів у категоріях Одкровення, що теж підкреслює своєрідність міркувань Кароля Войтили. В основі світогляду мислителя дослідниця ставить християнські цінності. Вихідним пунктом Кароля Войтили при вивченні антропологічної проблематики вважає непошкоджену гріхом людську природу, відносить мислителя до етичного богослов'я освячення.

Інший дослідник філософсько-богословської спадщини Кароля Войтили І. Галярович вважає основою його антропологічного вчення філософію свободи. Нею М. Грабовський пояснює аналіз Каролем Войтилою книги Буття. Однак зауважимо, що свобода розуміється Каролем Войтилою як самопанування, що чітко простежується у праці «Особа і вчинок». Свобода належить до ключових понять, відповідно до яких Кароль Войтила розвиває свою філософську антропологію, а тому справді становить інтерес для дослідження особливостей його філософського вчення.

Р. Кісель акцентує на вагомому значенні досвіду, що зближує Кароля Войтилу з феноменологічною традицією. При цьому дослідник розглядає досвід як основу науки Кароля Войтили про людину та виокремлює такі її особливості: свобода – джерело діяльності людини, моральний вчинок – трансценденція, закорінена в сумлінні [7]. Ф. Овсієнко у своєму дослідженні приходить до висновку про «релігійно-феноменологічний метод» Кароля Войтили, під яким розуміє перенесення акценту з онтології у сферу моралі [8, с. 142].

Через звернення до досвіду (у тому числі релігійного) досліджує праці Кароля Войтили також Е. Ярмох [9]. Однак не менш важливими для їх вивчення вважає етику та персоналізм. Кароль Войтила як етик не міг не надати вагomeго значення у своїх дослідженнях етичному компоненту. Аналізуючи моральну проблематику Кароля Войтили, польський дослідник І. Галяровіч наголошував, що етика К. Войтили не є інтерпретацією етики томізму [10], а тому її вивченню слід приділити окрему увагу.

Польський дослідник професор П. Борткевич вважає звернення Кароля Войтили до моральної проблематики продовженням реалізації рішень Другого Ватиканського Собору та стверджує, що етична концепція, яка походить із адекватної антропології, є основою конструктивної етики. Важливість етики та християнських норм у «науці про особу» Кароля Войтили зауважує Ф. Гренюк. Вагомість антропологічних ідей Кароля Войтили для творення як етики, так і філософії культури констатує З. Н. Бжузи [11].

Кароль Войтила ґрунтує своє антропологічне вчення на етичному досвіді та звертається до реалістичної феноменології. При цьому етичний досвід є переживанням добра і зла, обов'язку та відповідальності. О. Твердислова на основі аналізу засад етичної проблематики М. Шелера та Кароля Войтили стверджує, що останній обґрунтовує «принцип реалізму феноменологічної етики відповідно до ідей початкового існування об'єктивних цінностей» [5].

У праці «Система етики Макса Шелера як засіб вивчення християнської етики», що входить до збірника «Проблема суб'єкта моральності» [12], Кароль Войтила позитивно оцінює звернення М. Шелера до феноменологічного досвіду, диференціює феноменологічний та богословський підходи в інтерпретації моральної проблематики. У роботі «Євангельська теза наслідування. Наука джерел Об'явлення і філософська система Макса Шелера» К. Войтила досліджує ідеал моральної досконалості особи та явище релігійності у християнській етиці та філософії М. Шелера [12].

В іншій роботі цього ж збірника – «Проблема відділення пережиття від вчинку в етиці на основі поглядів Канта та Шелера» – Кароль Войтила дає позитивну оцінку зверненню до досвіду Арістотелем та Т. Аквінським [12]. У роботі «Проблема волі в аналізі етичного вчинку» автор резюмує, що фено-

менологія волі не є достатньою для інтерпретації етичного пережиття. Його основою називає ставання особи доброю чи злою через її свідомий вчинок. Етичне пережиття не лише реалізується в особі, але є пережиттям особи, оскільки стосується її буття [12].

У М. Шелера проблема людини, її місця в космосі пов'язана із цінностями. Він аналізує їхню природу, творить ієрархію. Система цінностей у працях Кароля Войтили теж займає вагоме місце. Він розглядає людину передусім через духовний, релігійний та моральний виміри трансцендентності, а у моральності вкорінює дійсність особи. Однак розкриття Каролем Войтилою моральної проблематики суттєво відрізняється від трактування М. Шелера, що є підставою для окремого дослідження. Людина у філософсько-богословській спадщині Кароля Войтили – найбільша цінність, тому не може бути засобом досягнення мети. Суспільний розвиток повинен виходити з її цінності та сприяти її становленню.

Відомий польський філософ та богослов сучасності, автор понад 3000 публікацій Ч. С. Бартнік виводить метод Кароля Войтили з персоналізму, окреслює спадщину мислителя як богословський персоналізм. Дослідник трактує розуміння особи Каролем Войтилою як пошук властивого значення, прихованого між богословською інтерпретацією та самовідкриттям особи кожної людини [13]. Польський дослідник С. Ковальчик, досліджуючи філософсько-антропологічне вчення Кароля Войтили, наголошує на персоналістській концепції розвитку як основній його характеристиці [14]. Концепцію особи як основну у спадщині Кароля Войтили представляє З. Павлак. Аналізує її, базуючись на вченні про досвід, а також приділяє значну увагу вивченню людини як суб'єкта діяльності [15]. Вагомість особи відзначає також сучасний польський правознавець І. Кохановський [16]. Р. Кісель розкриває розуміння Каролем Войтилою не лише поняття особи, а й значення добра і моральності загалом у розвитку людини та суспільства [7].

До персоналістів зараховував себе і сам Кароль Войтила, зокрема стверджуючи, що його праця «Любов і відповідальність» написана у стилі персоналізму. Маючи на увазі написання праці «Особа і вчинок», він зауважує: «таким чином я включився у течію сучасного філософського персоналізму», «формація в культурному контексті персоналізму глибше усвідомила мені, що кожен є єдиним і неповторним» [17, с. 90–91]. Кароль Войтила буде свої міркування, виходячи із сутності особи. Виникнення цього терміна він пов'язує із необхідністю окреслити, що людина – це не лише одиниця виду, вона містить у собі дещо більше, особливу повноту і досконалість буття. Характерними ознаками особи він називає розум, внутрішнє життя, зв'язок

із невидимим світом, зокрема з Богом. На цій основі він вибудовує своє антропологічне вчення.

Серед дослідників творчої спадщини Кароля Войтили його антропологію як адекватну аналізує М. Грабовський. Він пише про можливість розгляду філософської та богословської антропології як адекватної лише за умови, що вони, використовуючи власний понятійний апарат та методи, будуть намагатися «виразити антропологію, яка виходить із Біблії» [18, с. 16]. При цьому розмежування ним богословської та філософської антропологій полягає лише в можливості відмови в межах останньої від розгляду людської сутності, а також питання про людськість через звернення до Бога. Ідею про Об'явлення Біблією не лише Бога, а й людини дослідник убаचाє основою адекватної антропології. Цим він підкреслює існуючу в Католицькій Церкві думку про антропоцентризм Біблії.

Досліджуючи метод філософської антропології Кароля Войтили, М. Грабовський наголошує на необхідності вивчення розуміння ним людини на основі першої книги Буття. За його словами, тематика перших розділів цієї книги визначає предметне поле адекватної антропології. До елементів методології Кароля Войтили він зараховує трансформацію мови символів книги Буття на мову філософських понять, феноменологічний аналіз поведінки і переживань людини та герменевтики. Мета герменевтики Кароля Войтили окреслюється М. Грабовським як «реконструкція зрубів людської природи» [18, с. 24], що повинна вловити людську сутність. Однак звернення до феноменології та герменевтики в цьому випадку постає як засіб.

У книзі Буття Кароль Войтила віднаходить відповіді на основні питання сучасної антропології. У тексті другого розділу книги Буття мислитель убаचाє підґрунтя для дослідження людської особи. Тому описаний у Біблії етап творіння він розглядає не лише як основу богословської антропології, а й як текст, що дає відповідь на актуальні питання сучасної філософської антропології. На його думку, розвиток антропології відповідно до християнського вчення повинен базуватися на покликанні та спасінні людини. Зважаючи на самонедостатність людини, зв'язок із Богом є визначальним у її реалізації, оскільки людина є Його творінням. В енциклопедії «Відкупитель людини» Кароль Войтила переважно в богословській формі акцентує на важливості місії Ісуса Христа для оновлення творіння, відкуплення людини, оскільки її початкова природа була пошкоджена гріхом [19]. В енциклопедії «Господа животворящего» він розглядає взаємозв'язок людини та Бога як передумову розвитку земного життя людини та її стану у вічності. Кароль Войтила пише про необхідність зросту релігійності через уникнення гріха, його початок виводить із непослуху людини Божому закону, що ставить питання про її свободу [20]. Незважаючи

на переважання в цих енцикліках богословського трактування релігійності, його вивчення є важливою умовою дослідження адекватної антропології Кароля Войтили.

Окрім філософії другим важливим аспектом формування антропологічного вчення Кароля Войтили є рішення Другого Ватиканського Собору (1962–1965). Їх виконання він як глава Римсько-Католицької Церкви вважав своїм завданням. При цьому не можемо стверджувати, що вони значно змінили погляди Кароля Войтили – період понтифікату характеризується розвитком його ідей першого періоду. У рішеннях Собору він убачав антропологію, здатну вести до відбудови суспільства, гідного людської величі. Тому висловлювався про необхідність розвитку через обережну, а одночасно стимулюючу діяльність рішень Другого Ватиканського Собору як про своє першочергове завдання, а спосіб їх реалізації вбачав передусім у формуванні відповідної ментальності.

Вагомість міркувань К. Войтили для філософії та для богослов'я засвідчує факт, що майже дослівні цитати із його праці «Любов та відповідальність» містяться в Душпастирській Конституції Католицької Церкви «Про Церкву в сучасному світі». Зауважимо, що Кароль Войтила очолював комісію із питань богословського трактування особи Другого Ватиканського Собору. Оскільки праці Кароля Войтили ґрунтуються на філософських і богословських ідеях, суттєвою проблемою при аналізі його філософської антропології є їх диференціація. Сам К. Войтила в енцикліці «Бог багатий милосердям» акцентує на необхідності керуватися в дослідженнях одночасно антропоцентризмом та теоцентризмом [21]. Професор П. Яроцький стверджував, що Кароля Войтилу можна назвати «теологом, що вийшов за межі чистої теології» і став релігійним філософом [22]. Однак слід додати, що на основі вивчення праць Кароля Войтили доцільно говорити про його вагомий внесок у розвиток саме філософських аспектів католицизму.

Висновки. У дослідженнях філософської думки Кароля Войтили з метою визначення його приналежності до одного із філософських напрямів не існує одностайності. Проведене нами дослідження дозволяє розглядати філософсько-богословську спадщину Кароля Войтили через призму етичного персоналізму, зважаючи на домінування в ній як персоналістських, так і етичних ідей.

Характерною рисою адекватної антропології Кароля Войтили є те, що вона виходить з існування об'єктивної правди про людину, базується на аналізі досвіду. Як вважає мислитель, досвід не можна редукувати лише до прочитання емпіричних фактів, у ньому людина виявляється в цілісності свого буття. Однак вивчення досвіду потребує віднесення до чогось, що сприяло б його тлумаченню. Таким критерієм він пропонує вважати релігійні норми.

Установлено, що творча спадщина Кароля Войтили ґрунтується на антропоцентризмі та теоцентризмі. Визначено основні поняття адекватної антропології Кароля Войтили: особа, праця, свобода, досвід, любов, право, краса, правда, добро, обов'язок, відповідальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брюнинг В. Философская антропология. Исторические предпосылки и современное состояние или Круг всемирной философии. *Западная философия: итоги тысячелетия*. Екатеринбург: Деловая книга; Бишкек: Одиссей, 1997. URL: http://yakov.works/library/02_b/ru/ning.htm (дата звернення: 08.12.2020).
2. Piluś H. Człowiek w filozofii Karola Wojtyły – Jana Pawła II. Warszawa: WP SW TWP, 2002. 419 s.
3. Kupny J. Antropologiczne podstawy nauczania społecznego Jana Pawła II. Opole: Wydaw. Św. Krzyża, 1994. 152 s.
4. Овсиенко Ф. Эволюция социального учения католицизма. Философский критический анализ. Москва: Изд. Моск. ун-та, 1987. 256 с.
5. Твердислова Е. Иоанн Павел II. *Культурология. XX век: энциклопедия*. Санкт-Петербург: Унив. кн., 1998. URL: <http://culture.niv.ru/doc/culture/encyclopedia-xx-vek/200.htm> (дата звернення: 08.12.2020).
6. Кириллова О. Статус и значение личности в католической мысли XX века, 2007. URL: <http://olga-kirillova.narod.ru/catholic.htm> (дата звернення: 08.12.2020).
7. Kisiel R. Antropologiczne implikacje encyklik Jana Pawła II. Legnica; Wrocław: Wydaw. Atla 2, 1998. 311 s.
8. Овсиенко Ф. Личность и социальное развитие в католической «антропологизированной» теологии. *Вопросы религии и религиоведения*. Москва: ИД МедиаПром, 2009. Вып. 1. С. 135–150.
9. Jarmoch E. Człowiek pracy w filozofii Jana Pawła II. Siedlce: Wydaw. Akademii Podlaskiej, 2003. 98 s.
10. Galarowicz J. Blask godności: o etyce Karola Wojtyły i nie tylko. Kęty: Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki, 2005. 296 s.
11. Brzóz Z. N. Od natury do etyki i religii: Karola Wojtyły filozofia człowieka. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Redakcja Wydawnictw, 2002. 191 s.
12. Wojtyła K. Zagadnienie podmiotu moralności. Lublin: TNKUL, 2001. 251 s.
13. Bartnik Cz. S. Chrześcijaństwo personalistyczne. Lublin: Standruk, 2003. 455 s.
14. Kowalczyk S. Z refleksji nad człowiekiem: człowiek – społeczność – wartość. Lublin: Tow. Naukowe KUL, 1995. 309 s.
15. Pawłak Z. Wolność i jej współczesne deformacje. Refleksje nad nauczaniem Jana pawła II. *Jan Paweł II – Apostoł Prawdy: praca zbiorowa / pod red. J. Kędzierskiego*. Włocławek: Włocławskie Wydawnictwo Diecezjalne, 2005. S. 273–282.

16. Kochanowski J. Promotor osoby ludzkiej. *Świadka świadkowie* / pod red. M. Rusecki, S. Wilk. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008. S. 93–108.
17. Jan Paweł II. Dar i Tajemnica: w pięćdziesiątą rocznicę moich święceń kapłańskich. Kraków: Wydawnictwo św. Stanisława BM, Wydawnictwo WAM – Księża Jezuici, 2005. 102 s.
18. Grabowski M. W stronę antropologii adekwatnej. *O antropologii Jana Pawła II* / pod red. M. Grabowskiego. Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2004. S. 15–68.
19. Ioannes Paulus PP. II. REDEMPTOR HOMINIS. To His Venerable Brothers in the Episcopate, the Priests, the Religious Families, the sons and daughters of the Church and to all Men and Women of Good Will at the Beginning of His Papal Ministry. URL: http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html (дата звернення: 08.12.2020).
20. Ioannes Paulus PP. II. DOMINUM ET VIVIFICANTEM. On the Holy Spirit in the Life of the Church and the World. URL: http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_18051986_dominum-et-vivificantem.html (дата звернення: 08.12.2020).
21. Ioannes Paulus PP. DIVES IN MISERICORDIA. URL: http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30111980_dives-in-misericordia.html (дата звернення: 08.12.2020).
22. Другий круглий стіл «Проблематико-методологічні розмежування філософії релігії та релігійної філософії». Київ, 24.06.2010. URL: <http://philosophyofreligion.wordpress.com/2010/07/19/другий-круглий-стіл/> (дата звернення: 08.12.2020).

REFERENCES

1. Brjuning, V. (1997). Filosofskaja antropologija. Istoricheskie predposylki i sovremennoe sostojanie ili Krug vseмирnoj filosofii [Philosophical anthropology. Historical background and current state or the Circle of world philosophy]. *Zapadnaja filosofija: itogi tysjacheletija*. Ekaterinburg: Delovaja kniga, Bishkek: Odissej. Retrieved from: http://yakov.works/library/02_b/ru/ning.htm [in Russian].
2. Piliś, H. (2002). *Człowiek w filozofii Karola Wojtyły – Jana Pawła II*. Warszawa: WP SW TWP. 419 s. [in Polish].
3. Kupny, J. (1994). *Antropologiczne podstawy nauczania społecznego Jana Pawła II*. Opole: Wydaw. Św. Krzyża. 152 s. [in Polish].
4. Ovsienko, F. (1987). *Jevoljucija social'nogo uchenija katolicizma. Filosofskij kritičeskij analiz* [The evolution of the social teaching of Catholicism. Philosophical analysis]. Moskva: Izdanie Moskovskogo universiteta. 256 s. [in Russian].
5. Tverdislova, E. (1998). Ioann Pavel II [John Paul II]. *Kul'turologija. XX vek. Jenciklopedija*. Sankt-Peterburg: Universitetskaja kniga. Retrieved from: <http://culture.niv.ru/doc/culture/encyclopedia-xx-vek/200.htm> (data zvernennja: 08.12.2020) [in Russian].

6. Kirillova, O. (2007). *Status i znachenie lichnosti v katolicheskoy mysli XX veka* [The status and significance of the individual in Catholic thought of the XX century]. Retrieved from: <http://olga-kirillova.narod.ru/catholic.htm> (data zvernennja: 08.12.2020) [in Russian].
7. Kisiel, R. (1998). *Antropologiczne implikacje encyklik Jana Pawła II*. Legnica; Wrocław: Wydaw. Atla 2. 311 s. [in Polish].
8. Ovsienko, F. (2009). Lichnost' i social'noe razvitiye v katolicheskoy «antropologizirovanoj» teologii [Personality and social development in Catholic «anthropologized» theology]. *Voprosy religii i religiovedeniya*. Moskva: ID MediaProm. Vyp. 1. S. 135–150 [in Russian].
9. Jarmoch, E. (2003). *Człowiek pracy w filozofii Jana Pawła II*. Siedlce: Wydaw. Akademii Podlaskiej. 98 s. [in Polish].
10. Galarowicz, J. (2005). *Blask godności: o etyce Karola Wojtyły i nie tylko*. Kęty: Wydawnictwo Antyk – Marek Derewiecki. 296 s. [in Polish].
11. Brzózzy, Z. N. (2002). *Od natury do etyki i religii: Karola Wojtyły filozofia człowieka*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny. Redakcja Wydawnictw. 191 s. [in Polish].
12. Wojtyła, K. (2001). *Zagadnienie podmiotu moralności*. Lublin: TNKUL. 251 s. [in Polish].
13. Bartnik, Cz. S. (2003). *Chrześcijaństwo personalistyczne*. Lublin: Standruk. 455 s. [in Polish].
14. Kowalczyk, S. (1995). *Z refleksji nad człowiekiem: człowiek – społeczność – wartość*. Lublin: Tow. Naukowe KUL. 309 s. [in Polish].
15. Pawłak, Z. (2005). Wolność i jej współczesne deformacje. Refleksje nad nauczaniem Jana pawła II. *Jan Paweł II – Apostoł Prawdy: praca zbiorowa / pod red. J. Kędzierskiego*. Włocławek: Włocławskie Wydawnictwo Diecezjalne. S. 273–282. [in Polish].
16. Kochanowski, J. (2008). Promotor osoby ludzkiej. *Świadka świadkowie / pod red. M. Rusecki, S. Wilk*. Lublin: Wydawnictwo KUL. S. 93–108. [in Polish].
17. Jan Paweł II. (2005). *Dar i Tajemnica: w pięćdziesiątą rocznicę moich święceń kapłańskich*. Kraków: Wydawnictwo św. Stanisława BM, Wydawnictwo WAM – Księży Jezuitów. 102 s. [in Polish].
18. Grabowski, M. (2004). W stronę antropologii adekwatnej. *O antropologii Jana Pawła II / pod red. M. Grabowskiego*. Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. S. 15–68. [in Polish].
19. Ioannes Paulus PP. II. (1979). *REDEMPTOR HOMINIS. To His Venerable Brothers in the Episcopate, the Priests, the Religious Families, the sons and daughters of the Church and to all Men and Women of Good Will at the Beginning of His Papal Ministry*. Retrieved from: http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html
20. Ioannes Paulus PP. II. (1986). *DOMINUM ET VIVIFICANTEM. On the Holy Spirit in the Life of the Church and the World*. Retrieved from: http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_18051986_dominum-et-vivificantem.html

21. Ioannes Paulus PP. (1980). *DIVES IN MISERICORDIA*. Retrieved from: http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30111980_dives-in-misericordia.html
22. *Druhyi kruhlyi stil «Problematyko-metodolohichni rozmezhuвання filozofii religii ta religioznoi filozofii»* [The second round table «Problematic and methodological distinctions between philosophy of religion and religious philosophy»]. (2010). Kyiv. Retrieved from: <http://philosophyofreligion.wordpress.com/2010/07/19/druhyi-kruhlyi-stil/> [in Ukrainian].

Довгань Марія Григорьевна, кандидат философских наук,
доцент кафедры теории и истории культуры философского факультета
Львовского национального университета имени Ивана Франко,
Украина

ИСХОДНЫЕ ПРИНЦИПЫ АДЕКВАТНОЙ АНТРОПОЛОГИИ КАРОЛЯ ВОЙТЫЛЫ

В исследовании обозначены основные аспекты антропологической проблематики и исходные принципы философско-богословского наследия Кароля Войтылы. Проведено сравнение ключевых идей и методов К. Войтылы с персонализмом и феноменологией. Изучено значение философских, богословских, этических концепций в антропологическом учении мыслителя. Проанализированы ключевые характеристики адекватной антропологии Кароля Войтылы. Установлено, что Кароль Войтыла является представителем этического персонализма.

Ключевые слова: адекватная антропология, опыт, этический персонализм, Кароль Войтыла, личность, феноменология, философская антропология.

Dovhan Mariia Hryhorivna, Candidate of Philosophy,
Associate Professor of the Department of Theory and History Culture,
Faculty of Philosophy, Ivan Franko National University of Lviv,
Ukraine

THE BASIC PRINCIPLES OF ADEQUATE ANTHROPOLOGY BY KAROL WOJTYLA

Problem setting. *Anthropological issues are one of the key areas of research in both the humanities and natural sciences. Karol Wojtyla's philosophical and theological heritage is a valuable object of study in view of the thinker's study of human problems in various*

philosophical fields, analysis of the results of scientific achievements and the distinctive features of methodology. The importance of Karol Wojtyła's anthropological teaching is determined by its practical nature.

Recent research and publications analysis. *Of particular interest are the works of the following researchers: Gh. Pilusj, J. Kupnyj, I. Galjarovich, P. Bortkevych, F. Ghrenjuk, Ch. S. Bartnik, S. Kovaljchuk, M. Ghrabovsjkyj, P. Jarocjkjy, O. Kyrylova, I. Savynsjka, O. Bondar. The variety of theories and often the fragmentary nature of research reveals the need for their systematization and rethinking the anthropological teachings of Wojtyła.*

Paper objective. *The goal of the paper is to study the peculiarities of Karol Wojtyła's adequate anthropology.*

Paper main body. *The paper reveals the basis of the philosophical and anthropological doctrine of the thinker, which is represented in the unity of spiritual, religious, and moral manifestations of human transcendence. It analyzes the connection of Wojtyła's anthropological heritage with personalism, phenomenology, and Thomism. It is established that the creative heritage of Karol Wojtyła is characterized by a kind of conceptual and categorical apparatus that combines philosophical and theological concepts based on ethical terms.*

Conclusions of the research. *It is established that, in contrast to the Aristotelian-Thomistic interpretation, Wojtyła considered freedom to be the basis of all human qualities. It is investigated that the basic concepts of adequate anthropology of Wojtyła include: person, work, freedom, experience, love, law, beauty, truth, goodness, duty, and responsibility. Based on the research, I concluded that Karol Wojtyła is a representative of ethical personalism.*

Keywords: *adequate anthropology, experience, ethical personalism, Karol Wojtyła, person, phenomenology, philosophical anthropology.*

Дышкант Татьяна Николаевна, кандидат философских наук,
доцент кафедры философии Национального технического университета
«Харьковский политехнический институт», Украина

e-mail: tatdysh@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5026-7913>

О СУЩНОСТИ И ГЕНЕЗИСЕ ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА И ВОЗМОЖНОСТЯХ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

В статье акцентируется внимание на не всегда корректном использовании терминологии в литературе, посвященной проблемам права, что связано с расплывчатостью и многозначностью некоторых понятий. На этом основании уточняется значение понятия «правовой нигилизм», относимого к сфере правосознания. Обусловлена необходимость различать сущность и причины данного негативного явления, что облегчает поиск подходов к его преодолению. Проанализированы основные возможности формирования правового сознания. Выяснено, что эффективное решение данной проблема может иметь при условии анализа целого комплекса объективных причин, в основном политического и экономического характера.

Ключевые слова: право, закон, правовой нигилизм, юридический нигилизм, формирование правосознания, фактор постмодернизма.

Постановка проблемы. Термин «нигилизм» имеет достаточно долгую историю. Активное задействование в философии это понятие обрело благодаря учению Ницше, где нигилизм определялся как состояние отрицания общеевропейских ценностей, норм общественной и государственной деятельности. Какие значения возникают при добавлении к данному понятию определяющего слова «правовой» и насколько корректно использовать данное словосочетание в правовых науках, попробуем разобраться в данной статье.

Правовой нигилизм обычно характеризуют как кризис правосознания, выражающийся в отрицании способности государственных институтов обеспечить функциональную действенность прав, выраженных в законах. Данное состояние чревато негативными последствиями и в конечном итоге является разрушительным для государственности. Поэтому важно проанализировать сущность и генезис правового нигилизма.

Анализ последних исследований и публикаций. О правовом нигилизме как о негативном отношении к праву, законам, нормативному порядку сказано

достаточно много. Среди отечественных ученых, исследовавших отдельные аспекты правового нигилизма, следует выделить работы А. М. Бандурки, В. В. Головченко, О. Г. Данильяна, А. Н. Колодий, Л. В. Кравченко, П. М. Рабиновича и др. Правовой нигилизм рассматривают в связи с проблемой эффективности правового воспитания, изучают это явление в историческом контексте, описывают деструктивные формы его проявления, но при этом не разделяют понятия «право» и «закон», а это делает содержание понятия «правовой нигилизм» избыточным. Как будет показано далее, неправомерно отождествлять данные понятия. Это говорит о том, что, несмотря на присутствие внимания к данной важнейшей проблеме в литературе, посвященной проблемам права, остается еще достаточно неопределенности в понимании сущности и причин возникновения правового нигилизма, требующей уточнения и корректирования.

Формулировка цели. Уточнить значение понятия «правовой нигилизм» через сопоставление данного явления с различными формами проявления и тем самым конкретизировать его сущность и истоки происхождения. Это позволит, в свою очередь, определиться с возможностями его преодоления.

Изложение основного материала. Как известно, наука включает в себя теорию и практику. Дилемма правовой науки именно как науки при широком рассмотрении состоит в следующем: необходимость нормализации практики, где право выполняет задачу регулятора человеческого поведения, требует четкости и ясности правового дискурса, но расплывчатость базовых понятий правовой науки затрудняет достижение данных целей. Ведь без выявления особенностей соотношения таких понятий, как «право» и «свобода», «право» и «справедливость», выхолащивается содержательная сторона системы права. Здесь правовая наука входит в сферу метанауки как своего предельного основания.

Однако данная понятийная «размытость» начинается уже с самого понятия «права». В правовом взаимодействии присутствуют две стороны: государство и человек. И в подходе к пониманию сущности права можно отталкиваться от одной из сторон. Так, выражения «человек имеет права и обязанности», «свобода – неотъемлемое право человека» указывают на имманентную человеческой природе сущность права. Право выступает некой предельной границей, внутрь которой проникать запрещено какому бы то ни было субъекту (любого уровня) с какими бы то ни было намерениями. В этом отношении понятие «право» представляет цель политико-правовой деятельности человека, обеспечивающей его свободу. Выражение «бесправный человек» – это своеобразный абсурд наподобие словосочетания «живой труп». Это абсолютная объективация субъекта. Как указывал еще Томас Гоббс, есть

неотчуждаемые права, без которых человек перестает быть человеком, ради сохранения которых только и имеет смысл аппарат государственного принуждения. Возможно это тогда, когда в государстве главенствует идея верховенства права. Как сказано об этом у С. И. Максимова: «Наряду с идеальным измерением, в котором верховенство права выступает как идеал социального регулирования, обосновывая систему принципов организации и функционирования современного цивилизованного общества, оно (как любой правовой феномен) существует и в реальном выражении, как более или менее полное воплощение этого идеала в реальных процессах жизни социума, реальном верховенстве права над государственным произволом» [1, с. 28].

С другой же стороны, право – это также те возможности, которыми социум наделяет индивида, разрабатывая систему права как структурно и функционально упорядоченный массив взаимосвязанных нормативно-правовых актов (законов). В этом отношении право выполняет основные свои функции: регулятивную и охранительную.

Система права, представляя собой часть правовой системы, имеет исторический характер, а посему является условной. Так, например, рабовладельческое право закрепляло неравноправие, в том числе и среди свободных категорий населения. То есть во втором случае право является продуктом государственной власти и выступает в качестве инструмента регулирования и социального контроля. Поэтому, несмотря на неотъемлемость от человека многих прав, за них зачастую приходится бороться, например, создавая добровольные общественные объединения граждан – профсоюзы – с целью защиты их социально-трудовых прав и интересов.

Двусмысленность понятия права и как цели, и как инструмента может стать источником юридических коллизий. Облегчая себе задачу, многие правоведы сосредотачиваются на втором аспекте (инструментальной) сущности права и разрабатывают философию правового позитивизма, намеренно отвлекаясь от подхода понимания права со стороны человека.

Однако решать проблемы, вызванные двусмысленностью понятия, было бы логично разграничением заключаемых в нем значений и закреплением за каждым строго определенного содержания. На этом основании нельзя отождествлять право и закон. Понятие «право» относимо к сущности человека как такового, как существа свободного и целеполагающего. Как указывал В. А. Бачинин, цели, которым подчиняется и на которые ориентируется общественная практика (жизнь, свобода, благосостояние, личное достоинство), не изобретаются правом, а существуют в мире общечеловеческих ценностей, что делает право контрадаптивным [2, с. 12]. Поэтому скорее следует признать первичную роль права и инструментальную роль закона.

Следует, однако, отметить, что проблема соотношения права и закона актуальна в основном для отечественных исследователей проблемы, так как для зарубежной юриспруденции «данные понятия обозначаются разными словами, что позволяет избежать наложения смысловых нагрузок» [3].

Двойственность в понимании права приводит и к размытости понимания того, что же собой представляет правовой нигилизм, каковы его причины. Непонимание истинных причин затрудняет попытки избавиться от него как от крайне негативного для государства явления.

«Человеку невозможно не иметь правосознания; его имеет каждый, кто сознает, что кроме него на свете есть другие люди», – утверждал И. А. Ильин [4]. То есть в случае правосознания крайняя форма нигилизма как отрицание права возможна только в случае регрессии человека до животного уровня. Этому могут способствовать как внешние обстоятельства, например война, которая в принципе является ненормальным состоянием для человека, так и патологические изменения в психике человека, вследствие которых его действия имеют целью компенсировать свою ущербность за счет принесения вреда другим людям. В первом случае подвид правового нигилизма называют регрессивным, а во втором – возмещающим.

В некоторых источниках, указывая на возможность классификации правового нигилизма на различных основаниях, выделяют следующие его виды: издание противоречивых правовых актов; подмена законности политической, идеологической или прагматической целесообразностью; нарушения прав человека, особенно таких, как право на жизнь, честь, достоинство, жилище, имущество, безопасность [5, с. 153]. Однако вышеперечисленное скорее можно отнести к причинам правового нигилизма, искажающим правосознание человека. Некоторые авторы выстраивают уровневую классификацию правового нигилизма, например, В. А. Туманов различает правовой нигилизм на высшей ступени общественного сознания (в виде идеологических течений и теоретических доктрин); на уровне обыденного сознания; на ведомственном уровне [6].

Говоря о конкретных примерах правового нигилизма каждого уровня, мы можем обозначить такие его виды: анархизм (как теоретическая доктрина, отрицающая необходимость государственной власти); антиправовая деятельность различных неформальных организаций сектантского или мафиозного типов (на групповом уровне); диссидентство как отстаивание своих взглядов, которые радикально расходятся с принятыми на уровне официальной власти (на индивидуальном уровне). Ни в одном примере не наблюдается правовой нигилизм как совершенное отвержение права. В случае анархизма не допускается никаких принудительных действий со стороны государства, но

присутствует самодисциплина, обуславливающая поведение на основе принципов добровольности, равноправия и взаимопомощи. В этом ключе и следует рассматривать слова основателя данного течения Прудона: «Анархия – мать порядка». Здесь базовость естественных прав становится очевидной.

В случае различных неформальных организаций источник власти перемещается от государственной системы к харизматичному лидеру, который устанавливает внутри группы свои правила. И если вспомнить слова Ильина, что правосознание имеет каждый, кто сознает, что кроме него на свете есть другие люди, то в данном случае это осознание получает жесткую границу «свой – чужой».

Диссидент в переводе с латинского означает «несогласный». И означает данный термин лицо, самостоятельно всеми доступными ему законными средствами защищающее свои права ввиду отсутствия действенной системы защиты прав и свобод.

Рассматривая конкретные примеры каждого уровня, можно убедиться в отсутствии совершенного отрицания права, что предполагает термин «нигилизм». Скорее, в каждом случае наблюдается саботаж или как реакция на беззаконие государственной системы, или как действие на основании приоритетности норм и негласных законов, выработанных на основе ценностей определенной группы людей и идущей вразрез с нормами государственной правовой системы. О всецелом правовом нигилизме в истинном значении этого словосочетания можно говорить только в случаях регрессивного или возмещающего нигилизма. Но в этих случаях, как уже было сказано, наблюдается выход за пределы норм либо человеческой сущности (психические патологии), либо человеческого существования (война). Изъяны либо законотворчества, либо механизмов реализации законов, приводящие к деформации правового поля, а в крайнем случае к выходу из него, становятся причинами искажения правосознания, то есть правового нигилизма, который для более точной передачи его сущности следовало бы называть юридическим нигилизмом, подразумевая разграничение права и закона.

И правовой, и юридический нигилизм связан со сферой правосознания. Он может проявляться на общественном и индивидуальном уровнях. Существуют две не взаимоисключающие возможности избежать нигилизма, связанные с воспитанием у граждан правосознания. В первом случае через воспитание уважения к общечеловеческим ценностям, благодаря чему зарождается то чувство благоговения перед моральным законом, которое безмерно удивляло И. Канта, наряду с бескрайним звездным небом, и осуществляется их принятие. Подчинение моральному закону, по идее, должно бы препятствовать и нарушению правовых границ в действии субъекта.

Во втором случае это прагматичный путь доведения до сведения граждан информации о неотвратимости наказания. В результате формируется убеждение, что выполнять законы выгодней, чем не выполнять, тем более что пребывание в правовом поле обеспечивает стабильность и защищенность. Рассмотрим наличие предпосылок для эффективного осуществления данных возможностей в современном мире.

Совместное существование в обществе неизбежно выражается двумя диаметрально противоположными моделями поведения, описанными так или иначе в философской литературе – кооперацией и конфликтом.

Согласно О. Хеффе, модель кооперации объясняет наличие политической общности, а то, что последняя носит принудительный характер, – следствие неустранимости конфликтов, являющихся антропологической константой. Анализируя природу конфликтов, Хеффе писал: «Быть может, и есть общества с минимальным количеством конфликтов, но нет обществ совершенно бесконфликтных... Не нужно обладать специальными историческими познаниями, чтобы понимать, что хотя у человека и есть сильные социальные импульсы, но на них нельзя полагаться» [7, с. 185, 186].

Как ни странно, на современном этапе затруднение вызывает как раз объяснение модели кооперации, строящейся на основе солидарности. В современном мире, охваченном процессами глобализации, предпочтительней для достижения солидаризации ориентироваться на общечеловеческие ценности, а не на противопоставление «свой» – «чужой». Но современное общество, несмотря на объявление его посткапиталистическим, по сути своей является капиталистическим, так как сохраняется основная цель капитализма – стремление к получению максимальной прибыли. Может ли стать источником солидаризации идея накопления личного богатства, то есть то, что предлагает капитализм, который в чистом виде никогда и не подразумевал рост общественного благосостояния?

Поскольку формирование правосознания наряду с усвоением теоретической части предполагает воспитание собственным примером, то есть демонстрацию приверженности предлагаемым высшим ценностям, ключевые позиции в авангарде общества должны занимать истинные элиты, обладающие требуемыми качествами. Фактически же повсеместно в мире наблюдается кризис политических элит.

Здесь также присутствует парадокс. Если государственный аппарат функционирует без сбоев, выполняя свои функции, нет необходимости в сильном, харизматичном лидере. Работает бюрократическая (в хорошем смысле) система. Запрос на такого лидера в обществе появляется в случае, когда данная система по каким-либо причинам дает сбой. Но давать сбой она может в том

числе и в результате деградации элит. Возникает своеобразный замкнутый круг, разорвать который могла бы ротация элит. Замкнутость политических элит (а право целесообразно рассматривать в политико-правовой сфере) становится причиной усугубления кризиса. И отстранить от власти дискредитировавших себя представителей элит правовыми способами становится достаточно затруднительно.

Существует еще и фактор постмодернизма, претендующего на выражение духа современного общества во всех сферах человеческой деятельности. Он отражает и утверждает фрагментарную, множественную и нестабильную реальность нашего времени. М. Н. Эпштейн описывал последствия пребывания человека в данной реальности: «Человек все менее проецирует себя как культурного индивида на карту всего человечества и все более – на карту местной культуры или узкой специальности, с которой он чувствует себя более соизмеримым» [8]. Специализация в подходе при рассмотрении человека фрагментирует правовое сознание и не позволяет осуществить солидаризацию на основе общечеловеческих ценностей. Первый путь для достижения высокоразвитого правосознания в таких условиях недоступен. Остается надеяться на механическую солидаризацию, основанную на понимании того, что оставаться в рамках правового поля выгодней, чем выходить за них.

Выгода и польза – это сфера утилитаризма, где классической формулой определения блага является «обеспечение наибольшего счастья наибольшего числа людей» [9]. Утилитаризм – теория вполне привлекательная для многих теоретиков политико-правовой мысли вследствие определенности, наглядности результатов нормотворчества. Например, такая черта утилитаризма, как консеквенциализм, требует не голословных запретов, а указания на конкретную пользу или вред внедряемой нормы. С этих позиций, прежде чем что-либо запретить (например, гомосексуализм), объявив злом, необходимо указать на возможные риски, связанные с разрешением на это «зло».

Оставим в стороне моральную оценку утилитаризма и расплывчатость понятия «счастье», описывающего эмоциональное состояние, причины которого могут носить диаметрально противоположный, с точки зрения этики, оценочный характер. Обосновывая правовой утилитаризм, И. Бентам выдвинул ряд тезисов, один из которых звучал следующим образом: «Законам следует повиноваться, поскольку это законы (и им будут повиноваться, поскольку неповиновение повлечет наказание)». Выполнение данного требования возможно, только если: во-первых, эти законы четко прописаны, что обеспечивает возможность следовать им, во-вторых, если существует уверенность в неотвратимости наказания за совершенное правонарушение.

Лон Фуллер поставил мысленный эксперимент в области правовой действительности в виде описания правления некоего вымышленного короля Рекса, являющегося абсолютным монархом, поэтому личные приказы короля, заменяющие собой законы, должны были стать фактором, нормирующим поведение подданных. Монарх Фуллера наделен такими личностными качествами, которые в одном случае приводят к рассогласованию его слов и дел и подданным невыгодно следовать его приказам; в другом случае – к невнятности и расплывчатости приказов, что затрудняет их выполнение. На основании данного примера были выведены принципы процедурной корректности, к которым относятся публичность, ясность и понятность, последовательность, выполнимость [10].

В современных реалиях видим, что в противовес утилитарному подходу, требующему определенности правовых норм и самонепротиворечивости правовой системы, постмодернизм требует деконструкции метанарративов, к которым относится и традиционная теория права. Деконструкция приводит к релятивизму правовых норм, где нет иерархии и, следовательно, все нормы становятся равноценными, что создает трудности для того, чтобы придерживаться принципов процедурной корректности.

Что же можно сказать о втором условии – обретении уверенности в неотвратимости наказания за совершенное правонарушение?

По сути, современная глобализация представляет собой в первую очередь превращение мира в рынок. Этот процесс сопровождается волна так называемых «цветных революций» во множестве стран мира. Технология их проведения уже тщательно проработана и описана многими специалистами от Наоми Кляйн до Дж. Шарпа. «Цветные революции» производят политический порядок, выражающий «своекорыстную волю новых властителей и тех, кто их контролирует извне» [11]. Компрадорские власти на самом деле имитируют свое представительство от народа, так как источник наделения их властью, по большому счету, носит внешний характер. В связи с этим наблюдается резкое ослабление присутствия власти государства в правовом решении внутренних насущных проблем. Приоритетными становятся неформальные правила, избирательность в применении закона, выраженная циничным высказыванием: «Друзьям – все, врагам – закон». Политическая целесообразность становится выше законов. Искаженное правовое бытие порождает такое же искаженное правовое сознание.

Фуллер утверждал, что, по сути, такие правила, как «подходи к одинаковым случаям одинаково», «не меняй правила задним числом», «не держи правила в тайне» и т. д., являются требованием приверженности моральным ценностям, а именно: справедливости и честности [10]. Поэтому при их нарушении

следует ожидать не только искажения правосознания, но и моральной деградации, что приводит к росту преступности.

Искажение правосознания в современном мире имеет целый комплекс причин, одними из которых являются причины экономического характера. Высвобождение корпораций из-под власти государства благодаря ослаблению последнего ослабляет систему социальной защиты, осуществление которой является одной из важнейших функций государства. Как об этом сказал С. И. Забелин: «Очевидно, что устроенное таким образом общество в принципе не может быть правовым, поскольку громадное количество его законопослушных членов каждый день оказываются перед дилеммой – нарушить закон или умереть с голоду» [цит. по: 12]. То есть выгода от правопослушания как сдерживающий фактор ввиду особенностей экономического плана начинает терять свою силу. Таким образом, и эта возможность формирования правосознания на сегодняшний момент сталкивается с труднопреодолимыми препятствиями.

Выводы. Следует различать правовой и юридический нигилизм. Правовой нигилизм связан с патологией сущности или существования человека и пресекается принудительной изоляцией в первом случае и прекращением пребывания вне норм и законов (как во времена войны, революции), возвращением в правовое поле во втором случае.

Причина юридического нигилизма – нарушения в разработке и применении законодательных актов, связанных с комплексным кризисом, затрагивающим социальную, экономическую, политико-правовую сферы. Все призывы к воспитанию правосознания будут носить декларативный характер без устранения вышеописанных объективных причин, приводящих к его искажению.

Дальнейшее уточнение понятий «правовой нигилизм» и «юридический нигилизм» будет способствовать уменьшению внутренних противоречий в концептуальных схемах правовой науки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Максимов С. І. Верховенство права: світоглядно-методологічні засади. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія* / редкол.: О. Г. Данильян та ін. Харків: Право, 2016. Вип. 4 (31). С. 27–35.
2. Бачинин В. А. Морально-правовая философия. Харьков: Консум, 2000. 208 с.
3. Ромашов Р. А. Право – язык и масштаб свободы. URL: <https://law.wikireading.ru/8989> (дата обращения: 24.11.2020).
4. Ильин И. А. О сущности правосознания. URL: <http://magister.msk.ru/library/philos/ilyin/ilyin07.htm> (дата обращения: 15.11.2020).

5. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права. Саратов: Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2003. 512 с.
6. Туманов В. А. О правовом нигилизме. URL: <http://faclaw.narod.ru/tgp/tgp7.htm> (дата обращения: 21.11.2020).
7. Хеффе О. Политика, право, справедливость: основоположения критической философии права и государства / пер. с нем. В. С. Малахов при участии Е. В. Малаховой. Москва: Гнозис, 1994. 319 с.
8. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна. URL: <http://old.russ.ru/journal/travmp/98-10-29/epsht.htm> (дата обращения: 05.11.2020).
9. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / пер. с англ. Б. Г. Капустина. Москва: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1998. 416 с.
10. Фуллер Л. Мораль права / пер. с англ. Н. Комарова. URL: <http://filoslib.narod.ru/files/FullerMoralPrava.PDF> (дата обращения: 30.10.2020).
11. Панарин А. С. Искушение глобализмом. URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/П/panarin-aleksandr-sergeevich/iskushenie-globalizmom> (дата обращения: 10.11.2020).
12. Смотрицкий Е. Глобализация и люмпенизация. Социальные корни преступности. URL: <https://proza.ru/2018/01/19/2211> (дата обращения: 18.12.2020).

REFERENCES

1. Maksymov, S. I. (2016). Verkhovenstvo prava: svitohliadno-metodolohichni zasady. *Visn. Nats. yuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*, 4, 27–35. [In Ukrainian].
2. Bachinin, V. A. (2000). *Moral'no-pravovaya filosofiya*. Xar'kov: Konsum [in Russian].
3. Romashov, R. A. (1999). *Pravo – yazyk i masshtab svobody*. URL: <https://law.wikireading.ru/8989> [in Russian].
4. Il'in, I. A. (1999). O sushhnosti pravosoznaniya. URL: <http://magister.msk.ru/library/philos/ilyin/ilyin07.htm> [in Russian].
5. Matuzov, N. I. (2003). *Aktualnye problemy teorii prava*. Saratov: Izdatelstvo Saratovskoj gosudarstvennoj akademii prav [in Russian].
6. Tumanov, V. A. (1999). O pravom nigelizme. URL: <http://faclaw.narod.ru/tgp/tgp7.htm> [in Russian].
7. Xeffe, O. (1994). *Politika, pravo, spravedlivost: osnovopolozheniya kriticheskoy filosofii prava i gosudarstva*. Moskva: Gnozis [in Russian].
8. Epshtejn, M. (1999). *Informacionnyj vzryv i travma postmoderna*. URL: <http://old.russ.ru/journal/travmp/98-10-29/epsht.htm> [in Russian].
9. Bentam, I. (1998). *Vvedenie v osnovaniya nrvstvvennosti i zakonodatel'stva*. Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
10. Fuller, L. (1999). *Moral' prava*. URL: <http://filoslib.narod.ru/files/FullerMoralPrava.PDF> [In Ukrainian].
11. Panarin, A. S. (1999). *Iskushenie globalizmom*. URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/П/panarin-aleksandr-sergeevich/iskushenie-globalizmom> [in Russian].

12. Smotriczkij, E. (1999). Globalizaciya i lyumpenizaciya. Social'ny'e korni prestupnosti. URL: <https://proza.ru/2018/01/19/2211> [in Russian].

Дишкант Тетяна Миколаївна, кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут», Україна

ПРО СУТНІСТЬ І ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ПОДОЛАННЯ

У статті акцентується увага на не завжди коректному використанні термінології в літературі, присвяченій проблемам права, що пов'язано з розпливчастістю і багатозначністю деяких понять. На цій підставі уточнюється значення поняття «правовий нігілізм», яке відносять до сфери правосвідомості. Обумовлена необхідність розрізняти сутність і причини даного негативного явища, що полегшує пошук підходів до його подолання. Проаналізовані основні можливості формування правової свідомості. З'ясовано, що ефективно вирішення дана проблема може мати тільки за умови аналізу цілого комплексу об'єктивних причин, в основному політичного та економічного характеру.

Ключові слова: право, закон, правовий нігілізм, юридичний нігілізм, формування правосвідомості, фактор постмодернізму.

Dyshkant Tetiana Mikolaivna, candidate of Philosophy, lecturer,
National Technical University «Kharkov Polytechnic Institute»,
Ukraine

ON THE ESSENCE AND GENESIS OF LEGAL NIHILISM AND THE POSSIBILITIES OF ITS OVERCOMING

Problem setting. *When the defining word «legal» is added to the concept of «nihilism», new meanings arise, which requires checking how correctly this phrase is used in legal sciences. To preserve statehood, it is important to understand the essence and genesis of legal nihilism.*

Recent research and publications analysis. *Despite the presence of attention to this important problem, both in the domestic and foreign literature devoted to the problems of law, there is still enough uncertainty in understanding the essence and causes of legal nihilism, which requires clarification and correction.*

Paper objective. *It is necessary to clarify the meaning of the concept of «legal nihilism» by comparing this phenomenon with various forms of manifestation and thereby*

concretize its essence and origins. This will allow, in turn, determining the possibilities of overcoming it.

Paper main body. *The article actualizes the problem of the conceptual apparatus of legal sciences, which is associated with the vagueness and ambiguity of some concepts, including the concepts of «natural law» and «law». Ambiguity of the concept of law both as a goal and as a tool can become a source of legal conflicts. By clarifying this concept, it is possible to come to a deeper understanding of the concept of «legal nihilism», which is important for the field of law. The analysis of types of legal nihilism leads to the conclusion that it is necessary to distinguish between natural law and law, recognizing the primary role of human rights and the instrumental role of law.*

Two non-mutually exclusive opportunities to avoid nihilism associated with the education of citizens of legal consciousness are considered. The first is related to the education of respect for universal human values and their acceptance. Submission to the moral law, in theory, should prevent the violation of legal boundaries in the action of the subject. In the second case, this is a pragmatic way of bringing to the attention of citizens information about the inevitability of punishment. As a result, the conviction is formed that it is more profitable to comply with laws than not to comply, especially since being in the legal field ensures stability and security.

The presence of prerequisites for the effective implementation of these opportunities in the modern world is analyzed. At the same time, modern realities were taken into account, for example, such as the processes of globalization and the factor of postmodernism.

Conclusions of the research. *The reason for legal nihilism is violations in the development and application of legislative acts associated with a complex crisis affecting the social, economic, political and legal spheres. All calls for the education of legal consciousness will be declarative in nature without eliminating the objective reasons leading to its distortion.*

Keywords: *natural law, law, legal nihilism, the formation of legal consciousness, the factor of postmodernism.*

Чалапко Володимир Вікторович, аспірант кафедри філософії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут», Україна
e-mail: vvchalapko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9833-9851

ГІБРИДНА ВІЙНА ЯК СУЧАСНА ФОРМА НАСИЛЬСТВА

Проаналізовані особливості гібридної війни як сучасної форми насильства. Розкриті різноманітні підходи до розуміння феномену гібридної війни. Стверджується, що елементи «гібридності» були притаманні війнам у попередні сторіччя. Визначено, що інформаційна складова в перебігу гібридних війн відіграє визначальну роль.

Ключові слова: війна, гібридна війна, насильство, стратегія гібридної війни, інформаційне насильство, гібридні загрози.

Постановка проблеми. Розвиток людства у ХХІ ст. характеризується появою як позитивних тенденцій, так і негативними явищами, що пов'язані з нераціональним використанням природних ресурсів, політичним та економічним протистоянням у світі, застосуванням новітніх методів ведення війн, розробкою нової зброї, виробленням неklasичних форм насильства. Однією із сучасних форм насильства, що потребує ретельного аналізу, є гібридна війна. Події останніх десятиріч засвідчили, що гібридна війна є не тільки науковим концептом, а й реалією сьогодення. Феномен гібридної війни потребує всебічного дослідження як із теоретичної, так і практичної точки зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика гібридних війн знайшла своє відображення в наукових працях як закордонних, так і вітчизняних вчених. Серед закордонних науковців дослідження в цьому напрямі здійснювали Р. Гленн, Д. Ласіка, М. Маклюен, Ф. Хоффман, які зосередили увагу на визначенні особливостей гібридних війн порівняно з класичними війнами, проаналізували стратегії й тактичні алгоритми ведення таких війн, акцентували увагу на поліспрямованості та мультимодальності даного виду насильства.

Натомість вітчизняні вчені, зокрема В. Кравченко акцентує увагу на тому, що гібридна війна не є абсолютно новим явищем у світовій історії, і наводить низку прикладів проявів «гібридності» у війнах минулого. У свою чергу, М. Сенченко, аналізуючи гібридну війну як цілісний феномен, визначає її інформаційну

складову як стрижневу, навколо якої вибудовується стратегія даного виду війни. З точки зору Г. Яворської, під час гібридних війн питання розуміння та сприйняття фактів, подій, постатей є особливо значущим – на перший план виходить проблема інтерпретації політичних намірів певних суб'єктів, трактування історичного минулого й ролі видатних особистостей тощо.

Окремі наукові дослідження спрямовані на з'ясування організаційно-управлінських аспектів гібридної війни, її головних стратегій здійснення. Так, А. Котенко розмірковує про організаційну структуру гібридної війни, обґрунтовуючи ідею про те, що вона має децентралізований вигляд, який приховує її реальну ієрархію. С. Полумієнко здійснив всебічний аналіз феномену гібридної війни, визначаючи структуру стратегій даної форми насильства та особливості їх кореляції.

Аналіз наукової літератури з проблематики гібридної війни як форми насильства засвідчив, що окремі аспекти даної проблеми розкриті фрагментарно та потребують поглибленого дослідження.

Формулювання цілей. Метою даної статті є визначення сутнісних характеристик гібридної війни як новітньої форми насильства. Для досягнення цієї мети планується реалізувати такі завдання: визначити відмінності гібридної війни від інших форм насильства, розкрити різноманітні підходи до розуміння феномену гібридної війни, проаналізувати стратегії проведення гібридних війн.

Вклад основного матеріалу. Розуміння сутності та змісту гібридної війни в науковій літературі представлено низкою точок зору, які взаємодоповнюють уявлення про цей складний і малодосліджений феномен.

Як відомо, поняття «гібридна війна» було введено в науковий обіг американським ученим М. Маклюеном, який доводив, що засоби масової комунікації є новим стратегічним ресурсом держави, та обґрунтовував, що сучасні війни відбуватимуться в інформаційному просторі [1].

Автори дослідження під назвою «Світова гібридна війна: український фронт» розуміють гібридну війну як воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей. Специфіка такого поєднання полягає в тому, що кожний із військових і невійськових способів ведення гібридного конфлікту застосовується у воєнних цілях та використовується як зброя. Перетворення на зброю (weaponization) відбувається не тільки в медійній сфері. Так само в прямому сенсі в ролі зброї, яка завдає ураження різного рівня системам противника, застосовуються всі інші невійськові засоби ведення гібридної війни [2, с. 19].

У свою чергу, у монографії «Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти» гібридна війна визначається як форма збройного

конфлікту, яка передбачає використання як традиційних засобів збройної боротьби, так і змішаних форм тактичного застосування регулярних та нерегулярних військових формувань в умовах неоголошеного військового (надзвичайного) стану на обмеженій території на тлі інтенсифікації інформаційної війни у глобальному інформаційному просторі, економічної війни в системі світової економічно-торгової інтеграції, дипломатичної війни як засобу тиску на супротивника через глобальні міжнародні інституції сторонами конфлікту і «державами-спонсорами» або коаліціями держав, які мають геополітичні інтереси в регіоні конфлікту [3, с. 129].

На думку Р. Гленна, конфлікти ХХІ ст. вже давно можна виділити в окремий тип, який можна було б назвати гібридною війною. Використовуючи термін «гібридної загрози», Р. Гленн визначає її як: будь-якого супротивника, який одночасно й адаптивно використовує певну комбінацію політичних, військових, економічних, соціальних та інформаційних засобів і конвенційних, нерегулярних, катастрофічних, терористичних і підривних/кримінальних методів та способів ведення війни. Така тактика ведення війни може включати в себе поєднання як державних, так і недержавних учасників конфлікту [4].

Натомість інші дослідники зазначають, що гібридна війна не є принципово новим типом насильства, а її елементи використовувалися супротивниками у війнах протягом усього існування людства. «Гібридність» у цьому сенсі розуміється як комплексне застосування різних засобів і стратегій ведення війни – від інформаційно-психологічних до суто воєнних.

Зокрема, В. Кравченко наголошує, що гібридна війна не є абсолютно новим явищем у світовій історії. Тією чи іншою мірою деякі аспекти такої форми протистояння можна було помітити у Пелопоннеській війні, використанні римськими полководцями нерегулярних варварських формувань, війні за незалежність США, американсько-в'єтнамській війні, концепції «затяжної революційної війни» Мао Цзедуна, боротьбі Хезболла проти ізраїльських сил безпеки, чеченських угруповань проти російської армії. Ознаки гібридної війни тією чи іншою мірою можна помітити у війні Росії проти Грузії в 2008 р., коли Росії вдалося органічно поєднати безпосередню військову операцію з елементами інформаційно-психологічної, економічної та кібервійни. Нарковійна у Мексиці, яка з 2006 р. призвела до загибелі понад 50 тисяч людей. Однак хрестоматійним прикладом використання гібридної війни є конфлікт між Хезболлою та Ізраїлем. Починаючи з 2006 р. ліванському недержавному угрупованню вдалося апробувати нову модель бойових дій, поєднавши регулярні і нерегулярні форми боротьби. Хезболла використовує зброю, яку раніше могли собі дозволити лише регулярні військові формування (протитанкові і протиповітряні ракети, безпілотні літальні апарати).

Проте в останнє десятиліття загрози від гібридних конфліктів поставили під сумнів можливості міжнародної спільноти адекватно реагувати і запобігати відповідним формам військово-політичного втручання. У середині 1980-х рр. ізраїльський військовий теоретик М. ван Кревельд спрогнозував, що з одночасним зниженням інтенсивності міждержавних війн відбудеться зростання політичних конфліктів за участю нерегулярних збройних формувань, терористів, партизанів, польових командирів. У 2009 р. міністр оборони США Роберт Гейтс під час виступу в Сенаті вперше публічно звернув увагу на нові загрози для національної безпеки і оборони від гібридних воєн. Це вказує на те, що ми до сих пір не розуміємо, як боротися проти гібридної війни, в умовах якої противник прагне затягнути тривалість конфлікту, нівелювати поняття «перемога», залучити цивільне населення і дискредитувати державу опонента в очах міжнародної спільноти [5, с. 142].

Гібридні війни, на думку Ф. Хоффмана, можуть бути мультивузовими, тобто здійснюватися як державними, так і недержавними акторами. Ці мультимодальні/мультивузові дії можуть проводитись окремими підрозділами або тим же самим підрозділом, тільки, як правило, оперативно і тактично спрямованим і скоординованим у рамках основних бойових дій для досягнення синергетичного ефекту у фізичному і психологічному вимірах конфлікту. Результати можуть бути отримані на всіх рівнях війни [6, с. 56].

У цілому погоджуючись із вищенаведеними ідеями та їх обґрунтуванням, зауважимо, що сучасні гібридні війни піднялися на значно вищий технологічний щабель і набули міжнародних масштабів. Форми та методи гібридного протистояння «збагачуються» з кожним роком, а їх небезпечність невпинно зростає. При цьому виробити універсальні методи протистояння гібридному насильству достатньо складно, враховуючи появу новітніх інформаційно-комунікаційних засобів впливу у суб'єктів агресії.

Загалом, у сучасному науковому дискурсі існують різні варіанти визначення сутності гібридної війни:

- 1) військова стратегія, яка поєднує звичайну війну, малу війну та кібервійну;
- 2) атака з використанням ядерної, біологічної, хімічної зброї, саморобних знарядь для терористичних атак та інформаційного тиску;
- 3) складна та гнучка динаміка бойового простору (battlespace), яка передбачає швидку реакцію та адаптацію учасників протистояння;
- 4) сучасний вид партизанської війни, яка поєднує сучасні технології та методи мобілізації (Біл Неметт, підполковник Корпусу морської піхоти США);
- 5) основний метод у асиметричній війні, яка ведеться на трьох умовних фронтах – серед населення конфліктної зони, тилового населення та міжнародної спільноти (полковник Армії США Джек МакКуен) [7, с. 22–39].

Окремі дослідники, наголошуючи на застосуванні комбінованих засобів насильства під час гібридної війни, все ж таки наполягають на базовому характері інформаційної складової (інформаційно-психологічного насильства) в розумінні сутності гібридних протистоянь.

Так, М. Сенченко доводить, що гібридна війна має низку ознак, характерних саме для неї. Ідеться в першу чергу про інформаційні, психологічні, ідеологічні складові такої війни. Суто воєнні дії тут мають прихований характер. Кожна з вищевказаних складових такої війни несе свій зміст, але дуже часто вони між собою пов'язані. Наприклад, якщо інформаційна війна має своїм завданням працювати з інформацією, то психологічна оперує емоціями, але мета їх діяльності одна – вплинути на менталітет конкретної особи (групи осіб), надати особистісному світогляду необхідного, вигідного ініціатору конфлікту змісту. Причому інформаційну складову потрібно вважати основною, що дає змогу оцінювати її навіть не як складову, а як нову форму введення таких дій, саме – інформаційна війна. Метою інформаційної війни є безпосередній психологічний вплив на людей для формування їхнього менталітету в необхідному напрямі [8, с. 14–15].

Як приклад зазначимо, що Україна на сучасному етапі державотворення стикається з посяганнями не тільки на територіальну цілісність, а й на духовний та інформаційний суверенітет. Загрози духовній сфері нашої країни мають яскраво виражені ознаки гібридності – вони становлять комплексний характер і поєднують інформаційні, комунікаційно-технологічні, пропагандистські та інші заходи. Безумовно, основний негативний вплив на духовність українського народу здійснюється за допомогою засобів масової комунікації. Можна констатувати, що Україна стала як об'єктом, так і суб'єктом інформаційної війни [9, с. 33].

Можна стверджувати, що гібридна війна являє собою більш витончену форму насильства порівняно з класичними війнами та передбачає застосування як прямих, так і прихованих засобів впливу суб'єкта на об'єкт. Гібридні форми насильства спрямовані в першу чергу на підкорення свідомості противника, паралізацію або спотворення його когнітивно-світоглядних функцій.

У цьому контексті Г. Яворська зазначає, що для явища гібридної війни питання розуміння та сприйняття подій є особливо значущим, оскільки під час гібридних воєн на перший план виходить проблема інтерпретації основних складових когнітивного фрейму¹ військового конфлікту (бойового зіткнення), таких як: 1) сторони конфлікту (противники), 2) предмет «суперечки» (проб-

¹ Фрейм (англ. frame – «каркас, остов», «будова, структура, система», «рамка», «окремий кадр фільму» та ін.) – структура, що репрезентує стереотипні ситуації у свідомості (пам'яті) людини або інтелектуальної системи і призначена для ідентифікації нової ситуації, що базується на такому ситуативному шаблоні.

лема, яку передбачено розв'язати шляхом війни), 3) мета сторін, а також супровідних складників фрейму: 4) інтенсивність боротьби, 5) тривалість конфлікту, 6) інструменти, 7) способи та засоби ведення бойових дій, 8) просторова та часова локація подій і, нарешті, 9) кінцевий результат (складові частини фрейму військового конфлікту наведено з урахуванням даних ресурсу Frame Net щодо загального фрейму «ворожого зіткнення» (hostile encounter), який на лексичному рівні включає іменники «війна» (war), «битва», «боротьба» та інші поняття з цього ряду) [10, с. 45].

Як зауважує А. Єрмолаєв, будь-яка війна загалом, й особливо війна гібридна, – це специфічний спосіб ведення діалогу, коли смисли й думки аргументуються за допомогою сили. Але не слід забувати, що в діалозі крім двох сторін, що спілкуються, завжди присутня й третя сторона – та, що слухає. На думку вищезначеного дослідника, «мовчазний третій» – той або ті, хто не має своєї сформульованої «правди», шукає відповідь у самому діалозі, в якому домінують уже заявлені «правди». Але якщо в мирному діалозі головна мета його учасника – спроба показати істинність своїх поглядів і пропозицій, то у війні як діалозі – це знищення супротивника як можливого конкурента в боротьбі за правду. Війна – це завжди діалог на знищення [11].

Отже, гібридна війна як форма насильства передбачає застосування всіх можливих засобів переформатування суспільної свідомості країни (об'єкта нападу): нівелювання традиційних цінностей у такій країні, переписування історії з точки зору інтересів агресора, створення в суспільстві атмосфери сприйняття та лояльності щодо дій нападника – їх інтерпретація як «позитивних», «обґрунтованих», навіть «корисних» для народу, на який здійснюється напад.

Розвиваючи наведену вище тезу, О. Сенченко зауважує, що метою гібридних війн є якісні зміни традиційного культурного і духовного життя, порушення спадкоємності національних ідеалів і цінностей, демонтаж історичної пам'яті. Постійний інформаційний тиск дає змогу нівелювати культурні досягнення народу, піддавати некоректній критиці традиційний спосіб життя, паплюжити героїв нації. Злам культурної самосвідомості призводить до руйнування ідейного опору, типу і стилю управління, підміни національних інтересів і цілей державного розвитку. Успішна реалізація цих завдань передбачає залучення представників панівної еліти країни-мішені (за допомогою комбінації різноманітних засобів), чії дії підсилюють спеціальні мережі груп людей – «агенти впливу». За допомогою гібридних війн політику супротивника спрямовують у стратегічну безвихідь, знищують його економіку завдяки проведенню неефективних реформ, гальмують розвиток озброєнь, спотворюють основи національної культури, формують серед населення «п'яту колону» [12, с. 41].

На нашу думку, складність аналізу сутнісних характеристик гібридної війни, особливо на початкових стадіях її розгортання, може полягати у відсутності чіткого розуміння джерел загроз, у прихованому характері діяльності ініціатора (агресора) гібридного протистояння, який може камуфлювати свої дії, створюючи псевдосуб'єктів агресії.

Експерти стверджують, що ключовою ознакою сучасної гібридної війни, яка водночас перешкоджає її ідентифікації, є те, що вона розгортається у так званій сірій зоні. За висновками Норвезького інституту міжнародних відносин, гібридна війна розмиває різницю між війною та миром, оперуючи поза межами нашого розуміння війни як насильницького зіткнення сил та ставлячи під сумнів наше розуміння початку та кінця воєнних дій [13, с. 8].

На переконання А. Котенка, організаційна структура гібридної війни має децентралізований вигляд, який приховує її реальну ієрархію. Зокрема, окремі ланки діють незалежно і намагаються виконувати свої завдання у відповідності до запропонованих загальних політичних цілей. Таким чином, це позбавляє держави, які перебувають під «гібридним» нападом, оборонної стратегії, оскільки змінюються центри загрози; ці держави не в змозі визначити, де повинна бути встановлена лінія фронту і які інструменти слід використовувати для відбиття небезпеки. Відсутність можливості оперативного виявлення чіткого зв'язку між гібридними засобами та їх організаційною ієрархічною структурою кардинально відрізняють гібридну війну від інших видів бойових дій. Гібридні засоби ведення війни можуть бути використані як у стані бойових дій, так і миру, що забезпечує суттєві можливості для маневру стосовно держави, яка є об'єктом цієї війни. При цьому кількість наявних у держави-об'єкта традиційних засобів ведення війни не має значення, оскільки захист від гібридних загроз украй складний. Крім того, використання засобів гібридної війни як джерела загрози може спонукати державу-об'єкта на дії, що відповідають інтересам держави – ініціатора гібридної війни [14, с. 4].

Вищезгаданий сучасний теоретик у галузі збройних конфліктів та воєнно-політичної стратегії Ф. Хоффман зазначає, що конфлікти будуть мультимодальними (тобто такими, що ведуться в різні способи) та багатоваріантними, які не входять у рамки простої конструкції ведення збройного конфлікту чи війни. За Ф. Хоффманом, майбутні загрози можуть більшою мірою бути охарактеризованими як гібридне співвідношення традиційних та нерегулярних стратегій і тактик; використовуватимуться децентралізоване планування та виконання, участь недержавних акторів із використанням одночасно простих і складних технологій [15, р. 20–21].

Таким чином, у гібридній війні можуть бути використані різноманітні засоби і суб'єкти впливу для перемоги над супротивником. Стратегія реалізації поставлених цілей у гібридному протистоянні передбачає широке поле для

маневру щодо тактичних дій при збереженні головної мети – перемога над противником.

Аналізуючи сутність гібридної війни, Д. Ласіка у своїй фундаментальній праці «Стратегічні наслідки гібридних воєн: теорія перемоги» виокремлює такі її ознаки:

– по-перше, основою ведення гібридних воєн є їхня інформаційно-психологічна складова, а об'єктом впливу ініціатора гібридної війни стає насамперед суспільна свідомість, а не збройні сили чи інфраструктура;

– по-друге, «гібридні загрози» мають нечітку форму, їх важко виокремити з навколишнього оточення, що робить фізичну (силову) складову діяльності ініціатора складною для виявлення, ідентифікації та протидії. Гнучкість тактики гібридної війни посилюється активним використанням умов місцевості, зокрема міської, що є додатковим фактором збільшення руйнівних наслідків конфлікту. Крім того, ще однією особливістю гібридних воєн можна назвати використання повного спектра засобів впливу, як інформаційно-психологічного, так і військового [16].

Продовжуючи характеристику гібридної війни як особливої форми насильства, варто зауважити, що, незважаючи на значний потенціал тактичних засобів і можливостей швидкої зміни напрямів впливу на супротивника, «уявну хаотичність» дій та начебто «імпровізований характер», даний тип війни (як і будь-яка інша форма організованого насильства) передбачає наявність певної структури.

Проведений С. Полумієнком всебічний аналіз феномену гібридної війни дозволив визначити структуру стратегій даної форми насильства. На його переконання, вони мають такі складові:

1. Визначення і пропаганда власних «природних коренів» та інтересів в обраній країні (наприклад, необхідність захисту російськомовного населення).

2. Інформаційна обробка власного населення, заміна загальноvizначених критеріїв добробуту політичними цілями, наприклад побудовою світлого майбутнього, підготовка населення до «неминучої» війни або воєнного конфлікту, перенесення наголосу з внутрішніх проблем на зовнішні, застосування суспільного пафосу.

3. Масова пропаганда, інформаційна обробка населення інших країн та регіонів для забезпечення підтримки власних цілей; використання для цього окремих політиків, емігрантів, різноманітних об'єднань тощо. При цьому застосовуються всі напрями інформаційної війни, визначені американським полковником Р. Шафранськи.

4. Взяття під контроль ключових підприємств, що відбувається різними способами, у тому числі через ринкові механізми.

5. Створення військових баз, угруповань у максимальному наближенні до території визначеного супротивника (традиційна стратегія).

6. Визначення ворогів та конфронтація з країнами світу, які «стримують рух до світлого майбутнього і загрожують або шкодять країні».

7. Порушення міжнародних угод і договорів, їх інтерпретація та прикриття невиконання «власним розумінням».

8. Нехтування інтересами населення (у тому числі власного), його життям, здоров'ям, добробутом тощо. Поряд із цим надання «гуманітарної допомоги» із нацькуванням населення на цільового ворога.

9. Створення та підтримка національних, регіональних і міжнародних об'єднань, угруповань, окремих осіб із метою їх використання для переорієнтації суспільства та політиків на власні цілі, розвалу життєдіяльності «на їхній території». Ця стратегія веде до конфліктів у цьому суспільстві, порушення його нормальної життєдіяльності та в результаті – до додаткових фінансових витрат, зниження добробуту, незадоволення та спротиву чинній владі незалежно від участі в таких об'єднаннях.

10. Розмиття меж миру і війни, порядку і хаосу, створення єдиної зони ризику, де можна стати «гарантом» порядку. Наслідком цієї стратегії є сфера впливу – країна або група країн.

11. Установлення, використання та підтримка урядів-маріонеток, квазі-урядів, які підпадають під прямий або неявний вплив.

12. Використання для своїх цілей економіки, територій країн-маріонеток, створення мережевої структури таких країн як точок дезорганізації нормальної життєдіяльності.

13. Використання силових стратегій (за наявності істотної переваги) здійснюється під прикриттям.

14. Знищення економіки та інфраструктури обраної країни [17, с. 78].

У гібридній війні стратегічне планування агресії здійснюється за декількома напрямками й передбачає гнучке реагування на наявні обставини: контрдії країни – об'єкта нападу, реакція міжнародної спільноти тощо

Висновки. Таким чином, гібридна війна як сучасна форма насильства спрямована в першу чергу не на захват територій, а на оволодіння суспільною свідомістю країни – об'єкта нападу та на домінування в його інформаційно-культурному полі. Перемога на «інформаційно-культурному фронті» забезпечує в подальшому економічні та політичні дивіденди для ініціатора гібридної війни. Військові засоби у гібридних війнах мають другорядний характер і застосовуються секторально.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маклюен Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / пер. с англ. В. Николаева; закл. ст. М. Вавилова. Москва; Жуковский: КАНОН-пресс-Ц: Кучково поле, 2003. 464 с.
2. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. П. Горбуліна; Нац. ін-т стратег. дослідж. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
3. Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р. В. Гула, О. П. Дзьобань, І. Г. Передерій та ін. Київ: Каравела, 2020. 288 с.
4. Glenn R. Thoughtson «Hybrid» Conflict. *Small Walls Journal*. 2009. URL: <http://www.smallwarsjournal.com/mag/docs-temp/188-glenn.pdf> (дата звернення: 11.01.2021).
5. Кравченко В. Ю. Теорія «Гібридної війни»: український вимір. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2015. № 2. С. 139–148.
6. Хоффман Ф. Гібридные угрозы: переосмысление изменяющегося характера современных конфликтов. *Геополитика: информ.-аналит. изд.* 2013. Вып. 21. С. 45–62.
7. Арзуманян Р. В. Определение войны в 21 веке. Обзор XXI ежегодной конференции по стратегии Института стратегических исследований Армейского военного колледжа, 6–8 апр. 2010 г. Ереван, 2011. 60 с.
8. Сенченко М. І. Латентна світова інформаційна війна. Київ: ФОП Стебеляк, 2014. 384 с.
9. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовні імперативи вітчизняного державотворення: аксіологічний та безпековий контексти. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2020. № 1 (44). С. 23–38.
10. Яворська Г. М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2016. № 4. С. 41–48.
11. Ермолаєв А. В нашей политике начался глубочайший кризис лидерства. 2016. Ч. II. URL: <https://frazua.com/interview/18.07.16/248761/andrej-ermolaev-v-nashej-politike-nachalsja-glubochajshij-krizis-liderstva-chast-ii.html> (дата звернення: 12.01.2021).
12. Сенченко О. Новий виклик людству – гібридна війна. *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 5. С. 41–45.
13. Уроки гібридного десятиліття: що треба знати для успішного руху вперед / за ред. Ганни Шелест; Рада зовн. політики «Укр. призма», UA: Ukraine Analytica. Київ, 2019. 73 с. URL: http://prismua.org/wp-content/uploads/2019/02/Hybrid_10.pdf (дата звернення: 12.01.2021).
14. Котенко А. О. Гібридна війна як форма сучасного міжнародного конфлікту. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2017. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3070 (дата звернення: 13.01.2021).
15. Hoffman F. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid War. Arlington: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. 72 p.

16. Lasica D. T. Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory: Monograph. USA, 2009. URL: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA513663> (дата звернення: 13.01.2021).
17. Полумієнко С. К. Гібридна війна, її окремі передумови, стратегії та наслідки. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 8. С. 72–82.

REFERENCES

1. Makliuen, H. M. (2003). Ponymanye Medya: Vneshnye rasshyreniya cheloveka / Per. s anhl. V. Nykolaeva; Zakl. st. M. Vavylova. Moscow; Zhukovskiy: «KANON-press-Ts», «Kuchkovo pole» [in Russian].
2. Svitova gibry'dna vijna: ukrayins'ky'j front (2017) / za zag. red. V. P. Gorbulina. nacional'ny'j insty'tut strategichny'x doslidzhen'. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
3. Hula, R. V., Dzoban, O. P., Perederii, I. H., Pavlichenko, O. O., Fil, H. O. (2020). Informatsiina viina: sotsialno-ontolohichni ta militarnyi aspekty: monohrafiia. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
4. Glenn, R. (2009). Thoughtson «Hybrid» Conflict. *Small Walls Journal*. URL: <http://www.smallwarsjournal.com/mag/docs-temp/188-glenn.pdf>.
5. Kravchenko, V. Yu. (2015). Teoriia «Hibrydnoi viiny»: ukraïnskyi vymir. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii: Filozofii. Sotsiologii. Politologii – Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Philosophy. Sociology. Politology*, 2, 139–148 [in Ukrainian].
6. Khoffman, F. (2013). Hybrydnye uhrozы: pereosmyslenye yzmeniaiushchehosia kharaktera sovremennykh konfliktov. *Heopolytika. Ynformatsyonno-analytycheskoe yzdanye – Geopolitics. Information-analytical publication, issue 21*, 45–62 [in Russian].
7. Arzumaniyan, R. V. (2011). Opredelenye voïny v 21 veke. *Obzor XXI ezhehodnoi konferentsyy po stratehyy Ynstytuta stratehycheskykh yssledovanyi Armeiskoho voennoho kolledzha*, Erevan [in Russian].
8. Senchenko, M. I. (2014). Latentna svitova informatsiina viina. Kyiv: FOP Stebeliak [in Ukrainian].
9. Kalynovskiy, Yu. Yu., Manuilov, Ye. M. (2020). Dukhovni imperatyvy vitchyznianoho derzhavotvorennia: aksiolohichni ta bezpekovi konteksty. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filozofii – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy*, 1 (44), 23–38 [in Ukrainian].
10. Yavorska, H. M. (2016). Hibrydna viina yak dyskursyvnyi konstrukt. *Stratehichni priorytety. Serii: Polityka – Strategic priorities. Series: Politics*, 4, 41–48 [in Ukrainian].
11. Ermolaev, A. (2016). V nashei polytyke nachalsia hlubochajshy kryzys lyderstva. Chast II. URL: <https://frazua.com/interview/18.07.16/248761/andrej-ermolaev-v-nashej-politike-nachalsja-glubochajshij-kryzys-liderstva-chast-ii.html>.
12. Senchenko, O. (2017). Novyi vyklyk liudstvu – hibrydna viina. *Visnyk Knyzhkovoï palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 5, 41–45 [in Ukrainian].

13. Uroky hibrydnoho desiatylittia: shcho treba znaty dlia uspishnoho rukhu vpered. (2019). Za redaktsiieiu Hanny Shelest (Rada zovnishnoi polityky «Ukrainska pryzma», UA: Ukraine Analytica). Kyiv. URL: http://prismua.org/wp-content/uploads/2019/02/Hybrid_10.pdf
14. Kotenko, A. O. (2017). Hibrydna viina yak forma suchasnoho mizhnarodnoho konfliktu. *Mizhnarodni vidnosyny Seriiia «Politychni nauky» – International Relations. Series: Political Science, 1–10*. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3070.
15. Hoffman, F. (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid War*. Arlington: Potomac Institute for Policy Studies.
16. Lasica, D. T. (2009). *Strategic Implications of Hybrid War: A Theory of Victory*: Monograph. USA. URL: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA513663>.
17. Polumiienko, S. K. (2017). Hibrydna viina, yii okremi peredumovy, stratehii ta naslidky. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy – Herald of National Academy of Sciences of Ukraine, 8, 72–82* [in Ukrainian].

Чалапко Владимир Викторович, аспирант кафедры философии
Национального технического университета
«Харьковский политехнический институт», Украина

ГИБРИДНАЯ ВОЙНА КАК СОВРЕМЕННАЯ ФОРМА НАСИЛИЯ

Проанализированы особенности гибридной войны как современной формы насилия. Раскрыты различные подходы к пониманию феномена гибридной войны. Утверждается, что элементы «гибридности» были присущи войнам в предыдущие столетия. Определено, что информационная составляющая в ходе гибридных войн играет основную роль.

Ключевые слова: война, гибридная война, насилие, стратегия гибридной войны, информационное насилие, гибридные угрозы.

Chalapko Volodymyr Viktorovych, graduate student of the Department
of Philosophy of the National Technical University
«Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

HYBRID WAR AS A MODERN FORM OF VIOLENCE

Problem setting. *One of the modern forms of violence that requires careful analysis is hybrid war. The events of recent decades have shown that hybrid war is not only a scientific*

concept, but also a reality today. The phenomenon of hybrid war requires a comprehensive study from both theoretical and practical points of view.

Recent research and publications analysis. The problem of hybrid wars is reflected in the scientific works of both foreign and domestic scientists. Among foreign scientists, research in this direction was carried out by R. Glenn, D. Lasik, M. McLuhan, F. Hoffman, who focused on determining the characteristics of hybrid wars in comparison with classical wars, analyzed the strategies and tactical algorithms for conducting such wars, and focused on poly-straightness and multimodality of this type of violence. On the other hand, domestic scientists, in particular V. Kravchenko, focus on the fact that hybrid war is not an absolutely new phenomenon in world history and gives a number of examples of manifestations of «hybridity» in wars of the past. In turn, M. Senchenko, analyzing hybrid war as an integral phenomenon, defines its information component as the main one which the strategy of this type of war is built around.

Paper objective. The purpose of this work is to define the essential characteristics of hybrid war as a new form of violence.

Paper main body. The understanding of the essence and content of hybrid warfare in the scientific literature is presented by a number of points of view that complement the understanding of this complex and little-studied phenomenon. As you know, the concept of «hybrid war» was introduced into scientific circulation by the American scientist M. McLuhan. Domestic scientists generally understand hybrid war as military actions that are carried out by combining militaristic, quasi-militaristic, diplomatic, informational, economic and other means in order to achieve strategic political goals. The specificity of this combination lies in the fact that each of the military and non-military methods of conducting a hybrid conflict is used for military purposes and is used as a weapon. The researchers note that hybrid warfare is not a fundamentally new type of violence, and its elements have been used by opponents in wars throughout the entire existence of mankind. «Hybridity» in this sense is understood as the complex application of various means and strategies of warfare – from information-psychological to purely military ones.

Conclusions of the research. Thus, hybrid war as a modern form of violence is aimed primarily not at the seizure of territories, but at mastering the public consciousness of the target country and at dominating its information and cultural field. The victory on the «information and cultural front» provides further economic and political dividends for the initiator of the hybrid war.

Keywords: war, hybrid war, violence, hybrid war strategy, information violence, hybrid threats.

ПОЛІТОЛОГІЯ

UDC 32:(351+37.01)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224807>

Panfilov Oleksandr Yuriiovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Department of Sociology and Political Science,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: philosophy_ay@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-8997-0120

Savchenko Olga Oleksandrivna, PhD, Associate Professor,
Foreign Languages Department, Ivan Kozhedub National Air Force University,
Kharkiv, Ukraine
e-mail: savolg106@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0085-7189

EDUCATION AS A FACTOR TO SUPPORT THE NATIONAL SECURITY OF THE STATE

The article specifies the role of education in supporting the national security of the state. It is substantiated that national security significantly depends on the state of education since it takes on the most important tasks for society to train the elite of society, management personnel, and highly qualified specialists in all sectors of the economy, affects changes in the social structure of society, and forms the political views of young people. The role of education in the development of critical thinking in young people is analyzed, which is especially important in the context of information war.

Keywords: national security, nation, education, educational policy, the intellectual potential of the nation.

Problem setting. Further social, economic, and political changes in society, strengthening the Ukrainian state, marking its place within the civilized world

community are impossible without a fundamental national education system aimed at human well-being, the superior status of culture, and spirituality in society. According to UNESCO estimates, a sufficient level of national well-being, which would meet world standards, can now and in the future be achieved only by the countries where 40–60 % of the working-age population have higher education. At the same time, to ensure that social, economic, and political reforms become irreversible and be implemented in the most positive way, it is recognized that it is necessary to retrain at least 25 % of the adult employable population in a fundamentally new way (it concerns the content, character) [1, p. 114].

Researchers of national security problems, such as O. Dzioban, S. Gordienko, and others, believe that the level of educational development is the most important internal indicator of national security since education provides all members of society with the knowledge access, an opportunity to participate in creating spiritual values, and assimilating cultural achievements. [2, p. 406]. Along with science, education, as an important component of spiritual production, enables a person's self-actualization.

On the other hand, researchers single out several special social functions of education: social protection, which allows a person to enlarge potential social opportunities in professional and personal self-determination, especially under market conditions; humanistic function, which emphasizes educational value aspects within the subject of activity in the subjective-objective terms; urbanistic function, which focuses on the influence of education on migration processes (it is more relevant in the context of higher education); demographic function, which emphasizes the importance of cultural and educational factors in the demographic processes of the state (the composition of the population, life expectancy, marital relations, fertility, and so on); the function of historical inheritance and succession of social experience, which reproduces the nature of relations with the outside world and reflects the diversity of the social and role structure of society [1, p. 117; 3].

Thus, it is evident that education contains a powerful potential for supporting the national security of the state being one of its factors.

Recent research and publications analysis. The analysis of recent publications on this topic shows a growing awareness of the fact that education and national security are interrelated. The issues of national security in its various aspects are quite thoroughly studied by many authors, among them are V. Abramov, V. Gorbunin, O. Vlasiuk, V. Gorovenko, A. Datsiuk, O. Dzioban, V. Mandragelya, R. Marutyan, Yu. Melnyk, V. Parakhonskyi, G. Sytnyk, M. Trebin and so on. At the same time, the problem of the role of education in supporting the national security of the state is still insufficiently developed. There is a lack of understanding of the role and place of education in the system of national security, as well as its importance for supporting the national security of Ukraine.

Paper objective. The goal of the article is to attempt to specify the relationship between the state of the education system and the national security of the state.

Paper main body. Neither social system, nor state can develop well without a system of values that unite their members. A nation that does not have its values becomes an uncontrollable crowd. Educational structures take one of the main places in the development of the value system. More than two millennia ago, Aristotle rightly noted that education is «a function carried out by the state for well-defined and specific purposes» [4, p. 57]. In this regard, it is important to single out those groups of values that play a decisive role in the existence of the Ukrainian state and its national security. Of course, it is common to specify the four «grounds» of statehood – territory, population, resources, and culture. Moreover, in the modern world, the emphasis is shifting more and more to the «non-material» sphere. S. Huntington considers that «in the new world, the main differences between people and nations are not ideological, not political, not economic, but cultural» [5, p. 312]. The concept of culture in this context is closely related to education. S. Gessen, for example, believed that the goals of education are cultural values every person should share, therefore «the task of any education is to involve a person in the cultural values of science, art, morality, law, economy» [6, p. 35]. Domestic and foreign globalists share a general consensus that without a new culture of survival, without innovative training, humanity is destined for failure. Moreover, it is social and cultural relations in the new world that are decisive for other types of relations – ideological, political, economic, military [7, p. 40]. Concerning the safety of cultural development, it should be kept in mind that it is education that is the grounds of culture, it lays its foundations. Serious futurologists of all political trends – from right-wing conservatives to left-wing socialists, from supporters of post-industrialism to theorists of the Club of Rome – agree that it is the educational potential that determines the status of a person in society and the status of nations in the world [8].

Real security, taking into account the progress of world civilization, is determined by the level of development of human resources as the main prerequisite for the creation of its scientific, economic, social, cultural, and spiritual potential. It is the field where, at the beginning of the 21st century, developed countries and entire regions vie for leadership, and, consequently, the level of their own security, preservation of original development and, ultimately, for the multicultural system, for the diversity of the world community. In the light of these prospects, education and science, their range, level, and quality are becoming the leading, decisive factors in the development and support of national security.

It is necessary to understand that national security cannot be ensured only by educational means, but cannot be guaranteed outside the educational space either.

The role of education at the present stage of the development of our country is determined by the tasks of transforming Ukraine into a democratic society, into a state governed by the rule of law, a state with a market economy, by the tasks to cope with the threat that Ukraine can lag behind world trends in economic and social development. In this regard, education should be considered as the main priority of society and the state.

New civilizational challenges naturally result in a new «educational boom» in many countries, in a dramatic overhaul in education systems – such countries as the USA and Great Britain, China, Eastern Europe, Southeast Asia, and South America are facing this trend. The educational reforms carried out abroad are focused on the current and future needs of society, the efficient use of resources. Ukraine cannot and should not stay away from such global trends. The domestic education system is designed to back the position of Ukraine among leading countries of the world, its international prestige as a country that has always had a high level of culture, science, and education. This prestige should be expressed not only in public recognition but also in the active export of educational services [9].

The general social and economic crisis that took place in the 90s of the last century significantly slowed down positive processes in the sphere of education. The state paid less attention to education, which had to survive on its own, separated from the real needs of the country. This caused serious breaks in the «state-education-society» system. Under modern conditions, when the state and society have begun to clarify their priorities, it becomes obvious that education can no longer remain in a state of internal isolation and self-sufficiency. The current education system falls significantly behind the processes taking place in society. Currently, comprehensive and deep modernization of the education system is the most important task of the educational policy of Ukraine, its main strategic trend. Today the approach to education should be changed. In the era of globalization and new technologies, this is not just a social sphere. This is an investment in the future of the country, in the support of its national security, that is a task of the state and society, enterprises, organizations, and citizens [9, p. 165–167]. Education covers all levels of security: society, state, individual. It is quite obvious that the economic and military security of the state is impossible without qualified personnel, while technological security is unsatisfiable without scientific research.

The unbiased analysis of the events that have taken place in recent decades identifies serious threats and challenges to the self-preservation of Ukraine: the population is gradually decreasing, the country's traditional way of spiritual and social life is collapsing, and its national heritage is shrinking. The causes for this are both internal (the lost instinct of self-preservation of the nation) and external (intensification of the struggle for the natural resources of the Earth that are being

exhausted). The cause for the latter one has become the resource and demographic crisis due to the reluctance of some states to reduce consumption whereas others do not want to slow down the rate of population growth [2, p. 473–493; 10]. It is easy to understand that humanity is around the next repartition of the world. The awareness of this threat can contribute not only to reconciliation and unification of the Ukrainian people around the values that are traditional for our country but also to the revival of Ukraine as a state. In other words, the saving of the nation lies in arousing the instinct of its self-preservation, and one of the main directions on the way to this goal should be the improvement of education within the sphere of the national security of Ukraine.

Speaking about the role of education and educational policy in supporting national security, it should be noted that education affects all levels of national security (security of society, state, individual) and all its structural elements. Education is one of the most important components of the national security of any country, and it becomes more important when the level of its development is higher.

However, it can be said that there is a number of threats to the national security of Ukraine in the context of educational policy.

The majority of researchers blame the difficult situation of Ukrainian education on the lack of financial and material support of educational institutions; the family rescue from raising children, the inactivity and unwillingness of young people to get knowledge, abilities, skills; the imperfection of systems for training and retraining of teaching staff; low prestige of the teaching profession and so on [9; 11].

Analysing the state of modern Ukrainian education, its marginal aspects should be emphasized: first, the spread of education and its impact on social mobility and life plans of an individual; second, the identification of discrepancies between social strata in the educational sphere and their explanation; third, the description of social systems in educational institutions and the interaction between the teacher and the student; fourth, empirical studies of the efficiency of teaching methods used [3, p. 270–271].

The study of the marginality of Ukrainian higher education is burning due to the collapse of the social and cultural space, the unconfirmed status of higher education graduates, and the unrealized intellectual potential of society.

The analysis of the current marginal situation of higher education should necessarily include the aspect of pre-university education. The social and professional orientation of schoolchildren and the formation of immediate life plans, as well as the first steps towards their implementation when choosing a form of long-life education or direct employment, significantly depend on the social environment within which schoolchildren's worldview is formed, primarily within the family and school. Speaking of social orientation, an individual's awareness of their place in

the system of social relations is considered. The vocational guidance is considered as the process of an individual's awareness of specific types of labour activity in society – professions, their own preferences and abilities for one (or several) of them, ways or means of mastering the knowledge and skills that are necessary to perform the corresponding functions.

Dramatic changes in the development of social conditions have resulted in the break between education and the living conditions of society, which takes various forms and determines the crisis in education. American scientist P. Coombs, analysing the crisis in education, emphasizes that the most significant causes that contributed to the separation of education from life were: a sharp increase in demand for educational services that the existing schools and universities could not provide; insufficient financing of education; inactive and non-dynamic internal structure of a personality; the inertia of society. To overcome these tendencies, according to P. Coombs, the mutual adaptation of society and education is necessary [12, p. 14].

The recognized authority in the sphere of American moral education, T. Licona sees the cause of the decline of American society in «value neutrality that takes a heavy toll on the spiritual traits of American youth». He states that «education without values does not exist, the only point is what these values are and how to form them to the best advantage. The most important task of an individual's existence is how to live with dignity, and of the whole mankind – how to learn to coexist with one another and with Nature» [13, p. 17].

Unfortunately, the mentioned causes for the crisis in the educational system are also characteristic of Ukrainian society. A peculiarity of our country lies in the fact that the task should be solved in two dimensions: firstly, how to overcome the crisis of the classical model of education in general, which is associated with the understanding of new global realities and tendencies of the twentieth century; and secondly, how to overcome the crisis of the Soviet model of education [12, p. 189–190]. The system of education in the current marginal situation is trying to mobilize its adaptive potential. Therefore, in the modern era, new types of educational institutions appear such as commercial or semi-commercial schools of additional education, lyceums, universities, and colleges that carry out social development, therapy, propaedeutics, and facilitation.

To overcome the crisis, Ukrainian scientists V. Andrushchenko, V. Kremen', V. Lutai, V. Ohnev'iuk and others suggest moving to new educational models, universalization, anthropologism, introducing interdisciplinary educational programs, expanding free choice, using innovative potential in the regional structure, which is especially important in our time [9; 14; 15; 16].

The university education system contains the potential for a radical renovation of the ways of transmitting spirituality, the development of human abilities, and

innovative trends in modern education make it possible not only to approach the choice of a specialty consciously but also provide an opportunity for retraining (mobile transition to new knowledge based on universal social and humanitarian education).

Today Ukrainian universities are known to have the opportunity to enrol students on a commercial basis. This fact, in our opinion, contributes to social differentiation, which deepens the dissonance created by educational structures of an innovative type. On the one hand, innovations and the commercial benefits of education make it possible to raise the level of education of some young people (mainly from wealthy families), on the other hand, the democratic principle – to give equal chances to all citizens entering life to develop their abilities is violated, while this is a necessary condition for building up the intellectual potential of the country (the most important factor of social progress).

It becomes obvious that the available programs for the elimination of crisis in education are not a sufficient condition for solving the problems of education and the student's personality. A cohesive synthesis of a program of this type and a personality-oriented educational program, adapted to the needs of the individual in the educational system, can be more efficient. The classical educational system, which is based on the concept of mastering knowledge, skills, and abilities in modern conditions, is practically exhausted. The development of a new educational paradigm is taking place – an orientation towards the holistic spiritual and moral development of a person, who is ready for universal activity. The main goal of modernizing education is not only updating its content, but also developing the student's personality, creative abilities, independence, initiative, and striving for self-education. In the context of a new social and cultural paradigm, the goal of development is to meet an individual's need for self-realization through the use of potential abilities for thinking, communication, and work [17].

Currently, an unprecedented social and cultural revolution is taking place, and our country experiences its consequences to the full extent. Today, with the help of the mass media, the idea of eliminating social control is implanted and the advantages of strength and the Western morality of success are cultivated, which means a certain informational and psychological intervention. Millions of TV and radio audiences listen and watch popular programs created in the image and likeness of Western analogues and which are not always highly intellectual, young people watch low-content films, read low-quality literature, spend a lot of time at the computer, playing aggressive and stupid games. It is a known fact that all these «achievements» of mass culture rather stupefy young people than develop their mental abilities. A hero of a new time, a new model of behaviour in new historical conditions, a new role model for today's young generation are being

created. The main life credo of this new hero is «maximum claims with minimum effort». A person free from all traditional «forbidden complexes» has the right to desire everything immediately; the same person, who has thrown off the shackles of authoritarian mobilization (for example, public service), has the right not to be called into any service to everything that lies beyond the institution of pleasure. All these things lead to deep anomie (using the term proposed by É. Durkheim [18, p. 74]), which means the destruction of the system of norms and values. The new «hero» does not stand up to criticism in terms of morality and culture but also carries in themselves the mechanisms of social destabilization and replicates them in millions of copies. In fact, it is he who constitutes to the mass social base of all illegal practices of our time and, therefore, poses a threat to the national security of the state.

To support the national interests of Ukraine in the context of global information and psychological intervention, the state should begin to develop and implement a number of systemic humanitarian projects aimed at «soft» countering information and psychological aggression and cultivating in the population, especially in children and youth, the ability to resist humanitarian intervention of all types that is aimed at developing addictions that are unnecessary or harmful to life, including ideological, cultural, historical, political, and linguistic ones; the ability to arrange their own free time in a proper way; plan and achieve a high quality of free time use. The integration of Ukrainian education into world educational systems and the new functional and political role of education in the modern world order creates a situation where education becomes the focus of information and psychological aggression. One of the priority trends of the state's activities to support the national security of Ukraine is the protection of the national education system as a global technology for reproducing traditional consciousness, which is designed not only to solve its own tasks, but to ensure an appropriate level of immunity of the population to the information and psychological impact. National security is harmed if self-identification, self-determination of a person as a resident of Ukraine is complicated; if education does not create new ways to respond to the processes that take place in the technological infrastructure and public consciousness; if in the structure of education there are conditions that distort or destroy the consciousness and self-consciousness of a person; if education is improperly incorporated, embedded in the structure of society and its economic complex, and so on [19].

The convergence of issues of education and security implies a strategic view on the role of education in the development of society. In the context of information wars and information and psychological aggression, the strategic role of education in terms of protecting consciousness is determined by the fact that there is no other specialized organizational and technological reality comparable in power to the mass

media that can create deep mechanisms of self-determination and informational and cultural immunity in the individual and public consciousness. In this context, it is difficult to overestimate the role of education in the development of critical thinking, which is necessary for a graduate of a modern university, regardless of specialty, since critical thinking allows a person to reason and act logically, taking into account both their worldview and the opinions of other people, this is the ability to refuse own prejudices as well as opinions imposed from outside. Critical thinking enables creating new ideas and seeing new opportunities, which is essential in problem-solving and decision-making. Specialists capable of critically comprehending the environment are able to consolidate traditions and experience, to influence the course and results of social and economic reforms aimed at developing the country and society. Critical thinking skills prepare the young generation for practical activity and for life in general, for the ability to predict and take into account changes in the economy, to see shifts in technology and production management. Critical thinking helps the youth change their psychology, adapt to the market economy, and develop their business skills and professional qualifications [20].

The impact of education on the security of a country is determined by the fact how much it decreases or increases the level of intellectual and volitional potential of the population compared to other countries, how much it allows the younger generation to develop high technologies, to what extent it directs young people towards solving the key acute problems they may face in the XXI century. It is important to trace whether education creates a «deep patriotism» built into the mind by means of traditions and culture or it brings up potential emigrants who, even if they do not go abroad themselves, might orient their children to select a similar life perspective. The role of today's education in the process of integration-disintegration of the country is significant, therefore, it is essential to correlate the concepts and programs of national schools (Tatar, Jewish, Hungarian and so on), regional programs for the development of education and create a single concept of education. It is important to know whether education ensures the formation of self-identification of the residents of Ukraine as Ukrainian citizens since the forms of internationalized, cosmopolitan education that are being developed at the present stage make this self-identification inessential and unnecessary. The question also arises to what extent secondary and higher professional education enable attracting the younger generation to the modern economic life of the country, to productive forms of highly effective well-paid work, because education separated from the realities of the market economy creates conditions for the criminalization of youth.

Understanding the above issues supposes answering whether it is possible to speak about building a sustainable and efficient security system for the country.

Conclusions of the research. Education, in addition to solving its internal important task of developing the intellect and will of the nation, is directly related to state-building processes, the country's defence and reforms in the army, national security, the harmonization of national relations within a unified state space, the health of citizens, economic transformations and industrial development, breakthrough projects of the XXI century. On the basis of educational policy that has been built properly, a completely different turn of economic reforms is possible when educated people are not separated from transformations but, on the contrary, are active builders of a new market economy.

The national strategic doctrine in the field of education should direct the state policy towards the priority development of the educational sphere. Education should become the foundation of the future well-being and national security of the country, taking into account that the education system can actively affect the development of material and spiritual production; forms the main force of society – direct workers; affects the processes of changing the social structure; is the most important means to transfer to young people the moral values developed by their predecessors; forms the political views of people and imparts the initial skills of social activity; gives them the foundations of political and legal culture.

The quality of education influences significantly the fact whether civil peace is guaranteed to society, the right to have own convictions is ensured to every person who receives an education, and national security is provided to the country. Supporting the national security of Ukraine directly depends on the educational background of the country's youth in the XXI century, what are their moral and political ideals, social values, the level of general culture, and professional training.

REFERENCES

1. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2012). *Osvitno-kulturnyi prostir Ukrainy: filosofski, istorychni, kulturolohichni abrysy*. Monohrafiia. Kharkiv : Maidan [in Ukrainian].
2. Dzoban, O. P. (Ed.) (2021). *Natsionalna bezpeka: svitohliadni ta teoretyko-metodolohichni zasady: monohrafiia*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
3. Trebin, M. P. (2017). *Osvita v umovakh hlobalizatsii. Materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Studentska molod v umovakh hlobalizatsii» (m. Dnipro, 21 kvitnia 2017 r.) / vidp. za vypusk profesor V. V. Kryvoshein*. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo «Hrani» [in Ukrainian].
4. Platon, & Aristotel' (2002). *Pajdejja: Voshozhdenie k dobresti /;* [Sost., otv. red., avt. vvod. st. i primech. G. B. Kornetov]. Moskva: Izd-vo URAO [in Russian].
5. Huntington, S. (2002). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. London: Free Press.

6. Gessen, S. I. (1995). *Osnovy pedagogiki. Vvedenie v prikladnyu filosofiyu* / otv. red. i sost. P. V. Alekseev. Moskva: Shkola-Press [in Russian].
7. Lanovenko, O. P. (Ed.) (2004). *XXI vek: mir mezhdru proshlyim i buduschim. Kultura kak sistemoobrazuyuschiy faktor mezhdunarodnoy i natsionalnoy bezopasnosti* : monografiya. Kiev: Stilos [in Russian].
8. Podoliakina, O. V. (2019). Dopovidi rymського клубу yak zmistova i tsinnisna osnova dlia suchasnoi osvity. *Naukovyi visnyk. Serii «Filosofii» – Scientific Bulletin. Philosophy Series*. Kharkiv: KhNPU, 52 (1). 31–43 [in Ukrainian].
9. Kremen, V. H. (Ed.) (2016). *Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini* / Nats. akad. ped. nauk Ukrainy. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
10. Pashkov, A. (2017). Analiz zahroz natsionalnoi bezpeky Ukrainy ta peredovyi dosvid shchodo yikh rozviazannia. *Bezpeka zhyttediialnosti – Life Safety. 1*. 20–25 Retrieved from http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12254/Pashkov_Analiz_zahroz_natsionalnoi.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
11. Kucherenko, S. Iu. (2018). Suchasnyi stan, tendentsii ta problemy rozvytku osvity v Ukraini. *Ekonomichnyi visnyk universytetu. – University economic bulletin. 36(1)*. 51–59.
12. Coombs, P. H. (1985). *The World Crisis in Education: The View from the Eighties*. New York: Oxford University Press.
13. Likona, Th. (1992). *Educating for Character: How Our Schools Can Teach Respect and Responsibility*. New York: Bantam.
14. Andrushchenko, V. (2008). Innovatsiinyi rozvytok osvity v stratehii «ukrainskoho proryvu». *Vyshcha osvita Ukrainy – Higher education in Ukraine, 2*, 10–17 [in Ukrainian].
15. Lutai, V. (2001). Rukh na vyperedzhennia (Reformuvannia vyshchoi osvity na osnovistanovlennia filosofsko metodolohichnoiparadyhmy postneklasychnoi nauky). *Vyshcha osvita Ukrainy – Higher education in Ukraine. 2*. 33–43 [in Ukrainian].
16. Ohnev'iuk, V. O. (2003). *Osvita v systemi tsinnosti staloho liudskoho rozvytku*. Kyiv : Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
17. Panfilov, O., & Savchenko, O. (2020). The Paradigmatic Dimension of the Modern Educational Environment. *The bulletin of Yaroslav Mudryi national law university. series: philosophy, philosophies of law, political science, sociology. 46(3)*, 220–234 [in Ukrainian].
18. Durkheim, E. (1975). *On morality and society*. Chicago: University of Chicago Press.
19. Petko, L. V. (2017). Vykylyky XXI stolittia dlia osvitnoho prostoru Ukrainy. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia»]. Serii: Pedahohika. – Scientific works [Petro Mohyla Black Sea State University of the Kyiv-Mohyla Academy complex]. Series: Pedagogy*. Mykolaiv: Vyd-vo ChNU imeni Petra Mohyly, 303(291), 10–14 [in Ukrainian].
20. Paul, R., & Elder, L. (2019). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Boston: Pearson.

Панфілов Олександр Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Савченко Ольга Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри іноземних мов Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків, Україна

ОСВІТА ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Дослідники проблем національної безпеки зазначають, що рівень розвитку освіти є найважливішим внутрішнім показником національної безпеки, оскільки саме освіта забезпечує можливість доступу до знань та участь усіх членів суспільства у створенні духовних цінностей і засвоєнні досягнень культури.

Аналіз публікацій з даної теми свідчить про всезростаюче усвідомлення того факту, що національна безпека і освіта взаємозалежні одна з одною. Проблеми національної безпеки в її різних аспектах достатньо ґрунтовно розроблені в працях багатьох авторів. Серед них, зокрема, В. Абрамов, В. Горбулін, О. Власюк, В. Горюченко, А. Дацюк, О. Дзьобань, В. Мандрагеля, Р. Марутян, Ю. Мельник, Б. Парахонський, Г. Ситник, М. Требін та ін. Водночас проблематика ролі освіти в забезпеченні національної безпеки держави залишається розробленою недостатньо. Бракує розуміння ролі та місця освіти в системі національної безпеки, значення освіти для забезпечення національної безпеки України.

Мета статті. У даній статті здійснено спробу розкриття ролі освіти в забезпеченні національної безпеки держави.

Виклад основного матеріалу. У статті наголошується, що хоча національну безпеку не можна забезпечити лише засобами освітньої політики, але й неможливо гарантувати поза простором освіти. Роль освіти на сучасному етапі розвитку країни визначається завданнями перетворення України в демократичне суспільство, у правову державу, державу з ринковою економікою, завданнями подолання небезпеки відставання України від світових тенденцій економічного і суспільного розвитку. У цьому зв'язку освіта повинна увійти до складу основних пріоритетів національної безпеки.

Розкрито, що з метою забезпечення національних інтересів України в умовах глобального інформаційно-психологічного втручання держава повинна приступити до розробки і здійснення низки системних гуманітарних проєктів, орієнтованих на «м'яке» відображення інформаційно-психологічної агресії і виховання в населення, насамперед у дітей і молоді, здатності протистояти гуманітарним утручанням – інтервенціям усіх типів, спрямованим на організацію непотрібної або шкідливої для життя залежності, у тому числі ідеологічної, культурно-історичної, політичної

і мовної, уміння правильно організувати власний вільний час, планувати і досягати високої якості використання вільного часу. Одним із пріоритетних напрямів діяльності держави щодо забезпечення національної безпеки України є захист національної системи освіти як глобальної технології відтворення традиційної свідомості, що поряд із тим, що вона вирішує свої власні завдання, покликана забезпечувати належний рівень стійкості населення країни до інформаційно-психологічного впливу. Національній безпеці завдається шкода, якщо ускладнюється самоідентифікація, самовизначення людини як жителя України, якщо освіта не формує нові способи реагування на процеси, що відбуваються в технологічній інфраструктурі і суспільній свідомості, якщо в структурі освіти є умови, що спотворюють або руйнують свідомість і самосвідомість людини, якщо освіту невірно інкорпоровано, умонтовано в структуру суспільства і його господарського комплексу. Вплив освіти на безпеку країни визначається тим, якою мірою вона знижує або підвищує рівень інтелектуального і вольового потенціалу населення порівняно з іншими країнами, як вона забезпечує освоєння підростаючим поколінням високих технологій, якою мірою орієнтує молодих людей на вирішення ключових найгостріших проблем, з якими вони зустрінуться в XXI ст.

Висновки. Забезпечення національної безпеки України прямо залежить від того, з якою освітньою підготовкою житиме молодь країни в XXI ст., якими будуть її моральні і політичні ідеали, соціальні цінності, рівень загальної культури і професійної підготовки. Освіта має здатність активно впливати на розвиток матеріального і духовного виробництва; формує основну силу суспільства – працівників виробництва; впливає на процеси зміни соціальної структури; є найважливішим засобом передачі молоді моральних цінностей, вироблених її попередниками; формує політичні погляди людей і прищеплює початкові навички суспільної діяльності, основи політичної і правової культури.

Ключові слова: національна безпека, нація, освіта, освітня політика, інтелектуальний потенціал нації.

Панфилов Александр Юрьевич, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології і політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

Савченко Ольга Александровна, кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри іноземних мов Харківського національного університету Воздушних Сил імені Івана Кожедуба, г. Харків, Україна

ОБРАЗОВАНИЕ КАК ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВА

В статті раскрыта роль образования в обеспечении национальной безопасности государства. Обосновывается, что национальная безопасность значительно

зависит от состояния образования, поскольку последняя выполняет важнейшие для общества задачи – это подготовка элиты общества, управленческого персонала и высококвалифицированных специалистов во всех отраслях экономики, влияет на изменения в социальной структуре общества, формирует политические взгляды молодежи. Проанализирована роль образования в формировании критического мышления молодежи, что особенно актуально в условиях информационной войны.

Ключевые слова: национальная безопасность, нация, образование, образовательная политика, интеллектуальный потенциал нации.

Погрібна Вікторія Леонідівна, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: vilpog2017@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5101-0386

Сахань Олена Миколаївна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: supersahan2013@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3212-031X

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН: АКСІОЛОГІЧНИЙ ТА ОНТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті аналізується «електоральна пам'ять» як соціально-політичний феномен, визначається, в якій спосіб вона впливає на політичний вибір громадян та до яких соціально-політичних наслідків призводить її перекодування. Доводиться, що електоральна пам'ять фіксує найбільш значущі події в житті суспільства, посилюючи або послаблюючи його консолідацію, та мотивує і спрямовує електоральну поведінку виборців. Пропонується авторська типологія електоральної пам'яті на основі показників: основний ресурс, механізм реалізації, час зберігання інформації, чинники формування, ступінь вольової регуляції, психічні регулятори активності.

Ключові слова: пам'ять, електоральна пам'ять, електоральна поведінка, політика пам'яті, колективна пам'ять, коди пам'яті, комеморація.

Народ, який не пам'ятає, як і за кого він голосував раніше,
приречений помилятися у майбутньому.
(з проекту «Електоральна пам'ять», 2019 р.)

Постановка проблеми. У політичний лексикон у всьому світі сьогодні активно входить термін «суверенізм» як відповідь на інтенсифікацію процесу глобалізації. На жаль, нерідко ним підміняється активізація популістських настроїв, що особливо небезпечно для суспільств, «не обтяжених» досвідом демократичних перетворень. І Україна не є в цьому сенсі винятком. Оцінити

результати такого захоплення популізмом можливо, тільки дослідивши темпоральні характеристики процесу легітимації влади і конкретних дій політиків. У суспільній свідомості цілком природно закріплена позиція громадян про те, що влада несе відповідальність за все, що відбувається в державі та суспільстві. Обираючи до органів державної влади своїх представників, яким довіряють, громадяни наділяють їх правом приймати рішення на свій розсуд з урахуванням інтересів виборців не тільки свого округу, а й усієї країни в цілому. У ході виборчого процесу (іноді і шляхом масових громадянських виступів, як це було під час Революції Гідності в Україні) електорат активно виявляє своє ставлення до тих чи інших дій політиків, підтримуючи їх та висловлюючи довіру на наступну каденцію або відмовляючи в подальшій підтримці, якщо настає розчарування внаслідок нездатності можновладців забезпечити позитивні зміни в державі.

На жаль, сьогодні політики часто відсилають своїх виборців до спогадів про події минулого або до міфів, що створюються в колективній пам'яті задля виправдання відповідних дій, а особливо владних намірів. Політичні актори прагнуть отримати перевагу, визначаючи як домінуючі конкретні групові смисли і спогади з метою отримання вигоди в майбутньому. Хоча ці інтерпретації минулого, як правило, технологічно є штучно змодельованими, вони часто стають дієвою зброєю в боротьбі політичних опонентів за владу.

Ураховуючи, що виборці зазвичай більше реагують на минуле, ніж на розпливчате майбутнє, яке «малюють» в їх свідомості претенденти на владні посади під час виборчих перегонів, *актуалізується* проблема аналізу феномену електоральної пам'яті в умовах некерованої активізації сувереністських настроїв українців. Маніпуляції з колективною пам'яттю, що проводяться політичними елітами в електоральному просторі, знаходять своє відображення в процесі, який носить назву «політика пам'яті».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «політика пам'яті» виникло в кінці ХХ ст. в постмодерністських теоріях мови і влади (Р. Барт, Ю. Крістева, Ж. Дерріда, М. Фуко). Постмодерністи висунули тезу про конструювання владою потрібних уявлень про минуле і соціально-групової ідентичності [1, с. 16–34]. У загальному сенсі політика пам'яті являє собою набір політичних стратегій з інтерпретації минулого, до якого входить низка символічних і культурних практик, за допомогою яких згадуються, фіксуються і відкидаються з масової свідомості події з історії цієї спільноти. Тому не дивно, що її вивчення в останні роки стало дуже популярним [2; 3]. Соціально і політично значущі події та інциденти зробили актуальною дану тематику, особливо як відповідь на постмодерністську критику репрезентації влади. Ключові теоретико-методологічні концепти, висвітлені в наукових публікаці-

ях, дозволяють авторам статті провести аксіологічний та онтологічний аналіз феномену електоральної пам'яті.

Майже 100 років тому французький історик і соціолог Моріс Хальбвак увів до наукового обігу і запропонував проведення дослідження феномену **колективної пам'яті**. Учений зазначав, що індивіду доступні два типи пам'яті – індивідуальна та колективна. *Індивідуальні спогади* детермінуються особливостями особистого життя, і навіть ті з них, які індивід поділяє з іншими, він розглядає лише настільки, наскільки вони зачіпають його особисто. *Колективні спогади* відповідають за ті моменти, коли індивід здатний вести себе просто як член групи, викликаючи в пам'яті і підтримуючи спогади в тій мірі, в якій вони зачіпають його групу. Ці два види пам'яті часто проникають одна в одну, індивідуальна пам'ять може спиратися на пам'ять колективну, щоб підтвердити або уточнити той чи інший спогад або навіть, щоб заповнити деякі прогалини, однак вона йде власним шляхом. «Колективна же пам'ять обертається навколо індивідуальних пам'ятей, але не змішується з ними. Вона розвивається за власними законами, і навіть якщо іноді до неї потрапляють деякі індивідуальні спогади, вони відразу видозмінюються, бо вже не перебувають під впливом свідомості особистості» [4, с. 8]. Також, за М. Хальбваксом, колективна пам'ять формується, існує і зберігає відповідну інформацію доти, доки остання перебуває у свідомості певної соціальної групи. Вважаємо, цю тезу дуже важливою задля розуміння природи *електоральної пам'яті* як різновиду пам'яті колективної, особливо враховуючи, що остання не є універсальною, а припускає одночасне існування кількох її варіантів.

Інший відомий дослідник колективної пам'яті П'єр Нора підкреслював, що вона постійно еволюціонує, а джерелом її розвитку є діалектичне протиріччя між запам'ятовуванням та забуванням як важливими психологічними властивостями людської свідомості [5, с. 20].

Один із найяскравіших сучасних дослідників соціальної пам'яті Джеффри Олік запропонував оригінальний методологічний інструментарій дослідження пам'яті колективної. Він відзначив, що «в рубрику колективної пам'яті включено безліч різних соціальних форм, просторів і практик – від звичайних спогадів до загальних форм підтримки зразка. Термін “колективна пам'ять” використовувався стосовно узагальнених індивідуальних спогадів, офіційних комеморативних практик і колективних уявлень у дюркгаймівському сенсі» [6, с. 41]. Дж. Олік підкреслив: «Деякі автори трактують колективну пам'ять як *образ, який об'єднує суспільство* (Shils, 1981), інші – як *простір постійного конфлікту* (Foucault, 1977; Sturkin, 1977). Іноді її розглядають як *важливу “живу” частину історії* (наприклад, в історіографії) (Хаттон, 2003), а іноді як *менш значущий, підлеглий історіографії спосіб ретроспекції*

(епістемологічних протистоянь історіографії) (Yerushalmi, 1982). Така різноманітність викликає питання про потенційний референт терміна (тобто до чого він повертає нашу увагу) і про спосіб референції (тобто на що саме спрямований фокус уваги дослідника)» [6, с. 41]. Отже, на відміну від *позитивістсько-традиційного підходу* до аналізу феномену колективної пам'яті Хальбвакса та Нора, Олік запропонував *процесо-реляційний методологічний спосіб* вивчення колективного минулого і особливо політики пам'яті, що проводиться елітами. Цей спосіб заснований на аналізі чотирьох ключових аспектів процесу роботи з колективною пам'яттю: поле, засіб, жанр передачі і профіль. Оскільки пам'ять – не статичний об'єкт, а динамічний процес, дослідник має звертати увагу на форми, які Олік називає «фігурації пам'яті», тобто «мінливі відносини між минулим і сьогоденням, в яких сплітаються, хоч і не завжди гармонійно, образи, контексти, традиції і інтереси» [6, с. 46]. Вважаємо, що саме переплетення образів, контекстів, традицій і інтересів вибудовує відповідний тип електоральної пам'яті, формує її мінливість/усталеність, тому ця ідея Оліка також є принциповою для нашого подальшого дослідження електоральної пам'яті.

Глобальні соціальні та політичні трансформації другої половини ХХ ст. та критика позитивізму сформуvalи досить критичне ставлення до теорії колективної пам'яті Хальбвакса. У першу чергу мова йде про концепцію Алейди Ассман. На відміну від дворівневого підходу, запропонованого М. Хальбваксом (індивідуальна – колективна пам'ять), А. Ассман виділяє чотири рівні пам'яті: нейронну, соціальну, культурну і політичну пам'ять. Цей поділ вона проводить на основі трьох змінних: «носія», «середовища» і «опори». Вона доводить, що на рівні нейронної пам'яті як «носії» виступає мозок індивідуума, «середовище» – соціальна комунікація, а «опора» – символічні медіатори. У *соціальній пам'яті* «носії» і «середовище» міняються місцями (відповідно соціальна комунікація і мозок індивіда), а як «опора» залишаються символічні медіатори. Для *культурної пам'яті* «носієм» є символічні медіатори, «середовищем» – соціальна комунікація, а «опорою» – мозок індивіда. *Політична пам'ять*, на думку дослідниці, є найскладнішим утворенням, об'єднуючи в собі елементи як культурної, так і соціальної пам'яті. Тому її «носії», «середовище» і «опора» мають подвійну структуру. Також політична пам'ять відрізняється від культурної типом опрацювання символічних медіаторів, тобто якщо в рамках культурної пам'яті досвід попередніх поколінь переймається індивідуумом самостійно, то символічні медіатори, що несуть політичний контекст, піддаються колективному опрацюванню [7]. Саме останній момент має суттєве значення для дослідження проблеми формування електоральної пам'яті.

Ще одним напрямом дослідження феномену колективної, у тому числі і електоральної, пам'яті є аналіз процесу **коме́морації**. Спочатку термін «коме́морація» був уведений у вжиток французькими істориками для обґрунтування важливості вивчення матеріального компонента колективної пам'яті через увічнення пам'яті про події (спорудження пам'ятників, організація музеїв, визначення знаменних дат, свята, масові заходи тощо). П. Нора взагалі назвав наш час «епохою коме́морацій». Однак це лише вузьке розуміння терміна. У широкому сенсі – це спосіб, за допомогою якого зміцнюється і передається пам'ять про минуле. Саме цей ракурс аналізу є для нас принципово важливим. Отже, формується коме́морація на стику стратегій запам'ятовування і забування, коли люди обирають події, які викликають у них захоплення («Треба запам'ятати») або осуд («Слід якнайшвидше забути»). Тому пам'ять, як зазначає Аллан Мегілл, фактично є більш-менш спонтанним результатом фіксації прожитого індивідуального або колективного досвіду людей (соціальних груп), тобто «пам'ять – це образ минулого, суб'єктивно сконструйований в сьогоденні» [8, с. 124]. А коме́морацію формує ставлення до минулого, яке існує в суспільстві в даний момент і поділяється великою кількістю людей. Це ставлення підтверджує почуття єдності, спільності, зміцнює зв'язки всередині спільноти [8, с. 116]. Таким чином, практики коме́морації породжують і зберігають живий зв'язок із минулим, слугують способом зміцнення і передачі пам'яті про минуле, можуть використовуватися державою для маніпуляції історичною свідомістю. Тобто якщо колективна пам'ять – це взаємозв'язок повторення і запам'ятовування, то коме́морація – це свідоме, нерідко дуже настирливе повторення [9, с. 83]. У такий спосіб коме́морація усвідомлено конструює будь-яку соціальну (національну, гендерну, класову, електоральну) ідентичність, яка відбивається на всіх соціально-політичних процесах [10], у тому числі й електоральному, що є суттєвим для нашого подальшого дослідження електоральної пам'яті та механізмів її кодування.

Формулювання цілей. Метою даної статті є відповідь на *три ключових питання*: 1) що таке «електоральна пам'ять» як соціально-політичний феномен; 2) в який спосіб вона впливає на політичний вибір громадян; 3) до яких соціально-політичних наслідків призводить штучне перекодування електоральної пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Зі словом «пам'ять» традиційно асоціюється в першу чергу чисто внутрішнє явище, локалізоване в мозку індивіда, отже, має суто психофізіологічну природу. З цим важко погодитися, оскільки змістовне наповнення пам'яті значною мірою визначається не внутрішньою місткістю і контролем, а зовнішніми, тобто соціальними і культурними, рамками.

У феноменологічній традиції завдяки роботам Едмунда Гуссерля проблема пам'яті належала виключно до сфери індивідуальної свідомості, що стало джерелом виникнення суттєвих проблем при вирішенні питання про те, як можуть формуватися *спогади*, спільні для кількох людей або соціальної групи в цілому. Заслуга переходу від категорії інтерсуб'єктивності до категорії соціальності належить А. Шюцу, який вписав спогад, як і інші форми конститування реальності, в більш загальний контекст механізмів формування соціального досвіду. Наявність спільних спогадів стала пояснюватися як наслідок отримання різними індивідами схожого досвіду (не одиничних, а повторюваних вражень), що характерно для представників однієї соціальної групи. Бо соціальний досвід спільної участі в певному політичному процесі, наприклад у виборчому, формує відповідні коди пам'яті, які, накладаючись на індивідуальний досвід індивідів, мотивують їх електоральну поведінку.

Як і всі меморіальні процеси, електоральна пам'ять являє собою «факти комунікації» [11, с. 73–83]. Вона не просто відображує минулий соціальний досвід виборців, а є складним процесом, невіддільним від уяви і ментальних образів, використання яких формує політичні процеси в суспільстві. При цьому використання «минулого» може бути як політично ефективним, так і, навпаки, неефективним [12]. Тому важко не погодитися з М. Хальбвасом, що колективна пам'ять реконструює різні спогади відповідно до сучасних ідей і турбот [13]. Таким чином, **електоральну пам'ять** слід розглядати не просто як психофізіологічний процес, що передбачає здатність людей накопичувати, зберігати та добровільно відтворювати індивідуальний та соціальний досвід щодо власної та групової електоральної поведінки. Вона характеризує інтенціональну спрямованість свідомості виборців на минуле, коли результатом виступає спогад як репрезентація конкретної електоральної поведінки. Якщо при цьому термін «пам'ять» використовується для позначення внутрішньої цілісності вказаної здатності, то спогад має множинність проявів і мінливість рівнів [14, с. 44].

П. Рікер виділяє наступні фундаментальні дихотомії, що підкреслюють широке смислове поле вживання терміна «спогад» і є принциповими для розуміння *природи* електоральної пам'яті.

1. Звичка – спогад. У цьому випадку має місце так звана «**міметична пам'ять**»¹, яка побудована на автоматичному наслідуванні усталених зразків поведінки і відсутності рефлексії з приводу власної діяльності. Дії, що здійснюються «за звичкою», позбавлені сенсу розрізнення, в їхній повторюваності криється символізм того, що відбувається. У випадку електоральної пам'яті

¹ Термін, запропонований Рене Жираром [15, с. 31], на відміну від матеріальної пам'яті [16, с. 19–20].

такий тип дихотомії мінімізує можливість зовнішнього впливу на процес її формування та функціонування, оскільки в електоральній поведінці превалює традиційний тип соціальної дії (за М. Вебером).

2. Відродження у пам'яті – викликання у пам'яті. Відродження у пам'яті може бути викликано асоціативним мисленням або чуттєвим сприйняттям, у той час як викликання у пам'яті передбачає цілеспрямовану діяльність з розшуку в минулому необхідного факту. Цей вид спогадів тісно пов'язаний із феноменом забування, оскільки люди «шукають те, що, як побоюються, забули, – тимчасово або назавжди, не маючи при цьому можливості на основі звичайного досвіду провести межу між двома гіпотезами про принципи забуття: чи йде мова про остаточне стирання слідів раніше набутих знань або про тимчасову перешкоду, що заважає їх активації, яке при нагоді можна виконати» [14, с. 51]. Цей варіант дихотомії характеризує принципово інший тип електоральної пам'яті – такої, що, по-перше, будується на переважно раціональних видах соціальної дії, а по-друге, припускає зовнішнє кодування за допомогою певних політичних і психологічних технологій, у тому числі і маніпулятивних¹.

Будучи елементом *національної електоральної культури (культури політичних виборів)*, що складається з відносно стійкої системи знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, символів, орієнтацій, навичок, зразків, оцінок і норм електоральної поведінки й електоральних відносин, виборчого процесу в цілому, колективної пам'яті людей про виборчі процеси [19, с. 224–225], електоральна пам'ять відповідним чином детермінує поведінку суб'єктів виборчого процесу. Під час голосування для виборців, з одного боку, стає важливішою оцінка діяльності минулої влади та закарбоване у їхній пам'яті відчуття того, як їм жилося при ній (*ретроспективне голосування*), а з іншого – орієнтація на позитивні очікування від функціонування майбутнього обраного органу влади чи певного кандидата (*перспективне голосування*). Хоча М. Вебер і називав цей рівень участі електорату в політиці «випадковим», проте підкреслював, що значення для політичного життя країни він має доволі непересічне [20, с. 654]. Участь громадян держави в санкціонованому, легітимному політичному процесі, а саме – виборах як основному атрибуті народовладдя, є показником рівня розвитку демократії та своєрідним *фундаментом* електоральної пам'яті. Отже, отримавши відповідь на перше ключове питання даної статті, ми можемо звернутися до аналізу питання, в який спосіб електоральна пам'ять впливає на політичний вибір громадян.

¹ *Кодуванням* є скоєне за певними правилами перетворення інформації в умовну форму – код [17, с. 44]. Для феномену пам'яті коди виступають внутрішнім навігатором дій людини, вони накопичуються в невеликій ділянці мозку – гіпокампі, який є сховищем короткочасної пам'яті, котра з часом трансформується в довгострокову [18].

На формування електоральної пам'яті впливають *три принципові моменти*, що реалізуються у процесах: 1) «забування минулого»; 2) різноманітності інтерпретації реальних фактів і подій, що відбувалися в суспільстві та особистому житті; 3) актуалізації та нерідко штучної екстраполяції минулого досвіду на поточні події. При цьому електоральна пам'ять накопичує оцінки процесу та результатів взаємодії індивідів і груп з різними проявами політичної реальності та фіксує їх, прагматично «зважаючи» плюси і мінуси свого попереднього вибору для того, щоб під час наступних виборів визначити власну поведінку. На перший погляд усе цілком раціонально, але особливості людської пам'яті демонструють значно складніші механізми її функціонування під час виборчого процесу.

Пропонуємо відстежити цей механізм на прикладі президентських виборів в Україні у 2019 р. За оцінками експертів, *досягнення* влади за часи президентства П. Порошенка (отримання Україною безвізового режиму з ЄС, вдала зовнішня політика, виживання країни в умовах російської агресії й економічної кризи, Томос і створення єдиної Православної Церкви України, посилення армії та спецслужб, реформування поліції, розвинення політичних, дипломатичних і культурних відносин із Заходом та ін.) не перекрили численні *провали* в боротьбі з корупцією, відсутність ефективного реформування судової системи, збереження старої моделі управління державою, що заснована на клановості та верховенстві однієї людини, невиконання обіцянки швидко завершити АТО [21], «замороження» питання щодо окупації Криму Росією, масову трудову міграцію освічених фахівців за кордон і стрімке вимивання інтелектуального потенціалу країни, посилення майнового та соціального розшарування суспільства, падіння життєвого рівня населення та загострення соціальної напруженості, зростання рівня злочинності тощо. Це не забарилося відбитися в колективній свідомості українського народу та, як ми вважаємо, «перереформувати» його електоральну пам'ять. Таке «перереформування» призвело до того, що в структурі електоральної пам'яті відбулися суттєві зміни: розпочалося домінування емоційної компоненти, що спродукувало швидко й вибіркovo реакцію на соціальний досвід, формування необ'єктивних оціночних суджень і, як наслідок, прийняття ірраціональних рішень. Отже, *раціональна компонента* не тільки втратила свою значущість, але й фактично «розчинилася» в емоційній.

Окрім зовнішнього середовища на структуру та зміст електоральної пам'яті вагомий вплив чинять *засоби масової комунікації* (ЗМК) – найпотужніший сучасний транслятор певних політичних цінностей і норм, про що більшість людей навіть не здогадуються та здійснюють свій електоральний вибір, голосячи за підказкою, або ж узагалі ігнорують вибори. Американський політолог

П. Лазарсфельд стверджував, що середній виборець приділяє увагу тільки тим інформаційним матеріалам, які відповідають його первісним політичним поглядам. На формування цих поглядів впливають як засоби масової інформації (насамперед радіо і телебачення), так і умови, в яких мешкає людина (соціальне середовище), та міжособистісна комунікація із соціальними групами, членом яких вона є. Крім того, масовий виборець сприймає політичну інформацію набагато краще, якщо вона розповсюджується не просто конкретними ЗМІ, а її джерелом виступає популярна особистість – так званий «лідер думок» [22].

Дослідження, проведене в США наприкінці 40-х рр. минулого століття, задовго до виборів в Україні 2019 р., майже до дрібниць відтворило ситуацію в нашій країні. Так, щотижневий показ розважальної телепродукції студії «Квартал-95» на чолі з її лідером В. Зеленським за 15 років існування в ефірі підготували значну частину аудиторії (переважно молодь, більшість якої здобувала знання про політичне життя в інтерпретації акторів-коміків) до необхідності «повного перезавантаження» влади, рівень довіри до якої понад десятиліття був чи не найнижчим у світі. Поступово актори цього творчого колективу перетворили сцену на агітаційний майданчик і перейшли від класичної політичної сатири до принизливих жорстких пародій на представників політичної еліти, від демонізації та вульгаризації попередньої влади (в першу чергу Порошенка та його команди) до цілковитої примітивізації політики. Так, показ перед самим початком виборчої кампанії серіалу «Слуга народу» про «народного президента» сформував у аудиторії досить легковажне ставлення до всього, що стосується влади як такої, та сфери державного управління в цілому. У результаті кінематографічний персонаж В. Зеленського – президент Василь Голобородько – для багатьох українців, які ототожили реальну людину з вигаданою, став «лідером думок». Як наслідок, особистий та соціальний досвід були масово проігноровані українцями, а їхня електоральна поведінка набула ситуативного позарационального характеру. І якщо практично кожне голосування в Україні за часів незалежності проходило під гаслом: «З двох зол вибираємо менше», а електоральна пам'ять орієнтувалася на оцінку реальних досягнень і помилок претендентів, то вибори-2019 стали унікальними для новітньої України, бо проходили виключно з орієнтацією на обіцянки «президента без ганебного політичного минулого» та власні сподівання. Чому так сталося? Що треба було зробити з українськими виборцями, щоб вони відмовилися від звичних *кодів* електоральної пам'яті й включили механізм «забування» минулого досвіду? Відповідь майже очевидна – використовувати відповідні політичні технології.

Унаслідок активного застосування маніпулятивних технологій електоральна пам'ять українських громадян стала об'єктом штучного конструювання.

Було запущено *механізм сублімації*: підсвідомі бажання людської психіки вплинули на соціальну поведінку індивідів. Свідомість переважної більшості електорату заповнили юнгіанські архетипи, які з давніх-давен лежали в основі численних міфів, легенд і казок, що сприяло переходу від раціональної до нераціональної електоральної поведінки. Виборці віком до 30 років, електоральна пам'ять яких тільки формується, особливо ті, що голосували вперше в житті та не мали ані навичок участі у виборчих кампаніях, ані вмінь орієнтуватись у програмах і заявах кандидатів, голосували у своїй більшості (80 %) [23] за символічний образ Голобородька, якого ототожнювали з В. Зеленським. Вони не мали прив'язки до представників будь-якої політичної сили, як, наприклад, люди старшого віку до комуністів. Зауважимо, що компартія України до подій Революції Гідності (2014 р.) мала неабияку підтримку в суспільстві, досить вдало використовуючи у своїй агітаційно-пропагандистській діяльності втрату спільного соціального досвіду різних поколінь, розпорошення історичної пам'яті, поширення *сакралізації* радянського минулого та соціальну ностальгію дорослої частини населення. Починаючи з 1993 р. КПУ була представлена в кожній каденції Верховної Ради, набравши навіть улітку 2014 р. 3,9 % голосів виборців.

Команда В. Зеленського стояла перед дилемою: спонукати виборців відмовитися від електоральної пам'яті та робити свій вибір суто імпульсивно або перекодувати саму електоральну пам'ять, «видаливши» з неї раціональну компоненту й «роздмухати» компоненту емоційну. Було вирішено реалізувати другий варіант, оскільки психологами давно доведено, що видалити спогади значно складніше, ніж їх спотворити. Ставка була зроблена на дискредитацію діяльності чинної влади. Саме тому електоральний вибір прихильників Зеленського був побудований на «антисистемності» цього кандидата та його опозиційності до «старих політиків», котрих він назвав «політичними пенсіонерами», «які “кочують” із влади до опозиції, із партії в партію і постійно створюють собі вигідне місце, прикриваючись недоторканністю» [24]. У результаті чітко організовані і відповідним чином спрямовані інформаційні потоки були накладені на небагатий власний життєвий досвід значної кількості потенціального електорату Зеленського в поєднанні з їх низьким рівнем знань про політику та принципи виборів. За оцінками фахівців, серед людей, які мають освіту не вище середньої спеціальної, близько 75–82 % підтримали Зеленського, так само як і особи із незакінченою вищою освітою. Однак серед людей із вищою освітою Зеленський втратив декілька відсотків [23]. Високий рівень незадоволеності діями чинної влади, бажання швидких кардинальних змін визначили специфіку особистісного сприйняття та інтерпретації історичного минулого та сучасних соціально-політичних реалій, що сформувало

відповідні політичні вподобання й орієнтації більшості українських громадян, які сподівалися на швидке, негайне настання заможного життя після виборів завдяки спроможності нових політиків.

Отже, був сформований новий вектор електоральної поведінки громадян, більшість з яких виявили бажання радикально оновити владу. Тому, обираючи Президента України, виборці голосували за «нове обличчя», не помічене в корупції та інших подібних речах (34 %). Очікування від майбутнього керівника країни реалізації його обіцянок щодо припинення війни на Донбасі (71,5 %), зростання особистих доходів (44 %) і зниження тарифів (31 %), покарання винних у корупції посадовців (21,5 %), зменшення впливу олігархів на політику (18 %) дало можливість новообраному Президенту В. Зеленському отримати довіру більше 70 % виборців і стало найвищим результатом за всі часи незалежної України [25].

Ігноруючи вплив *колективної історичної* (у даному випадку – електоральної) *пам'яті* та віддаючи голоси за Зеленського, кожен виборець бачив у ньому те, що хотів: дехто – євроінтеграцію, хтось – миротворчість, треті – боротьбу з корупцією, четверті – соціальне заступництво. Не звертаючи уваги на суперечливість очікувань, кожен був упевнений, що президент житиме саме за його порядком денним [26]. Сподівання на покращення ситуації в країні загалом та особистого життя мотивувало 43 % українського електорату віддати свої голоси на позачергових парламентських виборах і за пропрезидентську партію «Слуга народу», в першу чергу для того, щоб у президента була надійна підтримка у Верховній Раді. У результаті ця партія отримала 254 місця з 424 й утворила абсолютно незвичну для України *однопартійну парламентську більшість* у Верховній Раді, що дало їй змогу сформувати *коаліцію* від конституційного складу Ради.

Як бачимо, очікування виборців, котрі бажали бачити нові обличчя у парламенті, справдилися. Значною мірою склад Верховної Ради був оновлений. Від законодавчої та виконавчої влади було усунуто людей із політичним (на думку більшості виборців, негативним) досвідом, а також послаблено традиційні олігархічні угруповання. Це поклато край затьяжній кризі довіри громадян України до ключових владних інститутів держави та відкрило перед владою певні можливості для ефективних реформаторських змін при збереженні євроінтеграційного та євроатлантичного курсу. Спираючись на власні політичні вподобання і політичні позиції та керуючись особистими амбіціями і потребами, а не зваженими фактами чи раціональними мотивами, люди зробили вибір, віддавши свої голоси тим, хто, за їхніми розрахунками, зможе максимально задовольнити інтереси та реалізувати мрії більшості українців. Значна частина виборців «добровільно перебрала відповідальність за країну, за майбутнє

своїх дітей, за долю нації» [27] на людей, які не мали ані чіткої програми, ані виразних позицій із ключових питань, ані досвіду державного управління. Утім зазначимо, що цього разу спрацював абсолютно інший механізм використання електоральної пам'яті, ніж на президентських виборах. Якщо під час президентських виборів основна увага політтехнологів була спрямована на «дерационалізацію» довгострокової електоральної пам'яті виборців, то під час парламентських виборів відбулося жорстке використання короткочасної електоральної пам'яті з її тільки-но створеним кодом: «Зробимо їх ще раз!».

Отже, сьогодні ми можемо спостерігати, як закладається *фундамент електоральної пам'яті* з новими для українського політичного процесу «символічними медіаторами» (за А. Ассман): 1) майже 3/4 виборців продемонстрували спільний політичний вибір, що, безумовно, має закарбуватися в колективній пам'яті як принципова можливість об'єднання нації; 2) повне «перезавантаження влади» є цілком можливим не тільки в результаті революційних подій (як це було після Революції Гідності 2014 р.), а й у «мирних» умовах, а гасла, що активно використовувалися під час виборчих кампаній 2019 р.: «Зробимо їх разом» та «Зробимо їх ще раз», отримали всі шанси закріпитися в електоральній пам'яті українців як універсальний спосіб спонування до дії; 3) дискредитація професіоналізму в політичній діяльності призвела до зниження значущості раціональної складової електоральної пам'яті за рахунок підвищення емоційної, тобто формування коду, що голосувати слід не стільки «головою» (ratio), скільки «серцем» (emotio). Таким чином, визначивши, в який спосіб електоральна пам'ять впливає на політичний вибір громадян, ми отримали відповідь на друге ключове питання даної статті.

Преференції виборців стали основними детермінантами перезавантаження владних структур в Україні та формування державної політики. Проте вже з осені 2019 р. рейтинги В. Зеленського, уряду і парламенту пішли на спад. Результати соціологічного опитування, проведеного у лютому 2020 р., показали, що показники успішності Президента України впали з 62 % у грудні 2019 р. до 47 % у лютому 2020 р., дій Верховної Ради – з 35 % до 19 %, а роботи Кабінету Міністрів – з 35 % до 21 % [28].

Нова влада, що базується насамперед на харизмі В. Зеленського, у якого в сучасному українському політикумі практично немає конкурентів, утрачає легітимність. Високі суспільні очікування після деконструкції політичної влади у 2019 р. поступилися занепокоєнням стосовно способів і спроможності щодо реалізації обіцянок в умовах деструктивних викликів сучасності. Відбулося емоційне охолодження частини виборців, не задоволених цілою низкою політичних дій керівництва країни. Неоднозначна земельна реформа, приватизація великих держпідприємств, відведення українських військових

в районі Золотого на заході Луганщини та перемовини з Путіним, відсутність боротьби з корупцією, низка гучних відставок у вищому ешелоні влади викликали в масовій свідомості відчуття розчарування та песимістичні настрої. Зрозуміло, що, з одного боку, це є цілком природним, бо завжди діє механізм, яскраво проілюстрований відомим крилатим висловом: «Менше сподівань – менше розчарувань». А з іншого, виникає питання – чи не пов'язана така зміна ставлення громадян до владних інституцій зі зниженням або зміною ролі електоральної пам'яті як чинника електоральної поведінки?

Про відмову українських виборців від традиційних кодів електоральної пам'яті свідчить той факт, що вони не модерують віхи політичного та ідейного зростання конкретного політика чи партії, акцентуючи свою увагу лише на передвиборчих електоральних емоціях, які певним чином продукуються якісною, проте досить цинічною політичною агітацією та пропагандою [29, с. 55]. У певному сенсі голосування 2019 р. вже було в Україні під час президентських виборів 2004 р., коли в умовах Помаранчевої революції громадяни, мотивовані спільною надією щодо здатності прореформістського кандидата на посаду Президента В. Ющенка реалізувати свою програму, віддали за нього свої голоси. На відміну від В. Зеленського, у В. Ющенка було реальне політичне минуле, поміркована, але чітка позиція з більшості актуальних питань [30]. Проте за час своєї каденції В. Ющенко, якому не вистачило політичної волі для проведення послідовної політики, утратив підтримку електорату з 52 % до 5,45 %. Надії виборців не справдилися і розчарований електорат швидко охрестив свого экс-кумира політичним лузером. Реакцією електоральної пам'яті на це стало повернення до «старих» кодів пам'яті, домінантним серед яких став «Гарний господарник – гарний президент». І президентом у 2010 р. став двічі прем'єр-міністр, экс-губернатор В. Янукович.

Зрозуміло, що нові події та явища витісняють із пам'яті людей спогади про минуле, про те, що суспільство вже пережило і до наслідків чого певним чином пристосувалося. Так, після розпаду СРСР з електоральної пам'яті українських виборців були майже стерті спогади про «великий соціальний експеримент» 1917 р., коли в Росії, до складу якої на той час входила більша частина України, відбулася революція і був установлений комуністичний режим. Наслідки цього експерименту стали трагічними для всіх народів, що потрапили під владу диктатури пролетаріату. Тодішні популісти «закинули» в суспільну свідомість цитату зі статті В. І. Леніна «Чи утримають більшовики державну владу» (1917 р.): *«Ми знаємо, що будь-який чорнороб і будь-яка куховарка не здатні зараз же вступити в управління державою... Ми вимагаємо, щоб навчання справі державного управління велося свідомими робітниками і солдатами і щоб розпочато було воно негайно, тобто до навчання цього*

негайно почали залучати всіх трудящих, всю бідноту» [31, с. 315], перекручену на вислів, який швидко став крилатим: *«Кожна кухарка може управляти державою»*. Підлаштований більшовиками під поточний момент вислів перетворився на код пам'яті у свідомості декількох поколінь радянських людей і протягом багатьох десятиліть виправдовував практику залучення до керування країною не політиків. Однак у реальності цей код був суто формальним і мав виключно ідеологічне наповнення, бо у «виборах без вибору» за часів радянської влади реальне керівництво державою здійснювали не «кухарки», які виконували роль статистів, а саме професійні політики, котрі отримували відповідну освіту у Вищій партійній школі, Вищій комсомольській школі, Університеті марксизму-ленінізму тощо. Після здобуття Незалежності даний код був вилучений з електоральної пам'яті, оскільки зміна ідеології потребувала зміни кодів. Була здійснена спроба організувати кодування інформації з орієнтацією на необхідність професіоналізації політичної діяльності на засадах реальної представницької демократії. На цій хвилі до влади прийшла плеяда добре освічених професійних політиків, але, на жаль, за останні два десятиліття вони спромоглися максимально скомпрометувати ідею, сформувавши в суспільній свідомості образ можновладця-хабарника, корупціонера, безпринципного кар'єриста. Тому реанімація в Україні на президентських і парламентських виборах 2019 р. відомого комуністичного гасла про кухарку стала цілком очікуваною. Воно отримало нове життя в заклик В. Зеленського з пропозицією всім охочим приєднатися до його «Зе!Команди»: *«Неважлива твоя стаття, релігія, освіта, мова, якою ти говориш. Важливо – ти ніколи не був у політиці»*. У такий спосіб відбулося фактичне повернення до «старих» кодів пам'яті, але вже з новим позаідеологічним наповненням.

Передвиборча кампанія В. Зеленського на президентських виборах, яка по суті була більшовицькою грою з виборцями на новий лад, будувалася на стилізації під «простого хлопця з народу» (відмова від краваток і костюмів, куштування шаурми тощо), популістській риторичі («Прийде весна – будемо саджати»), «Насправді є тільки один поділ: ми і вони. Ми – це Народ України. Вони – це “політичні пенсіонери”»), створенні ефекту прозорості та прямого спілкування з людьми, принесла йому найпотужнішу в історії України перемогу. Це не є дивним у сучасних умовах, коли суттєва залежність людей від телевізійних або віртуальних образів з Інтернету, недостатній рівень політичної культури та викривлені уявлення про політику і владу закріпили в громадській свідомості думку про те, що керувати державою можна без професійної освіти, політичного й управлінського досвіду. Проте не стільки інфантильність і неготовність українських громадян аналізувати ситуацію стали головною причиною залучення до політики представників шоу-бізнесу,

художників, спортсменів та акторів, скільки глибоке розчарування в існуючих методах управління країною і віра в те, що їх можна істотно поліпшити, віддавши свій голос за будь-кого, на кого вкажуть «лідери думок» [32]. Треба було «вимкнути» раціональну й активізувати емоційну компоненту електоральної пам'яті. Зазвичай із цим досить успішно можуть упоратися маніпулятивні інформаційні технології, використовуючи основне правило запам'ятовування: чим глибше переробка та осмислення тих чи інших історичних подій, тим краще вони запам'ятовуються і довше зберігаються у пам'яті. А короточасна електоральна пам'ять не потребує глибокого осмислення соціально-політичних проблем, тому виборцям пропонується велика кількість легкозасвоюваного інформаційного продукту з вже готовими (часто – псевдоаналітичними) оцінками. Отже, політтехнологіями була успішно використана психологічна технологія штучної затримки переходу електоральної пам'яті з короточасної у довгострокову, що спонукало виборців до імпульсивного голосування під гаслом: «Голосуй серцем».

У сучасному світі практика участі у «великій» політиці осіб, які не мають політичного чи управлінського досвіду, є досить поширеною. Так, італійський комік Джузеппе Грілло став засновником партії «Рух 5 зірок», ісландський комедійний актор Йон Гнарр – мером Рейк'явіка, американський кіноактор Арнольд Шварценеггер довгий час перебував на посаді губернатора Каліфорнії, англійська акторка Гленда Джексон – депутатом британського парламенту, комік Мар'ян Шарец – Головою уряду Словенії, 40-й президент США Рональд Рейган у минулому був кіноактором, а останнім президентом Чехословаччини і першим президентом Чехії був письменник-дисидент Вацлав Гавел. Не стала винятком у цьому сенсі й Україна, де багато не політиків потрапляли до українського політичного олімпу зі сцени або спортивного майданчика. Наприклад, боксер Віталій Клічко став мером Києва, а музикант Святослав Вакарчук (двічі), співачки Руслана, Таїсія Повалій та Злата Огневич, плавець Денис Силантьєв, футболіст Андрій Шевченко, баскетболіст Олександр Волков та багато інших обиралися депутатами Верховної Ради. І хоча їхнє перебування у «великій політиці» практично нічим знаковим не відзначалося (бо зазвичай в українському парламенті вони відігравали роль «весільних генералів»), в електоральну пам'ять українців стали вноситися зміни щодо ставлення до політики, політиків та виборів як ефективного механізму концептуального оновлення політичної еліти. Наполегливо та послідовно почало формуватися уявлення, що будь-кому, хто має певні досягнення у своїй галузі діяльності і популярність серед прихильників, можна делегувати владу в країні. Ми не вважаємо за доцільне давати якісну оцінку такій «десакралізації» політики, проте можемо констатувати, що досвід останніх виборчих кампаній в Україні продемонстрував, що відбулося

змістовне перекодування електоральної пам'яті українців. До структури електоральної пам'яті ввійшли коди, які: 1) *не позиціонують політику як професійну діяльність*, котра потребує спеціальної фахової підготовки; 2) *надають позитивного забарвлення дилетантизму в політиці* під гаслом забезпечення конституційного права кожного не тільки обирати, але й бути обраним; 3) враховуючи, що пам'ять оперує не фактами, а образами, має здатність до сортування, впорядкування та вибірковості цих образів та регулює терміни їхнього зберігання (короткочасне-довготривале), *деформують механізм трансформації короткочасної пам'яті в довгострокову* (так звану «консолідацію сліду»), *продукують культ «нових обличч»* у політиці. Такі зміни характеристик електоральної пам'яті виборців в Україні невідворотно призведуть до змін у механізмі функціонування її електорального простору [33].

Відповідно до електорального процесу концепт простору є тривимірним і характеризує позиціонування його акторів в умовах електоральної конкуренції, тобто визначає: 1) рейтингове місце претендента (претендентів) на владні повноваження в політичному ландшафті суспільства; 2) «дистанцію», що розділяє його (їх) з конкурентами в боротьбі за голоси виборців; 3) можливість змінювати цю дистанцію. Зміни в структурі електоральної пам'яті найбільш активно впливають на процеси, які детермінують третій вимір електорального простору – ««дрейф» електоратів від виборів до виборів за шаблонами соціальної тектоніки» [34]. В умовах переважання короткочасності електоральної пам'яті електоральний простір стає вельми рухливим і малопрогнозованим, залежним від великої кількості ситуативних зовнішніх чинників, а нестабільна соціально-політична ситуація гальмує процеси раціоналізації політичного вибору громадян та формування довгострокової електоральної пам'яті. Отже, коло замикається.

Таким чином, отримавши відповідь на третє ключове питання, поставлене на початку даної статті, ми можемо визначити *основні типи електоральної пам'яті* (див. таблицю):

Типи електоральної пам'яті

Показник	Тип електоральної пам'яті		
	Стала	Ситуативна	Амбівалентна (перехідна)
Основний ресурс	Переконання	Почуття	Інформація
1	2	3	4
Механізм реалізації	Раціональний	Імпульсивний	Компульсивний

1	2	3	4
Час зберігання інформації	Довгострокова	Короткочасна	Оперативна
Чинники формування	Соціальний досвід	Кейс	Особистий досвід
Ступінь вольової регуляції	Довільна	Мимовільна	Мимовільна, довільна
Психічні регулятори активності	Логіка	Емоції	Образи

Висновки. Електоральна пам'ять як складова електоральної культури суспільства і елемент колективної пам'яті формується та змінюється під впливом зовнішніх обставин (історичних, політико-правових, соціально-економічних, культурних, освітніх, науково-технічних тощо), інформаційного простору, соціального середовища та комунікативних зв'язків виборців. Під час виборчих кампаній електоральна пам'ять фіксує найбільш значущі події (як позитивні, так і негативні) в житті суспільства, посилюючи або, навпаки, послаблюючи його консолідацію, та мотивує і спрямовує електоральну поведінку виборців.

Електоральну пам'ять можна конструювати та кодувати штучно шляхом втручання у свідомість виборців із застосуванням різноманітних маніпулятивних технологій. Така політика формування електоральної пам'яті робить акцент на використанні глибинних, у першу чергу психологічних, ресурсів. Її метою має бути створення політичної ідентичності шляхом апеляції до почуттів людей, у якійсь мірі також за допомогою нав'язування ідеї ототожнення себе з доміантними символами політичної культури, через які приходиться усвідомлення себе частиною єдиного співтовариства. Тому важливими векторами політики щодо електоральної пам'яті є підтримка (або руйнування) легітимності соціально-політичних режимів та формування (чи ослаблення) образу ворога і групових конфліктів.

Структурні елементи електоральної пам'яті вписані в політичний процес і постійно відтворюються у відповідних діях, які повинні спрямовуватися на створення та підтримку колективної ідентичності. Проте в Україні, на жаль, це відбувається далеко не завжди. Підвищення рівня політичної культури, виховання відповідального ставлення громадян до політичного життя країни та формування громадянськості сприятимуть формуванню такої електоральної пам'яті виборців, яка допоможе їм приймати не ситуативно-емоційні, а вива-

жені раціональні рішення під час голосування в складні для України і всього світу часи. Без усвідомлення себе єдиним організмом у тривалій історичній перспективі суспільство не може консолідуватися в теперішньому часі, а вже тим більше – існувати в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Савельева И. М., Полетаев А. В. Античность: формирование значений. *Знание о прошлом: теория и история*: в 2 т. Т. 1: Конструирование прошлого. Санкт-Петербург: Наука, 2003. С. 16–34.
2. Гигаури Д. И. Политика памяти в практике социального конструирования политической идентичности. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2015. № 10 (60): в 3 ч. Ч. I. С. 59–64.
3. Методологические вопросы изучения политики памяти: сб. науч. тр. / отв. ред.: А. И. Миллер, Д. В. Ефременко. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2018. 224 с.
4. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3. С. 8–27.
5. Нора П. Проблематика мест памяти / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Виннок. *Франция-память*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1999. С. 17–50.
6. Олик Дж. Фигурации памяти: процессо-реляционная методология, иллюстрируемая на примере Германии. *Социологическое обозрение*. 2012. Т. 11, № 1. С. 40–74.
7. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Бориса Хлебникова. Москва: Новое лит. обозрение, 2014. 323 с.
8. Мегилл А. Историческая эпистемология. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. 480 с.
9. Романовская Е. В., Фоменко Н. Л. Идентичность и коммеморация. *Власть*. 2015. № 7. С. 81–84.
10. Горнова Г. Коллективная память и практики коммеморации в формировании городской идентичности. *Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования*. 2017. № 2 (15). С. 18–21.
11. Bloch M. Mémoire collective, tradition et coutume. A propos d'un livre récent. *Revue de synthèse historique XI (nouvelle série XIV)*. 1925. No. 118–120. P. 73–83.
12. Landry T. Lieux de pouvoir et micropolitique de la mémoire: l'exemple de la Cathédrale du Christ Sauveur à Moscou. *Politique et sociétés* (Montréal). 2003. No. 22. P. 75–101.
13. Halbwachs M. On Collective Memory / edited, translated, and with an introduction by Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 244 p.

14. Рикёр П. Память, история, забвение: пер. с фр. Москва: Изд-во гуманитар. лит., 2004. 728 с.
15. Жирар Р. Насилие и священное / пер. Г. Дашевского. Москва: Новое лит. обозрение, 2000. 450 с.
16. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. М. Сокольской. Москва: Языки славян. культуры. 2004. 368 с.
17. Основы психофизиологии: учебник / отв. ред. Ю. И. Александров. Москва: ИНФРА-М, 1997. 349 с.
18. Редозубов А. Код мозга и память. Загадка гиппокампа. 15 окт. 2014 г. URL: <https://habr.com/ru/post/361893/> (дата звернення: 28.12.2020).
19. Поліщук І. О. Електоральна культура транзитивних суспільств. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Соціологія.* 2016. № 3 (30). С. 224–227.
20. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / [сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко]. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
21. Задоволеність діяльністю П. Порошенка на посаді Президента: головні здобутки та провали. *KANTAR.* Січ. 2019 р. URL: <https://tns-ua.com/news/zadovolenist-diyalnistyu-p-poroshenka-na-posadi-prezidenta-golovni-zdobutki-ta-provali> (дата звернення: 28.12.2020).
22. Lazarsfeld P. F., Berelson B., Gaudet H. The people choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign. 3d ed. New York: Columbia University Press, 1968. xlv, 178 p.
23. Хто ті виборці, які обрали Зеленського та голосували за Порошенка, – соціологи дали характеристики електоратам обох кандидатів. *Міжнародний фонд «Відродження».* 8 трав. 2019 р. URL: https://www.irf.ua/khto_ti_vibortsyi_yaki_obrali_zelenskogo_ta_golosovali_za_poroshenka_sotsiologi_dali_kharakteristiki_elektoratam_obokh_kandidativ/ (дата звернення: 28.12.2020).
24. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. *Зе!команда.* URL: <https://program.ze2019.com/> (дата звернення: 28.12.2020).
25. Бекешкіна І. Поки ми живі, нічого не вирішено остаточно! «100 днів після президентських виборів: оцінки та очікування громадян»: опитування. 28 серп. 2019 р. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва.* URL: <https://dif.org.ua/article/irina-bekeshkina-poki-mi-zhivi-nichogo-ne-virisheno-ostatochno1> (дата звернення: 28.12.2020).
26. Казарін П. Стопами Ющенко. Як Зеленський втрачає підтримку. *НВ. Погляди.* 16 берез. 2020 р. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/zelenskiy-novini-yak-prezident-vtrachaye-prihilnikiv-50075885.html> (дата звернення: 28.12.2020).
27. Грабовський С. Політична відповідальність: непрості елементарні речі. *Радіо Свобода.* 30 жовт. 2010 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2205530.html> (дата звернення: 28.12.2020).

28. Оцінка діяльності органів влади та реакція на актуальні події: лютий 2020 року. *КМІС. Прес-релізи та звіти*. 27.02.2020. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=920> (дата звернення: 28.12.2020).
29. Гаврилук Д. Ю. Політичний та електоральний абсентеїзм: політологічна теорія, специфіка ризику в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22, Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2012. Вип. 8. С. 52–57.
30. Рябчук М. Випробування виборами. *Збруч*. 07.08.2019. URL: <https://zbruc.eu/node/91268> (дата звернення: 28.12.2020).
31. Ленин В. И. Удержат ли большевики государственную власть? *Полное собрание сочинений*. Изд. 5-е. Москва: Изд-во полит. лит., 1981. Т. 34. С. 289–339.
32. Таукач О. Навіщо артисти йдуть у політику? *День*. 13 черв. 2019 р. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/navishcho-artysty-ydut-u-polityku> (дата звернення: 28.12.2020).
33. Арбатская М. Н. Электоральное пространство и управление избирательными правами граждан: методологические и методические основы анализа. *ПОЛИТЭКС*. 2006. Т. 2, № 1. С. 62–80.
34. Капранов Н. В. Биполярная модель российского электорального пространства. *Вестник МГУ. Серия 18, Социология и политология*. 1998. № 4. С. 52–68.

REFERENCES

1. Savel'eva, I. M., & Poletaev, A. V. (2003). Antichnost': formirovanie znachenij [Antiquity: the formation of meanings]. *Znanie o proshlom: teorija i istorija* [Knowledge about the past: theory and history]: in 2 volumes. Vol. 1. *Konstruirovanie proshlogo* [Construction of the past], Pp. 16–34. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
2. Gigauri, D. I. (2015). Politika pamyati v praktike sotsial'nogo konstruirovaniya politicheskoy identichnosti [The politics of memory in the practice of social construction of political identity.]. *Istoricheskiye, filosofskiyе, politicheskkiye i yuridicheskkiye nauki, kul'turologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki – Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice*. Tambov: Gramota, 10(60): in three parts, Part I, 59–64 [in Russian].
3. Miller, A. I., & Efremenko, D. V. (Eds.) (2018). *Metodologicheskkiye voprosy izucheniya politiki pamyati* [Methodological issues of studying the politics of memory]: Sb. nauch. trudov. Moskva – Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya [in Russian].
4. Khal'bvaks, M. (2005). Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat' [Collective and historical memory]. *Neprikosnovenny zapas – Emergency ration*, 2–3, 8–27 [in Russian].
5. Nora, P. (1999). Problematika mest pamjati [The problem of places of memory]. Nora, P., Ozuf, M., de Puimezh, Zh., & Vinok, M. *Frantsiya-pamyat'* [France – memory], Pp. 17–50. Sankt-Peterburg: Izd-vo SPbGU [in Russian].

6. Olik, Dzh. (2012). Figuratsii pamyati: protsesso-relyatsionnaya metodologiya, illyustriruyemaya na primere Germanii [Memory Configurations: Process-Relational Methodology Illustrated by the Case of Germany]. *Sotsiologicheskoye obozreniye – Sociological Review*, 11(1), 40–74 [in Russian].
7. Assmann, A. (2014). Dlinnaya ten' proshlogo: Memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika [The Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Politics] / per. s nem. Borisa Hlebnikova. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye [in Russian].
8. Megill, A. (2007). *Istoricheskaya epistemologiya* [Historical epistemology]. Moskva: «Kanon+» ROOI «Reabilitatsiya» [in Russian].
9. Romanovskaya, Ye.V., & Fomenko, L. N. (2015). Identichnost' i kommemoratsiya [Identity and commemoration]. *Vlast' – Power*, 7, 81–84 [in Russian].
10. Gornova, G. (2017). Kollektivnaya pamyat' i praktiki kommemoratsii v formirovanii gorodskoy identichnosti [Collective memory and commemoration practices in the formation of urban identity]. *Vestnik Omskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Gumanitarnyye issledovaniya – Bulletin of the Omsk State Pedagogical University. Humanities research*, 2(15), 18–21 [in Russian].
11. Bloch, M. (1925). Mémoire collective, tradition et coutume. A propos d'un livre récent. *Revue de synthèse historique XI (nouvelle série XIV)*, 118–120, 73–83.
12. Landry, T. (2003). Lieux de pouvoir et micropolitique de la mémoire: l'exemple de la Cathédrale du Christ Sauveur à Moscou. *Politique et sociétés* (Montréal), 22, 75–101.
13. Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory* / edited, translated, and with an introduction by Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press.
14. Rikjor, P. (2004). *Pamjat', istorija, zabvenie* [Memory, history, oblivion] / Per. s franc. Moskva: Izdatel'stvo gumanitarnoj literatury [in Russian].
15. Zhirar, R. (2000). *Nasiliye i svyashchennoye* [Violence and sacred] / Per. G. Dashevskogo. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye [in Russian].
16. Assmann, J. (2004). *Kul'turnaya pamyat'. Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti* [Cultural Memory: Writing, Memory of the Past and Political Identity in the High Cultures of Antiquity] / Per. s nem. M. M. Sokol'skoj. Moskva: «Yazyki slavyanskoy kul'tury» [in Russian].
17. Aleksandrov, Ju.I. (Ed.) (1997). *Osnovy psihofiziologii: Uchebnik* [Fundamentals of Psychophysiology: Textbook]. Moskva: INFRA-M [in Russian].
18. Redozubov, A. (2014). Kod mozga i pamjat'. Zagadka gippokampa [Brain code and memory. Hippocampus mystery]. Retrieved from <https://habr.com/ru/post/361893/> [in Russian].
19. Polishchuk, I. (2016). Elektoral'na kul'tura tranzytyvnykh suspil'stv [Electoral culture of transitive societies]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho». Seriya: Sotsiologiya – Bulletin of the National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine». Series: Sociology*, 3(30), 224–227 [in Ukrainian].
20. Weber, M. (1990). *Izbrannye proizvedeniya* [Selected works]: per. s nem. [sost., obshh. red. i poslesl. Ju. N. Davydova; predisl. P. P. Gajdenko]. Moskva: Progress [in Russian].

21. Zadovolenist diialnistiu P. Poroshenka na posadi Prezydenta: holovni zdotuky ta provably [Satisfaction with Poroshenko's activity as President: main achievements and failures]. *KANTAR*. Sichen 2019. Retrieved from <https://tns-ua.com/news/zadovolenist-diyalnistyu-p-poroshenka-na-posadi-prezidenta-golovni-zdotuky-ta-provali> [in Ukrainian].
22. Lazarsfeld, P. F., Berelson, B., & Gaudet, H. (1968). *The people choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign*. 3d ed. New York: Columbia University Press.
23. Khto ti vybortsi, yaki obraly Zelenskoho ta holosuvaly za Poroshenka – sotsiolyhy daly kharakterystyky elektoratam obokh kandydativ [Who are the voters who elected Zelensky and voted for Poroshenko – sociologists gave characteristics to the electorate of both candidates]. *Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhennia»*. 8 travnia 2019. Retrieved from https://www.irf.ua/khto_ti_vibortsi_yaki_obrali_zelenskogo_ta_golosovali_za_poroshenka_sotsiologi_dali_kharakteristiki_elektoratam_obokh_kandydativ/ [in Ukrainian].
24. Peredvyborcha prohrama kandydata na post Prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho [Election program of the candidate for President of Ukraine Volodymyr Zelensky.]. *Ze!komanda*. Retrieved from <https://program.ze2019.com> [in Ukrainian].
25. Bekeshkina, I. (2019). Poky my zhyvi, nichoho ne vyrisheno ostatochno! «100 dniv pislya prezidents'kykh vyboriv: otsinky ta ochikuvannya hromadyan». *Opytuvannya [As long as we live, nothing is finally decided! «100 days after the presidential election: assessments and expectations of citizens»*. Poll]. *Fond Demokratychni initsiatyvy imeni Il'ka Kucheriv*. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/irina-bekeshkina-poki-mi-zhivi-nichogo-ne-virisheno-ostatochno1> [in Ukrainian].
26. Kazarin, P. (2020). Stopamy Yushchenka. Yak Zelens'kyi vtrachaye pidtrymku [In the footsteps of Yushchenko. As Zelensky loses support]. *NV. Pohlyady*. Retrieved from <https://nv.ua/ukr/opinion/zelenskiy-novini-yak-prezident-vtrachaye-prihlnikiv-50075885.html> [in Ukrainian].
27. Hrabovskyi, S. (2010). Politychna vidpovidalnist: neprosti elementarni rechi [Political responsibility: difficult elementary things]. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/2205530.html> [in Ukrainian].
28. Otsinka diialnosti orhaniv vlady ta reaktsiia na aktualni podii: liutyi 2020 roku [Evaluation of government activities and reaction to current events: February 2020.]. *KMIS. Pres-relizy ta zvity*. 27.02.2020. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=920> [in Ukrainian].
29. Havryliuk, D. Yu. (2012). Politychnyy ta elektoral'nyy absenteyizm: politolohichna teoriya, spetsyfika ryzyku v Ukraini [Political and electoral absenteeism: political science theory, specifics of risk in Ukraine.]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannya sotsial'no-politychnykh dystsyplin – Scientific journal of M. P. Drahomanov NPU. Series 22. Political Science and Methods of Teaching Socio-Political Disciplines*, 8, 52–57 [in Ukrainian].

30. Riabchuk, M. (2019). Vyprobuvannia vyboramy [Election tests]. *Zbruch*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/91268> [in Ukrainian].
31. Lenin, V. I. (1981). Uderzhat li bol'sheviki gosudarstvennuyu vlast' [Will the Bolsheviks retain state power]? *Polnoye sobraniye sochineniy* [Complete set of works]. 5th ed. Vol. 34, Pp. 289–339. Moskva: Izdatel'stvo politicheskoy literatury [in Russian].
32. Taukach, O. (2019). Navishcho artysty ydut u polityku [Why artists go into politics]? *Den*. Retrieved from <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/navishcho-artysty-ydut-u-polityku> [in Ukrainian].
33. Arbatskaya, M. (2006). Elektoral'noye prostranstvo i upravleniye izbiratel'nymi pravami grazhdan: metodologicheskkiye i metodicheskkiye osnovy analiza [Electoral Space and Management of Citizens' Electoral Rights: Methodological and Methodological Foundations of Analysis]. *POLITJeKS – POLITEX*, 2(1), 62–80 [in Russian].
34. Kapranov, N. V. (1998). Bipolyarnaya model' rossiyskogo elektoral'nogo prostranstva [The bipolar model of the Russian electoral space]. *Vestnik MGU. Ser. 18. Sotsiologiya i politologiya – Bulletin of Moscow State University. Ser. 18. Sociology and Political Science*, 4, 52–68 [in Russian].

Погребная Виктория Леонидовна, доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Сахань Елена Николаевна, кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ЭЛЕКТОРАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ УКРАИНЦЕВ КАК СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ И ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье анализируется «электоральная память» как социально-политический феномен, определяется, каким образом она влияет на политический выбор граждан и к каким социально-политическим последствиям приводит ее перекодировка. Доказывается, что электоральная память фиксирует наиболее значимые события в жизни общества, усиливая или ослабляя его консолидацию, мотивирует и направляет электоральное поведение избирателей. Предлагается авторская типология электоральной памяти на основе показателей: основной ресурс, механизм реализации, хранение информации, факторы формирования, степень волевой регуляции, психические регуляторы активности.

Ключевые слова: память, электоральная память, электоральное поведение, политика памяти, коллективная память, коды памяти, коммеморация.

Pohribna Viktoriia Leonidivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Political Science,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Sakhan Olena Mykolaivna, PhD in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Science,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

ELECTORAL MEMORY OF UKRAINIANS AS A SOCIO-POLITICAL PHENOMENON: AXIOLOGICAL AND ONTOLOGICAL ANALYSIS

Problem setting. *Given that voters usually react more to the past than to the vague future that their candidates for power «paint» in their minds during the election campaign, the problem of analyzing the phenomenon of electoral memory of Ukrainians in today's challenges is relevant. The manipulation of collective memory by political elites in the electoral space is reflected in a process called «memory politics».*

Recent research and publications analysis. *Based on the analysis of the concepts of collective memory of M. Halbwachs, A. Assmann, J. Olvik, M. Bloch, D. Zhukov, the commemoration of P. Nora, A. Megill, E. Romanovskaya, G. Gornova and the policy of memory. According to V. Achkasov, A. Miller, D. Gigauri, electoral memory is defined as the intentional orientation of the voters' consciousness to the past, when the result is memory as a representation of a specific electoral behavior.*

Paper objective. *The aim of the article is to study the influence of electoral memory on the political choice of citizens and socio-political consequences of its recoding.*

Paper main body. *Electoral memory has been shown to involve external coding using certain political and psychological technologies, including and manipulative. The example of the analysis of the presidential and parliamentary elections in 2019 shows how the meaningful recoding of the electoral memory of Ukrainians took place. The structure of electoral memory includes codes that: 1) do not position politics as a professional activity that requires special professional training; 2) give a positive color to dilettantism in politics under the slogan of ensuring the constitutional right of everyone not only to vote but also to be elected; 3) given that memory operates not with facts but with images, has the ability to sort, organize and select these images and regulates their storage (short-term-long), deform the mechanism of transformation of short-term memory into long-term (so-called, «Consolidation of the trail»), produce a cult of «new faces» in politics. Such changes in the characteristics of the electoral memory of voters in Ukraine will inevitably lead to changes in the mechanism of functioning of its electoral space.*

According to the electoral process, the concept of space is three-dimensional and characterizes the positioning of its actors in conditions of electoral competition, determines (1) the rating of the candidate (applicants) for power in the political landscape of society, (2) «distance» separating him (them) with competitors in the struggle for the vote, (3) the ability to change this distance. Changes in the structure of electoral memory most actively

affect the processes that determine the third dimension of electoral space – the «drift» of the electorate from election to election according to patterns of social tectonics. Given the predominance of short-term electoral memory, the electoral space becomes very mobile and unpredictable, dependent on a large number of situational external factors, and the unstable socio-political situation slows down the process of rationalizing political choices and forming long-term electoral memory.

Conclusions of the research. *As a result of the analysis the author's typology of electoral memory is offered, which includes the characteristics of permanent, situational and ambivalent (transitional) types, selected on the basis of the following indicators: main resource, implementation mechanism, information storage time, formation factors, degree of volitional regulation, mental activity regulators. The conclusions emphasize that the structural elements of electoral memory are embedded in the political process and are constantly reproduced in appropriate actions that should be aimed at creating and maintaining a collective identity.*

Keywords: *memory, electoral memory, electoral behavior, politics of memory, collective memory, memory codes, commemoration.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 31:37.014.5/25

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224425>

Клімова Галина Павлівна, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціології та політології Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: klimova55@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6533-199X

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Статтю присвячено аналізу поняття «інтернаціоналізація вищої освіти». Розглядаються теоретико-методологічні підходи до визначення сутності даного феномену. Пропонується огляд широкого кола концептів, що визначають інтернаціоналізацію вищої освіти в різних дискурсах. Зроблено спробу шляхом аналізу і синтезу знань систематизувати розуміння механізму інтернаціоналізації вищої освіти, розкрити передумови її здійснення. Особливу увагу приділено розгляду специфіки реалізації інтернаціоналізації вищої освіти в Україні в умовах глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, інтернаціоналізація вищої освіти, зовнішня інтернаціоналізація, внутрішня інтернаціоналізація, конкурентоспроможність університету, академічна мобільність.

Постановка проблеми. Сучасні глобальні виклики значно змінили ландшафт вищої освіти і посилили процес її інтернаціоналізації, розгляд особливостей якої став однією з найобговорюваніших наукових проблем у сфері вищої школи. Соціально-філософське осмислення інтернаціоналізації вищої освіти дозволяє уявити її не тільки ефективним інструментом підвищення

конкурентоспроможності університетів, а й підставою для реалізації їх соціальної відповідальності, істотним чинником підвищення якості підготовки здобувачів вищої освіти. Це надзвичайно актуалізує дослідження процесу інтернаціоналізації вищої освіти в умовах глобалізованого світу.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Вивчення проблем інтернаціоналізації вищої освіти належить до сфери наукових інтересів як українських, так і зарубіжних науковців. Серед сучасних вітчизняних дослідників, які займаються теоретико-методологічними питаннями інтернаціоналізації вищої освіти та аналізом особливостей інтернаціоналізації вищої освіти в Україні в умовах глобальних викликів, слід виділити таких вчених, як: М. Бойченко, А. Вербицька, В. Воронкова, Л. Горбунова, М. Дебич, В. Зінченко, А. Кийков, О. Красовська, С. Курбатов, М. Міщенко, О. Нітенко, А. Сбруєва, І. Сікорська, І. Степаненко, С. Терепищій, О. Шипко та ін. [1–13]. Вагомий внесок у теоретичну розробку ідей інтернаціоналізації вищої освіти в умовах глобалізації внесли також зарубіжні науковці – Ф. Альтбах, Х. Бергманн, У. Брандербург, Р. Брукс, М. Ван, Х. де Віт, М. Гайсслер, Дж. Найт, С. Робертсон, П. Скотт, Дж. Худзін, К. Хандт та ін. [14–25]. Незважаючи на те, що в науковій літературі знайшло широке відображення розуміння різноманітних проблем інтернаціоналізації вищої освіти, усе ж залишається дискусійною низка питань, які необхідно постійно осмислювати.

Формування цілей. Метою статті є дослідження сутності поняття інтернаціоналізації вищої освіти у сучасному соціально-філософському дискурсі; розгляд методологічних підходів до аналізу інтернаціоналізації вищої освіти; виявлення передумов розвитку інтернаціоналізації освіти в глобалізованому світі; розкриття національної стратегії інтернаціоналізації вищої освіти в Україні.

Вклад основного матеріалу. Розвиток сучасної вищої освіти відбувається в контексті глобальних викликів, серед яких найважливішими, як зазначається в установчих документах ЮНЕСКО («Вища освіта у глобалізованому суспільстві»), є: зростаюче значення суспільства знань / економіки знань; розроблення нових торговельних угод, які охоплюють, зокрема, торгівлю освітніми послугами; нововведення в галузі інформаційно-комунікаційних технологій; зростаюча роль ринку і ринкової економіки.

Ці ключові глобальні виклики є каталізаторами нових явищ у сфері вищої освіти, серед яких: поява таких нових провайдерів освіти, як мультинаціональні компанії, корпоративні університети та медіакорпорації; нові форми забезпечення освіти, включаючи дистанційну, віртуальну і пряму освіту, що надається і приватними компаніями зокрема; велика диверсифікація кваліфікацій та свідоцтв про освіту; велика мобільність учнів, програм, провайдерів

і проєктів, які виходять за межі національних кордонів; акцент на навчання протягом усього життя, що, зі свого боку, призводить до збільшення попиту на післясередню освіту; збільшення обсягу приватних інвестицій у сферу послуг, що надаються у сфері вищої освіти [26, с. 4–6].

Поняття інтернаціоналізації вищої освіти є багатоаспектним і динамічним. Його зміст трансформується разом зі стрімко змінюваними соціокультурними умовами [4, с. 32–33]. У сучасному соціально-філософському знанні під інтернаціоналізацією вищої освіти розуміється широкий спектр соціальних явищ. Тому, визначаючи зміст цього феномену, дослідники основний акцент роблять на тих чи інших його контекстах. Так, у «Національному освітньо-науковому глосарії» інтернаціоналізація у вищій освіті визначається як процес інтеграції освітньої, дослідницької та адміністративної діяльності закладу вищої освіти чи наукової установи з міжнародною складовою: індивідуальна мобільність (студентів, науковців, викладачів, адміністративного персоналу); створення спільних міжнародних освітніх і дослідницьких програм; формування міжнародних освітніх стандартів із метою забезпечення якості; інституційне партнерство, створення освітніх і дослідницьких консорціумів, об'єднань [27, с. 38].

На думку О. Нітенко, процес інтернаціоналізації має три рівні: «перш за все, це співробітництво між університетами; другий напрям – міждержавне співробітництво, уособленням якого є Болонський процес; третій – наднаціональний процес, що відбувається на рівні і в рамках Європейського Союзу» [10, с. 206]. С. Робертсон інтерпретує інтернаціоналізацію в аспекті процесів економічної інтеграції систем вищої освіти. При цьому особливого значення вона надає аналізу учасників глобального освітнього ринку, орієнтованих на просування освітніх програм і торгівлю освітніми послугами [21]. Дж. Найт, запропонувавши розуміння інтернаціоналізації з позиції організаційного підходу, визначає її як процес інтеграції міжнародного виміру у функції викладання / навчання, дослідження та обслуговування університету чи коледжу. Міжнародний вимір означає перспективу, діяльність чи послугу, яка вводить або інтегрує міжнародний / міжкультурний / глобальний світогляд в основні функції закладу вищої освіти [27, р. 3]. Згодом з урахуванням зміни мотивів, форм правління і учасників процесу інтернаціоналізації Дж. Найт дає нове, більш універсальне трактування, згідно з яким інтернаціоналізація на національному, секторальному або інституціональному рівні визначається як процес інтеграції міжнародного, міжкультурного та глобального вимірів у цілі, завдання і потреби вищої освіти [20, р. 9]. Деякі вчені пов'язують феномен інтернаціоналізації вищої освіти з процесами міжнародної інтеграції і міжнародної мобільності студентів і викладачів [29–30]; із експортом освітніх послуг [15].

Йонас Стір розглядає процес інтернаціоналізації в трьох контекстах: із точки зору ідеалізму, інструменталізму і едукціоналізму (educationalism). Ідеалізм дозволяє, на його думку, створити більш демократичний, справедливий і рівноправний мир щодо міжнародного співробітництва. Інструменталізм пов'язаний з практичними і економічними цілями інтернаціоналізації – задоволенням потреб глобального світу. Едукціоналізм дає можливість здійснити пошук способів розширення академічного досвіду студентів і викладачів [31]. Дж. Найт і Х. де Віт розрізняють «інтернаціоналізацію вдома» (Internationalization at Home) і «інтернаціоналізацію за кордоном» (Internationalization Abroad). Як зазначають автори, «інтернаціоналізація вдома» пов'язана із заходами, які допомагають студентам розвивати міжнародне розуміння і міжкультурні навички. Вона проявляє себе в навчальному процесі, науково-дослідній діяльності, у стосунках з етнічними культурами. «Інтернаціоналізація за кордоном» представлена різними формами транскордонної освіти, включаючи академічну мобільність студентів, викладачів і науковців, інтеграцію освітніх програм і проектів [24, р. xix-xxiii].

Нині, на думку багатьох учених, найбільш ємним і науково обґрунтованим з існуючих дефініцій інтернаціоналізації вищої освіти є визначення, яке дали Х. де Віт і Ф. Хантер. Вони вважають, що інтернаціоналізація вищої освіти – це навмисний процес інтеграції міжнародного, міжкультурного чи глобального виміру в мету, функції та методи навчання у сфері вищої освіти для підвищення якості освіти та досліджень для всіх студентів і персоналу та здійснення вагомого внеску в життя суспільства [32, р. 3]. Таке визначення висловлює актуальне бачення інтернаціоналізації вищої освіти. Воно інтегративно відображає різні погляди на зміст цього феномену і суттєво доповнює трактування, яке було запропоновано Дж. Найт. У контексті сказаного можна стверджувати, що інтернаціоналізація вищої освіти – це процес, при якому цілі, функції та механізм надання освітніх послуг набувають міжнародного характеру. Вона передбачає посилення міжнародної складової у діяльності закладів вищої освіти задля їх співпраці та комунікації під впливом глобальних викликів.

Історія інтернаціоналізації вищої освіти бере свій початок ще в VI ст., коли університет Наланда в Індії залучав до своїх стін студентів і співробітників з усього буддистського світу. Перші університети Європи, що з'явилися в Болоньї і Парижі, теж були міжнародними, оскільки в них навчалися студенти з усього континенту, мовою навчання була латинь. Новий етап у розвитку інтернаціоналізації освіти почався в XX ст. Із нею була пов'язана надія на відновлення взаєморозуміння між країнами, міжнародного співробітництва після Першої та Другої світових воєн. У ній бачили й інструмент політично-

го впливу під час холодної війни. Переломним етапом у сучасному розвитку інтернаціоналізації вищої освіти став Болонський процес в Європі [33]. Розпочатий у 1999 р. підписанням у Болонії міністрами освіти 29 європейських країн Декларації «Європейський простір у сфері вищої освіти», метою він проголосив гармонізацію циклів навчання, освітніх залікових одиниць і їх трансферу, кваліфікацій і гарантій забезпечення якості освіти, що необхідно для формування єдиного загальноєвропейського простору вищої освіти.

Інтернаціоналізація як чинник євроінтеграції вищої освіти спрямована на те, щоб структури вищої освіти в Європі стали більш сумісними і співставними, кваліфікації і дипломи визнавалися б в усіх країнах ЄС і країнах – учасниках Болонського процесу, що необхідно для забезпечення підтримки великомасштабної академічної мобільності та мобільності робочої сили, а також європеїзації вищої освіти з метою підвищення її якості і трансляції через неї європейських цінностей. Підкреслюючи значення інтернаціоналізації вищої освіти для зміцнення Європейського Союзу, президент Франції Е. Макрон, виступаючи у вересні 2017 р. у великому амфітеатрі в Сорбонні з програмною промовою «Ініціативи для Європи незалежної, єдиної, демократичної», в якій цілий розділ був присвячений питанням освіти і культури, зазначив, що «найсильнішою сполучною ланкою Європейського Союзу завжди будуть знання і культура. Саме в Європі, де кожен європеєць побачив свою долю в профілі грецького храму або в усмішці Мони Лізи, дізнався почуття всієї Європи, читаючи Мюзіля або Пруста. Це Європа... яку Еразм Роттердамський називав наставником, стверджуючи, що необхідно вимагати у кожної молоді людини “перетинати континент, щоб вивчити інші мови” і “позбутися своєї дикої природи”; це Європа, що пройшла через стільки воєн і конфліктів, в яких її рятувало одне – її культура» [34].

Очевидно, що сучасне розуміння значення інтернаціоналізації вищої освіти в глобалізованому світі робить її не тільки найважливішим засобом підвищення конкурентоспроможності університетів та їх міжнародної репутації, але й підставою для реалізації їхньої соціальної активності, чинником підвищення якості підготовки здобувачів вищої освіти, збільшення числа іноземних студентів, налагодження інтеркультурної комунікації між країнами, інтеграції освітніх систем до європейського і світового простору вищої освіти. Тому не випадково багато європейських країн нині розробляють національні стратегії інтернаціоналізації вищої освіти. За даними масштабного порівняльного дослідження, проведеного Європейською асоціацією міжнародної освіти (EАІЕ), що охопила 33 країни європейського простору вищої освіти, більшість європейських університетів мають або окремо розроблену стратегію інтернаціоналізації, або конкретні завдання щодо розвитку інтер-

націоналізації, які позначені в загальній стратегії розвитку закладу вищої освіти [35].

У зв'язку з диверсифікацією напрямів діяльності університетів із розвитку інтернаціоналізації вищої освіти створюються і розвиваються організації, що займаються аналізом змісту цього процесу і змін, які в ньому відбуваються. Європейськими лідерами з цього погляду є Європейська асоціація міжнародної освіти (ЕАІЕ, Нідерланди), Центр інтернаціоналізації вищої освіти Католицького Університету Святого Серця (СНЕІ, Італія), Європейський акредитаційний Консорціум (ЕСА). У чималому ступені розвитку процесу інтернаціоналізації сприяють різноманітні програми Європейського Союзу (наприклад, ERASMUS, SOCRATES, TEMPUS), а також проекти, ініційовані національними організаціями країн – членів Організації економічного співробітництва та розвитку (USAID, IREX, British Council, DAAD, CIDA, EduFrance та ін.), які спрямовані на розвиток академічної мобільності.

У цілому серед різних вимірів інтернаціоналізації у сфері вищої освіти найбільш значимими є такі:

Глобальний – програми інтернаціоналізації вищої освіти, що здійснюються у контексті освітньої політики міжнародних організацій (ОЕСР, ЮНЕСКО, СОТ тощо). Сутність таких програм полягає в розробці міжнародних стандартів якості транскордонної освіти, норм міжнародної торгівлі освітніми послугами, етичних кодексів здійснення наукових досліджень, критеріїв рейтингової оцінки діяльності університетів тощо.

Регіональний – регіональні стратегії інтернаціоналізації національних систем вищої освіти, що є складовою широкої політики нового регіоналізму, який передбачає поглиблення соціально-економічної, політичної та культурно-освітньої інтеграції в межах геополітичних регіонів світу. Інструментами розвитку таких процесів є регіональні стандарти якості вищої освіти; міжнародні регіональні університети; програми мобільності суб'єктів академічної діяльності та освітніх програм тощо.

Національний – експерти ОЕСР визначають чотири типи національних стратегій інтернаціоналізації вищої освіти: *досягнення взаєморозуміння*, що є найбільш характерним у межах Європейського Союзу (прикладом може слугувати програма «Еразмус»); *отримання прибутку*, що є пріоритетним, наприклад, для розвинених англійських країн (США, Великої Британії та Австралії), які є лідерами на глобальному ринку міжнародної освіти; *кваліфікована міграція*, до якої вдаються, зокрема, деякі «сивіючі» суспільства Західної Європи; *нарощування інтелектуального потенціалу*, що є пріоритетом для швидко зростаючих економік Китаю, Індії, Бразилії тощо.

Міжінституційний – програмна мобільність, міжнародні дослідницькі та експертні мережі, твінінгові та франчайзингові форми академічного співробітництва.

Інституційний – надання міжнародного та інтеркультурного виміру змісту вищої освіти, викладання та науковим дослідженням, здійснюваним в університеті (зовнішня та внутрішня мобільність студентів, викладачів, науковців, адміністраторів).

Індивідуальний – індивідуальна академічна і професійна мобільність студентів та академічного персоналу; формування інтернаціональної (космополітичної) особистості громадянина світу, який є інтелектуально, морально й естетично відкритим до неупередженого сприйняття людей та досвіду інших культур [36, р. 215–220; 37].

Як засвідчує досвід, у сфері інтернаціоналізації вищої освіти мають місце дві інституційні моделі: традиційна та комплексна. Перша модель включає такі складові, як: академічна мобільність, інтернаціоналізація курикулуму, міжнародне співробітництво у сфері наукових досліджень, партнерські відносини із закордонними закладами вищої освіти. Таку модель реалізують, наприклад, Католицький університет Святого Серця, Римський університет ла Сап'єнца, Болонський університет (Італія); Ягеллонський та Варшавський університети, Університет імені Адама Міцкевича (Польща); Оксфордський, Манчестерський, Кардіффський університети, Королівський університет Белфаста (Велика Британія); Гельсінський університет, Університет Східної Фінляндії, Університет Турку (Фінляндія) тощо.

У комплексну модель інтернаціоналізації вищої освіти входять: академічна мобільність; інтернаціоналізація курикулуму; міжнародне співробітництво у сфері наукових досліджень; партнерські відносини із закордонними закладами вищої освіти; міжнародні освітні програми спільних / подвійних / багатосторонніх дипломів; філії за кордоном; он-лайн / електронні навчальні курси. Таку модель мають: Університет імені П'єра і Марії Кюрі, Університет Екс-Марсель, Страсбурзький університет (Франція); Гайдельберзький університет Рупрехта-Карла, Мюнхенський університет Людвіга-Максиміліана, Боннський університет (Німеччина); Університет Глазго, Кембриджський університет (Велика Британія) тощо [8, с. 9].

У сучасних умовах темпи збільшення потоків студентів, які перетинають національні кордони для здобування вищої освіти, перевищили темпи поширення самої вищої освіти. За даними ЮНЕСКО, рівень міжнародної мобільності студентів зріс за останні 25 років на 300 %. Сьогодні міжнародний ринок освітніх послуг є окремою галуззю світового господарства, яка оцінюється СОТ у 50–60 млрд дол. США. Причому кількість іноземних сту-

дентів невинно збільшується. У 2000 р. їх було лише 2 млн [38]. У 2016 р. у світі, згідно з даними Організації економічного співробітництва і розвитку, нараховувалося вже 4,1 млн міжнародних студентів, із них у країнах – членах ОЕСР – 1,3 млн осіб навчалися за програмами підготовки магістрів і докторів філософії. Країнами-лідерами, які приймають найбільшу кількість студентів на магістерській та докторській рівні, є: США – 26 % від загальної кількості, Велика Британія – 15 %, Франція – 11 %, Німеччина – 10 %, Австралія – 8 %, Канада – 3 % [39]. Так, наприклад, у Кембриджському університеті навчаються понад 23 000 студентів, близько 17 % з яких – іноземці з більш ніж 120 країн світу. Університет приймає на навчання талановитих студентів з усього світу на програмах бакалаврату та магістратури [40]. Оксфордський університет має зв'язки з практично кожною країною світу, 41 % студентів та 48 % академічних співробітників в університеті – іноземці. Студенти приїжджають із більш ніж 150 країн, а академічні співробітники – з понад 100. Більше 77 000 випускників працюють у 204 країнах за межами Великої Британії [41].

Мюнхенський університет Людвіга-Максиміліана (LMU) нараховує майже 10 000 іноземних студентів із 125 країн – найбільше, ніж у будь-якому іншому німецькому університеті. Це становить 15 % від загальної кількості студентів. Три чверті цих студентів приїжджають із Європи, 15 % – з Азії та 6 % – із Північної та Південної Америки. Близько 1 000 студентів з університетів-партнерів навчаються за програмами обміну впродовж семестру або року. У двох навчальних програмах близько 70 студентів із північноамериканських університетів-партнерів проводять третій курс навчання в Мюнхені. Університет має угоди про обміни з 548 університетами у 68 країнах на різних континентах: Африка (9), Азія (72), Центральна Америка (8), Європа (367), Північна Америка (56), Океанія (12), Південна Америка (24). Щороку більше 950 студентів із 80 країн здобувають міжнародний досвід у літній школі університету: курсах німецької мови, курсах природничих, суспільних та гуманітарних наук. LMU пропонує для міжнародних студентів програми для всіх рівнів навчання – ступеня бакалавра, магістра та доктора філософії, а також для молодих фахівців. Відповідно до міжнародного досвіду університету близько 700 професорів та 3 600 академічних співробітників з усього світу проводять дослідження та читають лекції на 18 факультетах, пропонуючи широкий і добре диференційований спектр навчальних дисциплін та сфер наукових досліджень. Їхні знання та креативний інтелект є основою видатного балансу досліджень університету, який визнано багатьма національними та міжнародними рейтингами [42].

Однією з європейських країн, в університетах якої навчається велика кількість іноземних студентів, є також Франція. У 2014 р. близько 250 000

іноземних студентів було зараховано до французьких закладів вищої освіти, що становить майже 12 % від загальної кількості студентів у країні. На підставі численних угод про співпрацю університет Сорбонни пропонує своїм студентам 25 міжнародних програм. Він має 562 угоди про співпрацю з 458 ЗВО в 69 країнах на різних континентах: Африка – 20 закладів, Азія – 57, Центральна Америка – 1, Європа – 247, Північна Америка – 97, Океанія – 5, Південна Америка – 31 [43].

Для здійснення інтернаціоналізації вищої освіти найважливіше значення має територіальна близькість закладів вищої освіти, що дозволяє істотно знизити транспортні та комунікаційні витрати. Наприклад, студенти з Бельгії, Франції і Німеччини активно вибирають університети Люксембургу. На сьогодні саме Люксембург є світовим лідером за часткою іноземних студентів, де цей показник досягає 44 %. У Чехії 57 % іноземних студентів є вихідцями зі Словаччини. В ОЕСР понад 60 % студентів, які обрали країною навчання, наприклад, Чехію, Польщу тощо, приїхали з прикордонних держав [39]. На думку експертів, до 2025 р. кількість студентів, які навчаються за межами рідної країни, сягне 4,9 млн осіб [38].

Україна теж включена у процес світової академічної мобільності і наслідує загальні тенденції. Право учасників освітнього процесу на академічну мобільність регулюється Законом України «Про вищу освіту», Положенням про порядок реалізації права на академічну мобільність затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2015 р. № 579, Національною стратегією розвитку освіти на 2012–2021 роки. Окрім цього, заклади вищої освіти приймають внутрішні правові акти щодо реалізації права на академічну мобільність. За даними Українського державного центру міжнародної освіти, у 2018 р. в Україні навчалася 66 310 іноземних студентів. Це допомогло залучити до української економіки 331 млн 550 тис. дол. США, або понад 9,2 млрд грн [44, с. 31]. У 2019 р. в Україні навчалася вже 75 605 іноземних студентів із 154 країн світу. Серед загального контингенту студентів цей показник становить близько 6 % від загальної кількості здобувачів вищої освіти. Із них 66 131 особа перебуває на основному навчанні, 7 270 осіб займаються мовною підготовкою, 1 480 – здобувають післядипломну освіту, усього 29 студентів перебувають за програмою академічної мобільності, 695 – навчаються в аспірантурі або докторантурі. Традиційними «донорами» студентства для українських університетів є Марокко, Азербайджан, Туркменістан, Нігерія, Єгипет. Протягом останніх років стрімкий приріст демонстрували абітурієнти з Індії, що дозволило їм у 2019 р. вийти на перше місце за цими показниками. Загалом найпопулярнішими напрямками навчання для іноземних студентів є медичні спеціальності, менеджмент, фінанси і право [44, с. 32–37]. Разом із тим слід

зауважити, що частка іноземних студентів у вітчизняних ЗВО – від 7,09 % до 2,57 % – є зовсім незначною та в середньому за своїм значенням відповідає найнижчим показникам тих університетів світу, які перебувають на найнижчих позиціях у World University Rankings. У той час як світові університети, які очолюють World University Rankings, у середньому мають сумарний показник частки іноземних студентів та викладачів на рівні 31 % [45].

Розглядаючи питання навчання українських студентів за кордоном, слід зауважити, що, за даними аналітичного центру CEDOS (Центр дослідження суспільства), число української молоді в іноземних університетах станом на 2013/14 навчальний рік становило приблизно 47 724 особи. У 2016/17 навчальному році нараховувалося вже 77 424 особи з українським громадянством, які навчалися у закордонних університетах. Це становило приблизно 8 % від загальної кількості тих, хто вчиться на денних програмах вищої освіти в Україні. Традиційно наші співвітчизники обирають заклади вищої освіти Польщі, Російської Федерації, Німеччини, Канади, Чехії, Італії, США, Іспанії, Австрії, Франції, Словаччини, Болгарії. Протягом останніх дев'яти років кількість українців, що виявила бажання навчатися в університеті за кордоном, зростає більш ніж удвічі – з 24 104 до 77 424 осіб. Серед них понад 33 тис. українських студентів навчаються в Республіці Польща (це 55 % від усього іноземного студентства в Польщі), у Російській Федерації – 11 тис., близько 10 тис. – у Німеччині, понад 17 тис. – в інших європейських країнах [44, с. 40–41].

На сьогодні основними ідеями стратегії інтернаціоналізації ринку освітніх послуг в Україні є: 1) зміцнення міжнародної конкурентоспроможності в галузі вищої освіти та проведення наукових досліджень; 2) активна участь України в розвитку європейської вищої освіти; 3) розширення можливостей українських закладів вищої освіти для виходу на європейський освітній ринок; 4) позиціонування України як лідера на міжнародному ринку освітніх послуг; 5) розширення можливостей для вдосконалення системи вищої освіти і дослідницької інфраструктури університетів; 6) розвиток транскордонної вищої освіти.

Слід виділити дві групи передумов, необхідних для здійснення процесу інтернаціоналізації вищої освіти в Україні: загальносистемні, які властиві інтеграційному вектору розвитку світової глобальної економіки і суспільства в цілому, і специфічні, які можна умовно розділити на: 1) геополітичні (наявність історичних зв'язків між державами і народами; формування міждержавних інтеграційних блоків; територіальна близькість, часто – наявність спільних кордонів); 2) соціально-економічні (формування економічних міждержавних об'єднань і спілок; рівень розвитку національної економіки; наявність сформованих торгово-економічних відносин і зв'язків між державами; рівень

інформатизації суспільства); 3) культурно-освітні (посилення конкуренції на національних освітніх ринках і в рамках європейського освітнього простору; перехід на багаторівневу систему освіти і поява нових типів і видів освітніх програм; схожість національного законодавства, що регулює освітню діяльність; схожість культурно-освітніх традицій окремих держав) [46, с. 17; 47].

Зазначені передумови інтеграційних процесів є лише потенційними можливостями, які можуть бути реалізовані при створенні системи умов, що сприяють розвитку інтернаціоналізації в сфері вищої освіти [48–50]. Насамперед найважливішою умовою для реалізації загальносистемних передумов інтернаціоналізації вищої освіти України є активна державна політика щодо просування національних інститутів освіти в країнах – членах Болонського процесу, відповідно до якої для кожної групи передумов повинен бути створений цілий ряд умов для інтеграції національної освітньої системи в європейський освітній простір.

Умовами для реалізації геополітичних передумов є спрощення процедури прийняття іноземних студентів; створення культурно-мовного середовища в освітніх установах; створення комунікаційних умов навчання, передусім це мова викладання, розвиток англомовних освітніх програм; розробка ефективних форм організації і методів навчання іноземних студентів української мови; формування лояльної міграційної політики щодо іноземних студентів.

Серед умов для реалізації соціально-економічних передумов слід виділити наявність системи державних заходів щодо підтримки, зокрема соціально-економічної, іноземних студентів; розвиток мережевої співпраці освітніх установ з європейськими університетами-партнерами; досягнення сучасного рівня розвитку електронних та дистанційних освітніх технологій.

Культурно-освітні передумови можуть бути реалізовані через забезпечення гарантій якості і підвищення конкурентоспроможності вищої освіти України в європейському контексті.

Форми інтернаціоналізації вищої освіти в Україні – різноманітні. Це – міжнародна мобільність студентів, викладачів і адміністративних співробітників університетів (навчання за програмами академічної мобільності; мовне стажування; наукове стажування; участь у спільних проектах; викладання; підвищення кваліфікації тощо); взаємне визнання зарубіжних кваліфікацій через систему кредитів ECTS; переробка / коригування навчальних планів і освітніх програм (змісту вищої освіти), розробка спільних освітніх програм і освітніх програм подвійних дипломів; міжнародна мобільність освітніх програм; робота університетів по залученню іноземних студентів і створення умов для академічного партнерства; вихід університетів на стратегічний рівень їхньої участі в транскордонних мережах, розвиток навичок адаптування до

культурних особливостей глобального академічного середовища; орієнтація на світові стандарти вищої освіти тощо.

Висновки. Глобальне суспільство знань має суттєвий вплив на розвиток вищої освіти, визначаючи необхідність його інтернаціоналізації. Процеси інтернаціоналізації вищої освіти відрізняються багатогранністю, різноманітністю цілей, завдань і форм реалізації. Для провідних українських університетів, які прагнуть стати конкурентоспроможними членами глобального ринку освіти, інтернаціоналізація вже перетворилася в імператив і стала одним із найважливіших інструментів інноваційного розвитку вищої освіти в Україні, його успішної інтеграції в європейський і світовий освітній простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойченко М. Вплив інтернаціоналізації на розвиток інноваційних процесів в управлінні європейською вищою освітою. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2011. № 2 (8). URL: <http://journals.urau.ua/index.php/2306-5532/article/viewFile/18608/16351> (дата звернення: 15.01.2021).
2. Вербицька А. В. Інтернаціоналізація як основний напрям розвитку вищої освіти. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 160–164.
3. Воронкова В. Культура и образование в контексте глобализации. *Культурологічний вісник*. 2002. Вип. 8. С. 84–90.
4. Дебич М. А. Інтернаціоналізація вищої освіти: світовий досвід: монографія. Суми : Унів. кн., 2017. 291 с.
5. Кийков О. Ю. Філософсько-методологічні засади дослідження міжнародної освіти. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 119 (4). С. 286–289.
6. Красовська О. Ю. Інтернаціоналізація вищої освіти в умовах глобалізації світового освітнього простору. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Економіка*. 2011. № 2. С. 102–109.
7. Курбатов С. Між національним та глобальним: місія університету на просторовому перехресті. *Вища освіта України*. 2013. Т. 2, № 49. С. 46–56.
8. Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій: монографія / Л. С. Горбунова, М. А. Дебич, В. В. Зінченко та ін.; за ред. І. В. Степаненко. Київ: ІВО НАПН України, 2018. 226 с.
9. Міщенко М. М. Філософські основи сучасної освіти (до проблеми гуманітаризації/гуманізації освітнього процесу). URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/4393/1/vestnik_HPI_2012_31_Mishchenko_Filosofski.pdf (дата звернення: 15.01.2021).
10. Нітенко О. В. Інтернаціоналізація вищої освіти як фактор розвитку університету. *Освітологічний дискурс*. 2015. № 2 (10). С. 205–216.

11. Сбруєва А. Інтернаціоналізація вищої освіти: пріоритети комплексної стратегії Європейського Союзу. *Вища освіта України*. 2013. №3. С. 89–95.
12. Терепищій С. О. Сучасні освітні ландшафти. Київ: Фенікс, 2016. 309 с.
13. Требін М. П. Глобалізація вищої освіти: виклики для України. *Студентська молодь в умовах глобалізації* (м. Дніпропетровськ, 24 квіт. 2015 р.) : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. / відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпропетровськ: ЛІРА, 2015. С. 145–151.
14. Altbach P. G., de Wit H. Internationalization and Global Tension: Lessons From History. *Journal of Studies in International Education*. 2015. Vol. 19, Issue 1. P. 4–10. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/1028315314564734>.
15. Bergmann H., Geissler M., Hundt C., Grave B. The climate for entrepreneurship at higher education institutions. *Research Policy*. 2018. Vol. 47, Issue 4. P. 700–716. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2018.01.018>.
16. Brandenburg U., de Wit H. The end of internationalization. *International higher education*. 2015. No 62. P. 15–17. DOI: <https://doi.org/10.6017/ihe.2011.62.8533>.
17. Brooks R., Waters J. Student mobilities, migration and the internationalization of higher education. Basingstoke, [England]; New York: Palgrave Macmillan, 2013. xiv, 196 p.
18. Hudzik J. K. Integrating Institutional Policies and Leadership for 21st Century Internationalization. *International Higher Education*. 2015. No 83. P. 5–7. DOI: 10.6017/ihe.2015.83.9075.
19. Knight J. Concepts, rationales, and interpretive frameworks in the internationalization of higher education. *The SAGE handbook of international higher education* / edited by Darla K. Deardorff, Hans de Wit, John D. Heyl, Tony Adams. Thousand Oaks, Calif.: SAGE Publications, 2012. P. 27–42.
20. Knight J. Internationalization Remodeled: Definition, Approaches, and Rationales. *Journal for Studies in International Education*. 2004. Vol. 8, Issue 1. P. 5–31. DOI: <http://doi.org/10.1177/1028315303260832>.
21. Robertson S. L. Colonising the future: Mega-trade deals, education services and global higher education markets. *Futures*. 2017. Vol. 94. P. 24–33. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.futures.2017.03.008>.
22. Scott P. Globalisation in Higher Education: Challenges for the 21st Century. *Journal of Studies in International Education*. 2000. Vol. 4, Issue 1. P. 3–10. DOI: <https://doi.org/10.1177/102831530000400102>.
23. Seidel H. Internationalisation: a new challenge for universities. *Higher Education*. 1991. Vol. 21. P. 289–296. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00132721>.
24. The future agenda for internationalization in higher education: next generation insights into research, policy, and practice / edited by Douglas Proctor and Laura E. Rumbley. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. xxiv, 241 p.
25. Wang M. Contextualizing Internationalization in Higher Education: Study Abroad Programs for Global Human Resource Development. *Internationalization within Higher Education: Perspectives from Japan* / E. Stigger, M. Wang, D. Laurence, A. Bordilovskaya. Singapore: Springer, 2018. P. 37–55.

26. Высшее образование в глобализованном обществе. Установочный документ ЮНЕСКО по образованию. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000136247_gus (дата звернення: 15.01.2021).
27. Національний освітньо-науковий глосарій. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 524 с.
28. Knight J. Internationalization: Elements and Checkpoints. *Canadian Bureau for International Education*. 1994. Research No 7. P. 1–15.
29. Chankseliani M. Four Rationales of HE Internationalization: Perspectives of U. K. Universities on Attracting Students From Former Soviet Countries. *Journal of Studies in International Education*. 2018. Vol. 22, Issue 1. P. 53–70. DOI: <http://doi.org/10.1177/1028315317725806>.
30. Harari M. Internationalization of Higher Education: Effecting Institutional Change in the Curriculum and Campus. Long Beach, California: Center for International Education, California State University, 1989. 138 p.
31. Stier J. Taking a critical stance toward internationalization ideologies in higher education: idealism, instrumentalism and educationalism. *Globalisation, Societies and Education*. 2004. Vol. 2. Issue 1. P. 1–28. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/1476772042000177069>.
32. Wit H. de, Hunter F. The future of internationalization of higher education in Europe. *International Higher Education*. 2015. No 83. P. 2–3. DOI: <https://doi.org/10.6017/ihe.2015.83.9073>.
33. Клімова Г.П. Історія Болонського процесу: аксіологічні орієнтири розвитку європейської вищої освіти. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. №3. С. 182–192.
34. Торжественная речь Эммануэля Макрона в Парижском университете «Сорбонна». URL: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/def6a811-f4ee-11e7-bel1-01aa75ed71a1/language-ru> (дата звернення: 15.01.2021).
35. An international higher education community. URL: <https://www.eaie.org/community.html> (дата звернення: 15.01.2021).
36. Internationalisation and trade in higher education: opportunities and challenges / Centre for Educational Research and Innovation. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development, 2004. 317 p.
37. Sanderson G. A foundation for the internationalization of the academic self. *Journal of Studies in International Education*. 2008. Vol. 12, Issue 3. P. 276–307.
38. Global Flow of Tertiary-Level Students. URL: <http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-student-flow-viz.aspx> (дата звернення: 15.01.2021).
39. Education at a Glance 2016: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing, 2016. 507 p. URL: http://download.ei-ie.org/Docs/WebDepot/EaG2016_EN.pdf (дата звернення: 15.01.2021).
40. University of Cambridge. URL: <https://www.cam.ac.uk/> (дата звернення: 15.01.2021).
41. University of Oxford. URL: <https://www.ox.ac.uk/> (дата звернення: 15.01.2021).
42. Ludwig-Maximilians-Universität München. URL: <https://www.uni-muenchen.de/index.html> (дата звернення: 15.01.2021).

43. Sorbonne Université. URL: <https://www.sorbonne-universite.fr/> (дата звернення: 15.01.2021).
44. Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2019 рік / за заг. ред. Сергія Квіта. Київ: Нац. агентство із забезп. якості вищ. освіти, 2020. 244 с.
45. World University Rankings 2021. URL: https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2021/world-ranking#!/page/0/length/25/sort_by/rank/sort_order/asc/cols/stats (дата звернення: 15.01.2021).
46. Клімова Г. П. Проблеми інтернаціоналізації вищої освіти України за умов євроінтеграції. *Україна і ЄС: політико-правові перспективи інтеграції*: зб. матеріалів XXXIII Харків. політол. читань (м. Харків, 24 квіт. 2020 р.). Харків: Право, 2020. С. 15–18.
47. Требін М. П. Освіта в умовах глобалізації. *Студентська молодь в умовах глобалізації*: матеріали III Міжнар. наук. конф. (м. Дніпро, 21 квіт. 2017 р.) / відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро: Грані, 2017. С. 29–33.
48. Климова Г. П. Образование в контексте цивилизационного развития. Харьков: Изд. ФЛ П Вапнярчук Н. Н., 2007. 248 с.
49. Астахова В. И., Климова Г. П. Глобальные проблемы образования и особенности их проявления в Украине: учеб. пособие по курсу «Науч. основы орг. труда студентов». Харьков: Харьк. гуманит. ин-т «Нар. укр. акад.», 1995. 64 с.
50. Клімова Г. П. Парадигмальні концепти інноваційного розвитку вищої освіти України. *Право і інновації*. 2015. № 1. С. 11–18.

REFERENCES

1. Boichenko, M. (2011). Vplyv internatsionalizatsii na rozvytok innovatsiinykh protsesiv v upravlinni yevropeiskoiu vyshchoiu osvitoiu [The impact of internationalization on the development of innovation processes in the management of European higher education]. *Porivnialno-pedahohichni studii – Comparative and pedagogical studies*, 2(8). Retrieved from <http://journals.urau.ua/index.php/2306-5532/article/viewFile/18608/16351> [in Ukrainian].
2. Verbytska, A. V. (2017). Internatsionalizatsiia yak osnovnyi napriam rozvytku vyshchoi osvity [Internationalization as the main direction of higher education development]. *Molodyi vchenyi – Young scientist*, 11, 160–164 [in Ukrainian].
3. Voronkova, V. (2002). Kul'tura i obrazovanie v kontekste globalizatsii [Culture and education in the context of globalization]. *Kulturolohichnyi visnyk – Cultural Bulletin*, 8, 84–90 [in Russian].
4. Debych, M. A. (2017). *Internatsionalizatsiia vyshchoi osvity: svitovyi dosvid: monohrafiia* [Internationalization of higher education: world experience: monograph]. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].
5. Kyikov, O. Yu. (2017). *Filosofsko-metodolohichni zasady doslidzhennia mizhnarodnoi osvity* [Philosophical and methodological principles of the study of international

- education]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: scientific bulletin*, 119(4), 286–289 [in Ukrainian].
6. Krasovska, O. Yu. (2011). Internatsionalizatsiia vyshchoi osvity v umovakh hlobalizatsiï svitovoho osvithnoho prostoru [Internationalization of higher education in the context of globalization of the world educational space]. *Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy. Ser.: Ekonomika – Bulletin of the Academy of Customs Service of Ukraine. Ser.: Economics*, 2, 102–109 [in Ukrainian].
 7. Kurbatov, S. (2013). Mizh natsionalnym ta hlobalnym: misiia universytetu na prostorovomu perekhrestii [Between national and global: the university's mission at the crossroads]. *Vyshcha osvita Ukrainy – Higher education in Ukraine*, 2(49), 46–56 [in Ukrainian].
 8. Stepanenko, I. V. (Ed.) (2018). *Kulturno-humanitarni stratehii rozvytku universytetskoï osvity v umovakh dynamichnykh suspilnykh transformatsii: Monohrafiia* [Cultural and humanitarian strategies for the development of university education in the context of dynamic social transformations: Monograph] / L. S. Horbunova, M. A. Debych, V. V. Zinchenko, I. M. Sikorska, I. V. Stepanenko, O. M. Shypko. Kyiv: IVO NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
 9. Mishchenko, M. M. *Filosofski osnovy suchasnoi osvity (do problemy humanitaryzatsii/humanizatsii osvithnoho protsesu)* [Philosophical foundations of modern education (to the problem of humanization / humanization of the educational process)]. Retrieved from http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/4393/1/vestnik_HPI_2012_31_Mishchenko_Filosofski.pdf [in Ukrainian].
 10. Nitenko, O. V. (2015). Internatsionalizatsiia vyshchoi osvity yak faktor rozvytku universytetu [Internationalization of higher education as a factor in the development of the university]. *Osvitolohichnyi dyskurs – Educational discourse*, 2(10), 205–216 [in Ukrainian].
 11. Sbruieva, A. (2013). Internatsionalizatsiia vyshchoi osvity: priorytety kompleksnoi stratehii Yevropeiskoho Soiuzu [Internationalization of higher education: priorities of the comprehensive strategy of the European Union]. *Vyshcha osvita Ukrainy – Higher education in Ukraine*, 3, 89–95 [in Ukrainian].
 12. Terepyschyi, S. O. (2016). Suchasni osvithni landshafty [Modern educational landscapes]. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
 13. Trebin, M. P. (2015). Hlobalizatsiia vyshchoi osvity: vyklyky dlia Ukrainy [Globalization of higher education: challenges for Ukraine]. *Materialy II Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Studentska molod v umovakh hlobalizatsii» (m. Dnipropetrovsk, 24 kvitnia 2015 r.) – Proceedings of the II International Scientific and Practical Conference «Student Youth in Globalization» (Dnepropetrovsk, April 24, 2015)*, pp. 145–151/ vidp. za vypusk profesor V. V. Kryvoshein. Dnipropetrovsk: LIRA [in Ukrainian].
 14. Altbach, P. G., & de Wit, H. (2015). Internationalization and Global Tension: Lessons From History. *Journal of Studies in International Education*, 19(1), 4–10. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/1028315314564734>

15. Bergmann, H., Geissler, M., Hundt, C., & Grave, B. (2018). The climate for entrepreneurship at higher education institutions. *Research Policy*, 47(4), 700–716. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2018.01.018>
16. Brandenburg, U., & de Wit, H. (2015). The end of internationalization. *International higher education*, 62, 15–17. DOI: <https://doi.org/10.6017/ihe.2011.62.8533>
17. Brooks, R., & Waters, J. (2013). *Student mobilities, migration and the internationalization of higher education*. Basingstoke, [England]; New York: Palgrave Macmillan.
18. Hudzik, J. K. (2015). Integrating Institutional Policies and Leadership for 21st Century Internationalization. *International Higher Education*, 83, 5–7. DOI: 10.6017/ihe.2015.83.9075.
19. Knight, J. (2012). Concepts, rationales, and interpretive frameworks in the internationalization of higher education. Deardorff, D. K., de Wit, H., Heyl, J. D., & Adams, T. (Eds.) (2012). *The SAGE handbook of international higher education*, pp. 27–42. Thousand Oaks, Calif.: SAGE Publications.
20. Knight, J. (2004). Internationalization Remodeled: Definition, Approaches, and Rationales. *Journal for Studies in International Education*, 8(1), P. 5–31. DOI: <http://doi.org/10.1177/1028315303260832>
21. Robertson, S. L. (2017). Colonising the future: Mega-trade deals, education services and global higher education markets. *Futures*, 94, 24–33. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.futures.2017.03.008>
22. Scott, P. (2000). Globalisation in Higher Education: Challenges for the 21st Century. *Journal of Studies in International Education*, 4(1), 3–10. DOI: <https://doi.org/10.1177/102831530000400102>
23. Seidel, H. (1991). Internationalisation: a new challenge for universities. *Higher Education*, 21, 289–296. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00132721>
24. Proctor, D., & Rumbley, L. E. (Eds.) (2018). *The future agenda for internationalization in higher education: next generation insights into research, policy, and practice*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
25. Wang, M. (2018). Contextualizing Internationalization in Higher Education: Study Abroad Programs for Global Human Resource Development. Stigger, E., Wang, M., Laurence, D., & Bordilovskaya, A. *Internationalization within Higher Education: Perspectives from Japan*, pp. 37–55. Singapore: Springer.
26. Vysshie obrazovanie v globalizovannom obshchestve. Ustanovochnyj dokument JuNESKO po obrazovaniju [Higher education in a globalized society. UNESCO Background Paper on Education]. Retrieved from https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000136247_rus [in Russian].
27. *Natsionalnyi osvithno-naukovyj hlosarii* [National educational and scientific glossary] (2018). Kyiv: TOV «KONVI PRINT» [in Ukrainian].
28. Knight, J. (1994). Internationalization: Elements and Checkpoints. *Canadian Bureau for International Education*, 7, 1–15.
29. Chankseliani, M. (2018). Four Rationales of HE Internationalization: Perspectives of U.K. Universities on Attracting Students From Former Soviet Countries. *Journal of Studies in International Education*, 22(1), 53–70. DOI: <http://doi.org/10.1177/1028315317725806>.

30. Harari, M. (1989). *Internationalization of Higher Education: Effecting Institutional Change in the Curriculum and Campus*. Long Beach, California: Center for International Education, California State University.
31. Stier, J. (2004). Taking a critical stance toward internationalization ideologies in higher education: idealism, instrumentalism and educationalism. *Globalisation, Societies and Education*, 2(1), 1–28. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/1476772042000177069>.
32. de Wit, H., & Hunter, F. (2015). The future of internationalization of higher education in Europe. *International Higher Education*, 83, 2–3. DOI: <https://doi.org/10.6017/ihe.2015.83.9073>.
33. Klimova, H. P. (2014). Istoriia Bolonskoho protsesu: aksiolohichni oriientyry rozvytku yevropeiskoi vyshchoi osvity [History of the Bologna Process: axiological guidelines for the development of European higher education.]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – *Bulletin of the National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine»*. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3, 182–192 [in Ukrainian].
34. Torzhestvennaja rech' Jemmanujel'ja Makrona v Parizhskom universitete «Sorbonna» [Inaugural speech of Emmanuel Macron at the Paris Sorbonne University]. Retrieved from <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/def6a811-f4ee-11e7-bel1-01aa75ed71a1/language-ru> [in Russian].
35. An international higher education community. Retrieved from <https://www.eaie.org/community.html>.
36. *Internationalisation and trade in higher education: opportunities and challenges* (2004) / Centre for Educational Research and Innovation. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
37. Sanderson, G. (2008). A Foundation for the internationalization of the academic self. *Journal of Studies in International Education*, 12(3), 276–307.
38. Global Flow of Tertiary-Level Students. Retrieved from <http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-student-flow-viz.aspx>.
39. Education at a Glance 2016: OECD Indicators (2016). Paris: OECD Publishing. Retrieved from http://download.ei-ie.org/Docs/WebDepot/EaG2016_EN.pdf.
40. University of Cambridge. Retrieved from <https://www.cam.ac.uk/>.
41. University of Oxford. Retrieved from <https://www.ox.ac.uk/>.
42. Ludwig-Maximilians-Universität München. Retrieved from <https://www.uni-muenchen.de/index.html>.
43. Sorbonne Université. Retrieved from <https://www.sorbonne-universite.fr/>.
44. Kvit, S. (Ed.) (2020). *Richnyi zvit Natsionalnoho ahentstva iz zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity za 2019 rik* [Annual report of the National Agency for Quality Assurance in Higher Education for 2019]. Kyiv: Natsionalne ahentstvo iz zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity [in Ukrainian].
45. World University Rankings 2021. Retrieved from https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2021/world-ranking#!page/0/length/25/sort_by/rank/sort_order/asc/cols/stats.

46. Klimova, H. P. (2020). Problemy internatsionalizatsii vyshchoi osvity Ukrainy za umov yevrointehratsii [Problems of internationalization of higher education in Ukraine in terms of European integration]. *Ukraina i YeS: polityko-pravovi perspektyvy intehratsii: zb. materialiv XXXIII Kharkiv. politol. chytan (m. Kharkiv, 24 kvit. 2020 r.) – Ukraine and the EU: political and legal prospects for integration: Coll. materials XXXIII Kharkiv. political science readings (Kharkiv, April 24, 2020)*, pp. 15–18. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
47. Trebin, M. P. (2017). Osvita v umovakh hlobalizatsii [Education in the context of globalization.]. *Materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Studentska molod v umovakh hlobalizatsii» (m. Dnipro, 21 kvitnia 2017 r.) – Proceedings of the III International Scientific Conference «Student Youth in Globalization» (Dnipro, April 21, 2017)*, pp. 29–33 / vidp. za vypusk profesor V. V. Kryvoshein. Dnipro: Vydavnytstvo «Hrani» [in Ukrainian].
48. Klimova, G. P. (2007). Obrazovanie v kontekste civilizacionnogo razvitiya [Education in the context of civilizational development]. Har'kov: Izdatel' FL – P Vapnjarchuk N. N. [in Russian].
49. Astahova, V. I., & Klimova, G. P. (1995). Global'nye problemy obrazovaniya i osobennosti ih proyavleniya v Ukraine: ucheb. posobie po kursu «Nauch. osnovy org. truda studentov» [Global problems of education and features of their manifestation in Ukraine: textbook manual for the course «Scientific foundations of the organization of student labor»]. Har'kov: Har'k. gumanit. in-t «Nar. ukr. akad.» [in Russian].
50. Klimova, H. P. (2015). Paradihmalni kontsepty innovatsiinoho rozvytku vyshchoi osvity Ukrainy [Paradigmatic concepts of innovative development of higher education in Ukraine]. *Pravo i innovatsii – Law and innovation, 1*, 11–18 [in Ukrainian].

Климова Галина Павловна, доктор философских наук, профессор,
профессор кафедры социологии и политологии Национального
юридического университета имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, Украина

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

Статья посвящена анализу понятия «интернационализация высшего образования». Рассматриваются теоретико-методологические подходы к определению сущности данного феномена. Предлагается обзор широкого круга концептов, определяющих интернационализацию высшего образования в разных дискурсах. Предпринята попытка путем анализа и синтеза знаний систематизировать понимание механизма интернационализации высшего образования, раскрыть предпосылки его осуществления. Особое внимание уделено рассмотрению специфики

реализации интернационализации высшего образования Украины в условиях глобализации.

Ключевые слова: глобализация, интернационализация высшего образования, внешняя интернационализация, внутренняя интернационализация, конкурентоспособность университета, академическая мобильность.

Klimova Galina Pavlovna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Political Science,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN CONDITIONS GLOBAL CHALLENGES

Problem setting. *Modern global challenges have significantly changed the landscape of higher education and intensified the process of its internationalization, the consideration of which has become one of the most discussed scientific problems in the field of higher education. Socio-philosophical understanding of the internationalization of higher education allows us to present it not only as an effective tool for improving the competitiveness of universities, but also as a basis for their social responsibility, a significant factor in improving the quality of higher education. This is extremely relevant to the study of the process of internationalization of higher education in a globalized world.*

Recent research and publications analysis. *The study of the problems of internationalization of higher education belongs to the sphere of scientific interests of both Ukrainian and foreign scientists. Among modern domestic researchers who deal with theoretical and methodological issues of internationalization of higher education and analysis of the peculiarities of internationalization of higher education in Ukraine in the context of global challenges should be noted such scientists as Boychenko M., Verbytska A., Voronkova V., Gorbunova L., Debych M., Zinchenko V., Kiykov A., Krasovska O., Kurbatov S., Mishchenko M., Nitenko O., Sbrueva A., Sikorska I., Stepanenko I., Terepyshchy S., Shipko O. and others. Significant contribution to the theoretical development of ideas for the internationalization of higher education in the context of globalization has also made foreign scientists – Altbach F., Bergmann H., Branderburg W., Brooks R., Wang M., H. de Wit., Geissler M., Knight J., Robertson S., Scott P., Hudzik J., Hundt S. et al. Despite the fact that the scientific literature has widely reflected the understanding of various problems of internationalization of higher education, still remain debatable a number of issues that need to be constantly considered.*

Paper objective. *The aim of the article is to study the essence of the concept of internationalization of higher education in modern socio-philosophical discourse; consideration of methodological approaches to the analysis of internationalization of higher education; identifying the prerequisites for the development of internationalization*

of education in a globalized world; disclosure of the national strategy for the internationalization of higher education in Ukraine.

Paper main body. The development of modern higher education takes place in the context of global challenges, among which the most important, as stated in the founding document of UNESCO «Higher Education in a Globalized Society», are: the growing importance of the knowledge society / knowledge economy; development of new trade agreements, which include, inter alia, trade in educational services; innovations in the field of information and communication technologies; the growing role of the market and market economy. To date, according to many scholars, the most comprehensive and scientifically sound of the existing definitions of the internationalization of higher education is the definition given by H. de Wit and F. Hunter. According to them, the internationalization of higher education is a deliberate process of integrating the international, intercultural or global dimension into the purpose, functions and methods of higher education in order to improve the quality of education and research for all students and staff and make a significant contribution to society. Experience shows that in the field of internationalization of higher education there are two institutional models: traditional and complex. The first model includes components such as academic mobility; internationalization of the curriculum; international cooperation in the field of scientific research; partnerships with foreign higher education institutions. The comprehensive model of internationalization of higher education includes academic mobility; internationalization of the curriculum; international cooperation in the field of scientific research; partnerships with foreign higher education institutions; international educational programs of joint / double / multilateral diplomas; branches abroad; online / electronic training courses. Currently, the main ideas of the strategy of internationalization of the market of educational services in Ukraine are: 1. strengthening international competitiveness in higher education and research; 2. active participation of Ukraine in the development of European higher education; 3. expanding the opportunities of Ukrainian higher education institutions to enter the European educational market; 4. positioning Ukraine as a leader in the international market of educational services; 5. expanding opportunities for improving the system of higher education and research infrastructure of universities; 6. development of cross-border higher education.

Conclusions of the research. For leading Ukrainian universities seeking to become competitive members of the global education market, internationalization has already become an imperative and has become one of the most important tools for innovative development of higher education in Ukraine, its successful integration into the European and global educational space.

Keywords: globalization, internationalization of higher education, external internationalization, internal internationalization, university competitiveness, academic mobility.

Кузьмін Віктор Володимирович, кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи та психології
Національного університету «Запорізька політехніка»,
Україна
e-mail: kuzmin2v@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4940-9395

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТЬ «КАР'ЄРА» ТА «КАР'ЄРНІ СТРАТЕГІЇ» В РОБОТАХ ЗАРУБІЖНИХ І ВІТЧИЗНЯНИХ СОЦІОЛОГІВ

Постійний розвиток суспільства та технологій спонукає особистість до постійного саморозвитку. У працях соціологів процес саморозвитку особистості, який сприяє її просуванню професійними сходами, визначається як «кар'єра». Метою цієї статті є визначення концептуального змісту понять «кар'єра» та «кар'єрні стратегії» на основі визначень, запропонованих дослідниками різних епох.

Ключові слова: кар'єра, кар'єрні стратегії, кар'єрне просування, моделі кар'єрних стратегій.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток суспільства, який характеризується високими темпами розвитку, вимагає якісної підготовки висококваліфікованих фахівців у всіх сферах людської діяльності. Перед системою освіти постає завдання якісної підготовки висококваліфікованих фахівців, які заразом є всебічно розвиненими, високо адаптивними та цілеспрямованими особистостями. Питання становлення та розвитку кар'єри для сучасної молоді є пріоритетним, тому чимало часу вони присвячують удосконаленню власних професійних якостей та особистісних рис. Запити сучасних працедавців орієнтовані на висококваліфікованих фахівців, які не просто мають необхідний рівень теоретичних знань та сформованої професійної компетентності, а й виявляють особистісну зацікавленість власною професією та своїм майбутнім у професійній сфері, виявляють інтерес до кар'єри [1; 2]. Поняття «кар'єра» сучасні вчені характеризують як складне соціально-психологічне явище, до складу якого входять усі сфери життєдіяльності людини, процеси особистісного та професійного зростання суб'єкта, що зумовлюють її повний всебічний розвиток. Якщо розглядати поняття «кар'єра» в межах соціологічного дискурсу, то саме собою воно

є відносно новим, але його концептуальний зміст та проблема кар'єрного розвитку для соціологів не є новою, адже вона має прямий зв'язок із поняттям «праця» [1, с. 72–73].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному світі кар'єра є об'єктом дослідження різних галузей. Так, наприклад, Н. Ю. Альшевська [3], В. С. Біскуп [4] – вітчизняні соціологи, які вивчають кар'єру в напрямі соціології, розглядаючи її як соціальний феномен, досліджуючи її характерні ознаки та фактори впливу на неї. Роботи О. В. Біклої [1], В. Ф. Капци, О. І. Орлової [2], В. В. Овсянникової [5], В. Л. Погрібної [6], В. С. Савельєвої, О. Л. Єськова [7], К. С. Чучиліна [8] присвячено соціально-психологічним основам розвитку кар'єри працівника на підприємстві, визначенню цінностей, які є значущими для кар'єри персоналу підприємств. М. П. Лукашевич [9], О. В. Крушельницька, Д. П. Мельничук [10], М. В. Туленков [11], А. В. Шегда [12] розглядають кар'єру в аспекті організаційно-економічної або соціально-економічної поведінки.

Російські дослідники розглядають кар'єру в напрямі визначення кар'єрних цілей – А. Я. Кібанов та О. В. Каштанова [13], досліджують механізми кар'єрного росту – А. Г. Маклаков [14], Г. І. Корчагіна та О. В. Макарова [15], аналізують поняття «кар'єра» в ракурсі психології, визначають фактори, які сприяють успішному розвитку індивідуальної кар'єри, – М. В. Сафонова [16], а стратегії становлення молодих спеціалістів визначає О. М. Бавикіна [17].

У закордонному науковому дискурсі також чимало уваги приділено кар'єрній тематиці. Психологічну модель вибору кар'єри розглядає З. Фройд, У. Мозер, А. Маслоу, Е. Рое, Е. Шпрангер, Е. Гінцберг, У. Джейд, Д. С'юпер розробляють теорію походження професійних інтересів, досліджують та описують теорію її розвитку. Дж. Голланд, Д. Вінтер, Д. Макклеланд висувають теорію вибору кар'єри та описують теорію мотивації кар'єри. С. Джанер'ян, Д. С'юпер визначають особливості становлення та розвитку особистості в ході кар'єрного зростання. Е. Зеєр, Є. Молл розкривають особливості взаємозв'язку професійного та особистісного розвитку. Кар'єрний шлях осмислюють Д. Браун, Л. Ісааксон, Г. Картер, Дж. Свенсон, Н. Фуад, Дж. Хедж [18–20]. Стратегія досягнення кар'єрного успіху знаходиться у центрі уваги С. Брейді, Дж. Бреннан, С. Даунінг, Ф. Лебо, Л. Тейлор [21–23]. Через те, що поняття «кар'єра» та «кар'єрна стратегія» не мають однозначного трактування, актуальності набуває питання визначення концептуального змісту цих понять на основі літературного огляду праць як вітчизняних, так і закордонних науковців [24].

Мета дослідження – дослідити концептуальний зміст понять «кар'єра» та «кар'єрна стратегія».

Виклад основного матеріалу. Говорячи про теорію кар'єри, варто розпочати з її витоків. Уперше термін «кар'єра» вводить у термінологічну базу Ф. Парсонс – американський просвітителі і реформатор XIX – поч. XX ст. Професію він характеризує як інструмент, який допомагає особистості здійснити вибір майбутнього виду діяльності та напряму професійного зростання кар'єрними сходами. Дослідник ототожнює ці поняття [25]. Д. С'юпер – представник одного із напрямів теорії професійної діяльності – запропонував більш широке концептуальне визначення поняття «кар'єра». До змісту поняття «професійна діяльність» він додав допрофесійну та післяпрофесійну активність людини, яка спрямована на досягнення високого рівня майстерності, тому є не менш важливою в інших життєвих виявах особистості. Визначення Д. С'юпера має наступну форму: «кар'єра – послідовність головних позицій, які займає людина протягом свого передпрофесійного, професійного, післяпрофесійного життя, разом із ролями, які безпосередньо пов'язані з працею – студент, працівник, пенсіонер, та ролями, зв'язок яких із працею є опосередкованим – сім'янин та громадянин» [26, с. 143]. Такі дослідники, як М. В. Атрур, Д. Т. Холл, Б. С. Лоуренс, пропонують більш стисле, порівнюючи з Д. С'юпером, визначення кар'єри, характеризуючи її як «послідовність трудового досвіду людини у часі» [27]. Наукова література XX ст. містить чимало підходів до поняття «кар'єра», але узагальнюючи їх зміст можемо сказати, що кар'єра – це форма самореалізації особистості, а праця – засіб формування самооцінки [28, с. 6]. У теорії К. МакДеніелса поняття «кар'єра» характеризується як стиль життя, який включає послідовну зміну професійної діяльності та всіх інших видів діяльності у вільний час упродовж всього життя [29, с. 32].

У кінці XX ст. чимало дослідників присвячують свої роботи поняттю «кар'єра» і спрямовані на формування єдиного визначення, яке дозволило б відобразити його концептуальну суть, тому популярності набувають і визначення, запропоновані російськими дослідниками. Відповідно до змістовної наповненості, запропонованої А. К. Марковою, поняття «кар'єра» розглядається як професійне просування (від професійного самовизначення до практичного набуття професійних навичок і т. п.) або як просування кар'єрними сходами (прагнення до певного соціального статусу в професійній діяльності, обіймання певної посади) [30, с. 123]. І. Д. Ладанов, даючи визначення поняття «кар'єра», акцентує увагу на тому, що сама людина оцінює успіх власної кар'єри «за рахунок суб'єктивно свідомих суджень про своє трудове майбутнє, шляхів самовираження, які людина прагне використовувати у власній професійній діяльності, власної свідомої позиції та поведінки, пов'язаної із набутим трудовим досвідом і результатами впродовж всієї трудової діяльності» [31]. М. С. Пряжников

розглядає кар'єру як успіх у будь-якій діяльності, але кар'єризм визначає як негативний показник кар'єри [32, с. 7]. Ф. Р. Філіппов зазначає, що кар'єра – це «... просування людини по сходинках виробничої, соціальної, адміністративної або іншої ієрархії» [33, с. 262]. Узагальнюючи всі перераховані визначення терміна «кар'єра», можемо визначити його концептуальний зміст як відображення процесу професійного просування особистості, зумовленого бажанням розвиватися та самовдосконалюватися у напрямі визначеної професійної діяльності, досягати успіху в певній сфері. Концептуальна наповнюваність поняття «кар'єра» не може бути однозначною, оскільки це поняття використовується не лише для характеристики процесу професійного становлення та зростання, воно переплітається з усіма сферами людського життя.

Наприкінці ХХ ст. окремо формується напрям, відповідно до якого поняття «кар'єра» трактується як процес, а не результат. Концептуальний зміст такого підходу можна виразити коротким висловом: «життя – це кар'єра» та більш широким його змістовним наповненням: «життя – не робота, це велика кар'єра» [34]. Відповідно до цього концептуального наповнення кар'єра тісно переплітається з усіма складовими людського життя. Прихильники такого підходу – А. Коллін й А. Уоттс – описують кар'єру як суб'єктивну конструкцію однієї конкретної особистості. Е. Герр наголошує на тому, що кар'єру створює особистість, аж ніяк не робота або здобута професія. Дж. Ленц, Дж. Семпсон і Р. Петерсон акцентують увагу на процесуальному й особистісному характері кар'єри, вказуючи на те, що час, у межах якого відбувається формування кар'єри, – в рамках осяжного [24]. М. Савицкас характеризує кар'єру як відображення професійної поведінки, а не навпаки. Відображення професійної поведінки може концентруватися, з одного боку, власне на професії (об'єктивна кар'єра), з другого боку – на її основному змісті (суб'єктивна кар'єра) [28].

На Заході формується і розвивається своя теорія концептуального змісту поняття «кар'єра», відповідно до якої кар'єра є лінійною траєкторією руху у вертикальному напрямі професійного зростання, залежно від того, як людина виконує свої посадові обов'язки та основну роботу, визначену її основним видом діяльності. Головним напрямом, у якому це поняття використовується, є трудова діяльність, яка є результатом роботи в рамках певної формальної організації [35, с. 312–315]. Кар'єрний розвиток сприймається як послідовне зростання «відповідальності, статусу і влади», зумовлене професійним просуванням кар'єрними сходами завдяки набутому індивідуальному досвіду.

З огляду на західну концепцію поняття «кар'єра» стає зрозумілим, що основний акцент, не дивлячись на науковий підхід, робиться на доступності цього поняття, його простоті, чіткості. Ідеї Р. Еріксона, Дж. Голдторпа, Р. Бріна,

К. Стівела базуються на тому, що концептуальний зміст поняття «кар'єра» необхідно розглядати з точки зору мікросоціальних змін, процесів, які протікають у макросередовищі. До таких процесів та явищ можна віднести соціальну стратифікацію та соціальну мобільність. У цьому аспекті кар'єра – це спрямований, закономірний рух індивіда соціальними сходами, що ґрунтується на результатах його трудової діяльності. Такий підхід дозволяє закласти в поняття «кар'єра» явище імпульсного, вертикального руху не лише у межах конкретної організації, а й соціальної ієрархії загалом [7].

К. В. Ковалевська на основі проведеного дослідження змістовного та концептуального наповнення поняття «кар'єра» узагальнила, що [36, с. 7]: кар'єра безпосередньо пов'язана із соціальною активністю людини, з її індивідуальністю; кар'єра залежить від соціальної мобільності особи; незалежно від типу ієрархії (адміністративна, соціальна, майнова, виробнича тощо) завжди присутня кар'єра; кар'єра враховує всі можливі досягнення в усіх сферах людської діяльності, в широкому її діапазоні; абсолютно всі розглянуті визначення і концептуальні компоненти поняття «кар'єра» відображають ознаку успіху, наприклад «успішне просування кар'єрними сходами»; кар'єру необхідно розглядати і як процес, і як результат процесу, адже обидві точки зору є відображенням узгодження потреб індивіда з інтересами суспільства.

Коли справа доходить до процесу кар'єрного зростання, на першому місці у людини стоять особисті мотиви, життєві цінності, переконання та інші, не менш значимі, фактори, якими вона керується під час побудови кар'єри [37, с. 428–435]. Зважаючи на власні переконання, людина формує певну модель поведінки на ринку праці, яка і стає основою в її «кар'єрній стратегії».

Нині визначають три основні підходи до інтерпретації моделей і стратегій кар'єрного зростання: 1) процесуальний підхід, що ґрунтується на визначенні кар'єрного зростання як послідовного, чітко організованого процесу поступової зміни посад, які людина обіймає в результаті власної трудової діяльності; 2) змістовий підхід, за якого кар'єрна стратегія визначається змістовим наповненням кар'єри та кар'єрного розвитку; 3) особистісний підхід, який формується на основі особистісного спрямування з урахуванням індивідуальних якостей конкретного індивіда [36].

На думку російських дослідників Ю. А. Акуніної та О. В. Ваніної, поняття «кар'єрна стратегія» є відображенням життєвої позиції особистості, рівня її активності, що залежить від самобутності і зрілості характеру (з одного боку – життя, яке залежить від обставин, стереотипне виконання соціальних ролей, з другого боку – життєтворчість, моделювання суб'єктом конкретних форм соціальної поведінки і професійної діяльності відповідно до мотиваційно-ціннісних установок) [38, с. 130].

У своїх дослідженнях В. К. Боткова визначає процес формування кар'єрної стратегії як: свідомий вибір особистості виду професійної діяльності, пріоритетної спеціалізації; визначення головних цілей, завдань, етапів кар'єрного шляху; вибір технологій досягнення визначених цілей на основі індивідуальних, статусних, соціальних і вікових можливостей; організацію способів кар'єрного зростання на основі оптимального застосування просуваючих стратегій та послаблення дії будь-яких інших факторів стримування та гальмування [36, с. 122].

Т. Х. Невструєва та Т. Г. Гнедіна характеризують поняття «кар'єрна стратегія» як життєвий план розвитку професійних і особистісних якостей індивіда з метою побудови успішної кар'єри. Говорячи про кар'єрне становлення та зростання, виділяють трикомпонентну структуру кар'єри, що є основою її концептуального змісту, з огляду на це кар'єрна стратегія включає в себе: 1) цілі, завдання, мотиви, прагнення, цінності, визначені індивідом; 2) процесуальні підходи, які індивід визначає самостійно та виявляє їх у власній поведінці; 3) досягнення бажаного результату, відображенням якого є професійна діяльність, компетентність та індивідуальні досягнення конкретної особистості [39].

Соціологи всього світу використовують різні підходи для класифікації процесу кар'єрного зростання на основі конкретної кар'єрної стратегії, але найбільш популярною є класифікація, запропонована Е. Шейном у 1996 р. Саме він використовує концептуальну суть поняття «кар'єрна стратегія» та пропонує вісім можливих траєкторій кар'єрного просування:

1) професійна компетентність – траєкторія, яка визначається людиною на основі прагнення проявити свої здібності та таланти в певній галузі (у наукових дослідженнях, технічному проектуванні, фінансовому аналізі тощо), на рівні, де вони будуть визнані оточуючими;

2) менеджмент – стратегія, яка базується на прагненні особистості зайняти управлінську посаду, що дає можливість управління організацією, іншими людьми, об'єднувати їх для досягнення спільної мети та нести відповідальність за кінцевий результат діяльності всієї організації і кожного її члена окремо;

3) автономність або незалежність – стратегія кар'єрного просування, яка пов'язана із прагненням особистості не бути обтяженою правилами, обмеженнями;

4) стабільність – кар'єрне просування, яке базується на безпеці і стабільності, тому розвиток кар'єри відбувається послідовно та закономірно без можливості вияву ризиків. На стабільність кар'єрного просування впливають два основних показники – стабільність місця проживання та стабільність місця роботи;

5) служіння – стратегія кар’єрного просування, що базується на прагненні індивіда служити суспільству, робити добрі справи та допомагати людству;

6) виклик – стратегія кар’єрного просування, що базується на конкуренції, прагненні перемагати інших на шляху до заданої мети, подоланні перешкод, вирішенні різних видів завдань, які виникають на кар’єрному шляху;

7) підприємництво – прагнення людини до самостійного цілеспрямованого зростання завдяки подоланню проблем та ризиків за умови ведення самостійного бізнесу, окремої власної справи;

8) інтеграція стилів життя – це стратегія, що передбачає свідоме ставлення до кар’єри як до одного із ключових компонентів власного життя, але разом із тим прагнення врівноважувати сім’ю та сімейні інтереси з особистими потребами та захопленнями. Інтеграція стилів життя [40].

Зважаючи на запропоновані визначення поняття «кар’єрні стратегії», принцип класифікації моделей кар’єрного просування, концептуальний зміст досліджуваного поняття можна узагальнити як прагнення індивіда бути визнаним оточуючими, бажання займати лідерську позицію та відповідати за себе, своїх підлеглих або бути незалежним і вільним у власних діях, мати стабільне підґрунтя або прагнути допомагати іншим, долати перешкоди на кар’єрному шляху чи мати власну справу, а можливо, все й одразу завдяки проектуванню кар’єрного просування на особистому житті. Інакше кажучи, концептуальна суть кар’єрної стратегії зводиться до власного вибору індивіда, який відображається у його поведінці під час руху кар’єрними сходами. Залежно від шляхів саморозвитку й особистісного зростання людини, стратегії кар’єрного зростання будуть різнитись як у цілях, так і у способах, визначених особистістю як продуктивних, але їх концептуальна суть залишається незмінною.

На основі проведеного аналізу можемо говорити про те, що однозначного, загальноприйнятого і затвердженого на міжнародному рівні трактування поняття «кар’єра» не існує. Так само не існує і загального концептуального змісту цього поняття. Із плином часу через зміну загального підходу до поняття «кар’єра» у концептуальному сенсі відбувся перехід від «кар’єра – просування в професійній сфері» до «життя – це кар’єра». Плин часу відображається на концептуальній суті підходу дослідників. Так, українські та російські соціологи визначають «кар’єру» і «кар’єрну стратегію» як рух по сходинках, спочатку – у професійній сфері, а потім – у житті загалом, а от західні науковці визначають кар’єрний рух як рух по вертикальній прямій. Ураховуючи цю особливість, Е. Шейн розробив систему класифікації кар’єрних стратегій, яка використовується більшістю соціологів світу і є загальновизнаною. На основі цієї системи класифікацій та визначених особливостей можна говорити про те, що концептуальна суть кар’єрної стратегії – це вибір індивіда, спрямований на успіх у професійній діяльності та в житті загалом.

Висновки. Концептуальний зміст поняття «кар'єра», яке є відносно новим у соціології, не є однозначно визначеним, хоча проблема кар'єрного просування для соціологів не нова. На основі аналізу визначень понять «кар'єра» та «кар'єрні стратегії», запропонованих світовими та вітчизняними соціологами, маємо можливість визначення концептуальної суті даних понять. Аналіз наукових видань і наукових праць дозволяє характеризувати термін «кар'єра» у концептуальному сенсі у двох ракурсах, перший з яких сформований на основі визначень, запропонованих класиками соціології, і характеризує її як процес професійного зростання, що зумовлює загальну необхідність саморозвитку та самовдосконалення, а з іншої точки зору, яка визначена як закордонними, так і вітчизняними соціологами ХХ ст., життя – це кар'єра, це безперервний рух у певному напрямі професійного та особистісного зростання. «Кар'єрна стратегія», відповідно до узагальнених означень, – це модель поведінки індивіда під час його руху кар'єрними сходами, яка і зумовлює швидкість розвитку індивіда, можливість досягнення ним успіху в кар'єрному напрямі та особистому житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бікла О. В., Бурега В. В. Соціологія кар'єри і лідерства: модуль «соціологія кар'єри»: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Донец. держ. ун-т упр. Донецьк: ДонДУУ. 2009. 146 с.
2. Капіца В. Ф., Орлова О. І., Шурупова К. В. Професійна кар'єра успішного фахівця: монографія. Кривий Ріг: Вид. центр ДВНЗ «КНУ», 2013. 415 с.
3. Альшевская Н. Карьера как социальный феномен: сущность, признаки, технологии построения. *Социология: теория, маркетинг*. 2000. №2. С. 106–112.
4. Біскуп В. С. Теоретичний аналіз змісту поняття «кар'єра» з позицій суспільно-гуманітарних дисциплін. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 217–226.
5. Овсяннікова В. В. Особливості професійної кар'єри особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2013. №1. С. 91–104.
6. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму: монографія. Київ: Алерта: КНТ: ЦУЛ, 2008. 336 с.
7. Савельєва В. С., Єськов К. Л. Управління діловою кар'єрою. Київ: Центр учб. літ., 2007. 176 с.
8. Чучиліна К. С. Чинники професійного успіху молодих фахівців у сучасному українському суспільстві: автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Харків, 2016. 20 с.
9. Лукашевич Н. П. Социология труда: учеб. пособие. 2-е изд., доп. и испр. Киев: МАУП, 2007. 368 с.
10. Крушельницька О. В., Мельничук Д. П. Управління персоналом. Київ: Кондор, 2003. 296 с.

11. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Соціологія. Загальний курс: підручник. Київ: Каравела, 2004. 456 с.
12. Шегда А. В. Основы менеджмента: учеб. пособие. Киев: Знання, 1998. 511 с.
13. Кибанов А. Я., Каштанова Е. В. Управление деловой карьерой, служебно-профессиональным продвижением и кадровым резервом: учеб.-практ. пособие для студентов высш. учеб. заведений, обучающихся по специальностям «Управление персоналом» и «Менеджмент организации» / под ред. А. Я. Кибанова. Москва: Проспект, 2014. 56, [1] с.
14. Маклаков А. Г. Общая психология: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Питер Пресс, 2014. 582 с.
15. Корчагина Г. И., Макарова Е. В. Понятие карьеры в психологических исследованиях. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2016. Т. 32. С. 94–106.
16. Сафонова М. Б. Социально-психологические особенности женщин, успешных в карьере: дис. ... канд. психол. наук. Санкт-Петербург, 1999. 233 с.
17. Бавыкина Е. Н. Карьерные стратегии молодых специалистов, оказывающие влияние на качество трудовых ресурсов, как одного из факторов экономического роста России. *Мир науки, культуры, образования*. 2012. №. 6. С. 117–119.
18. Career pathways: from school to retirement / edited by Jerry W. Hedge, Gary W. Carter. New York: Oxford University Press, 2020. xii, 351 p.
19. Isaacson L. E., Brown D. Career information, career counseling, and career development. 7th ed. Boston, Mass.: Allyn and Bacon, 2000. xviii, 526 p.
20. Swanson J. L., Fouad N. A. Career theory and practice: learning through case studies. Fourth ed. Los Angeles: SAGE, 2020. xix, 291 p.
21. Brady S. Mastering your inner critic and 7 other high hurdles to advancement: how the best women leaders practice self-awareness to change what really matters. New York: McGraw-Hill, 2019. xx, 246 p.
22. Downing S., Brennan J. On course: strategies for creating success in college, career, and life. Ninth ed. Boston, MA: Cengage, 2020. xxvii, 340 p.
23. Taylor L., Lebo F. The talent revolution: longevity and the future of work. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2019. xiii, 228 p.
24. Кузьмін В. В. Феномен кар'єри в роботах класиків соціологічної думки. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2019. Вип. 13. С. 73–81.
25. Parsons F. Choosing a vocation. Broken Arrow, OK: National Career Development Association, 2005. xvi, 166 p.
26. Super D. E. Career education and the meaning of work. Washington: U. S. Department of Health, Education, and Welfare, Office of Education. U. S. Govt. Print. Off., 1976. iv, 47 p.
27. Handbook of career theory / edited by Michael B. Arthur, Douglas T. Hall, Barbara S. Lawrence. Cambridge, England; New York: Cambridge University Press, 1989. xix, 549 p.
28. Savickas M. Career construction: Developmental theory of vocational behavior. *Career choice and development* / Duane Brown and associates. 4th ed. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 2002. P. 149–205.

29. McDaniels C., Gysbers N. C. *Counseling for career development: theories, resources, and practice*. San Francisco: Jossey Bass Publishers, 1992. xix, 463 p.
30. Маркова А. К. Психология профессионализма. Москва: Междунар. гуманитар. фонд «Знание», 1996. 308 с.
31. Ладанов И. Д. Психология управления рыночными структурами: Преобразующее лидерство. Москва: УЦ «Перспектива», 1997. 288 с.
32. Пряжников Н. С. Методы активизации профессионального и личностного самоопределения: учеб.-метод. пособие. 2-е изд., стер. Москва: Моск. псих.-социал. ин-т; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. 392 с.
33. Филиппов Ф. Р. Карьера. *Социологический энциклопедический словарь*: на рус., англ., нем., фр. и чеш. языках / ред. – координатор Г. В. Осипов; Ин-т соц.-полит. исслед. Рос. акад. наук, Ин-т социологии Рос. акад. наук. Москва: Норма: НОРМА-ИНФРА, 2000. С. 262–263.
34. *Handbook of career development: international perspectives* / Gideon Arulmani, Anuradha J. Bakshi, Frederick T. L. Leong, A. G. Watts, editors. New York: Springer, 2014. xxxiii, 771 p.
35. Філософія: підруч. для вищ. шк. / М. І. Горлач, В. Г. Кремень, Є. М. Мануйлов та ін. Харків: Прапор, 2004. 736 с.
36. Ковалевская Е. В. Карьерное самоопределение на начальном этапе: структурно-содержательная характеристика и формирование. Москва: Мир науки, 2015. 126 с.
37. Соціологія: підруч. для вищ. шк. / В. І. Волович, М. І. Горлач, В. Г. Кремень та ін. Харків: Фактор, 2006. 768 с.
38. Акунина Ю. А., Ванина О. В. Технология личностного брендинга в процессе подготовки современных специалистов социально-культурной сферы. *Приоритеты социально-культурного образования в условиях модернизации российского общества*: сб. науч. ст. по материалам науч.-практ. конф., посвящ. 60-летию фак. социал.-культур. деятельности (28 окт. 2009 г., Москва). Москва: МГУКИ, 2009. С.129–136.
39. Невструева Т. Х., Гнедина Т. Г. Динамика карьерных ориентаций личности руководителя. *Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке*. 2006. № 1(9). С. 51–59.
40. Шейн Э. Организационная культура и лидерство / [пер. с англ. С. Жильцов]. Москва [и др.]: Питер, 2011. 330 с.

REFERENCES

1. Bikla, O. V., & Bureha, V. V. (2009). *Sotsiologhiia kar'ieru i liderstva: modul «sotsiologhiia kar'ieru»* [Sociology of Career and Leadership: Module «Sociology of Career»]: navch.-metod. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. / Donetskyyi derzh. un-t upravlinnia. Donetsk: DonDUU [in Ukrainian].
2. Kapitsa, V. F., Orlova, O. I., & Shurupova, K. V. (2013). *Profesiina kar'iera uspishnoho fakhivtsia: monohrafiia* [Professional career of a successful specialist: monograph]. Kryvyi Rih: Vydav. tsentr DVNZ «KNU» [in Ukrainian].

3. Al'shevskaja, N. (2000). Kar'era kak social'nyj fenomen: sushhnost', priznaki, tehnologii postroeniya [Career as a social phenomenon: essence, features, construction technologies]. *Sociologija: teorija, marketing – Sociology: theory, marketing*, 2, 106–112 [in Russian].
4. Biskup, V. S. (2012). Teoretychnyi analiz zmistu poniattia «kar'iera» z pozytsii suspilno-humanitarnykh dystsyplin [Theoretical analysis of the meaning of the concept of «career» from the standpoint of social sciences and humanities]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiologichna – Bulletin of Lviv University. Sociological series*, 6, 217–226 [in Ukrainian].
5. Ovsianikova, V. V. (2013). Osoblyvosti profesiinoi kar'ieri osobystosti [Features of a professional career]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology*, 1, 91–104 [in Ukrainian].
6. Pohribna, V. L. (2008). *Sotsiologhiia profesionalizmu: monohrafiia* [Sociology of professionalism: monograph]. Kyiv: Alerta: KNT: TsUL [in Ukrainian].
7. Savelieva, V. S., & Yeskov, K. L. (2007). *Upravlinnia dilovoiu kar'ieroiu* [Business career management]. Kyiv: Tsentru uchbovoi literatury [in Ukrainian].
8. Chuchylina, K. S. (2016). *Chynnyky profesiinoho uspikhu molodykh fakhivtsiv u suchasnomu ukrainskomu suspilstvi* [Factors of professional success of young specialists are in modern Ukrainian society]: abstract of the dissertation of the candidate of social sciences. Kharkiv [in Ukrainian].
9. Lukashevich, N. P. (2007). *Sociologija truda* [Sociology of Labor]: ucheb. posobie. 2-e izd., dopoln. i ispr. Kiev: MAUP [in Russian].
10. Krushelnytska, O. V., & Melnychuk, D. P. (2003). *Upravlinnia personalom* [Management a personnel]. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
11. Lukashevych, M. P., & Tulenkov, M. V. (2004). *Sotsiologhiia. Zahalnyi kurs: Pidruchnyk* [Sociology. General course: Textbook]. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].
12. Shegda, A. V. (1998). *Osnovy menedzhmenta: uchebnoe posobie* [Fundamentals of Management: Textbook]. Kiev: Znannja [in Russian].
13. Kibanov, A. Ja., & Kashtanova, E. V. (2014). *Upravlenie delovoj kar'eroj, sluzhebno-professional'nym prodvizheniem i kadrovym rezervom: uchebno-prakticheskoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij, obuchajushhijhsja po special'nostjam «Upravlenie personalom» i «Menedzhment organizacii» / pod red. A. Ja. Kibanova*. Moskva: Prospekt [in Russian].
14. Maklakov, A. G. (2014). *Obshhaja psihologija: uchebnoe posobie* [General psychology: study guide]. Sankt-Peterburg: Piter Press [in Russian].
15. Korchagina, G. I., & Makarova, E. V. (2016). Ponjatie kar'ery v psihologicheskijh issledovanijah. *Nauchno-metodicheskij jelektronnyj zhurnal «Koncept» – Scientific-methodical electronic journal «Koncept»*, 32, 94–106 [in Russian].
16. Safonova, M. B. (1999). *Social'no-psihologicheskie osobennosti zhenshhin, uspeshnyh v kar'ere* [Socially-psychological features of women successful in a career]. Dissertation of the candidate of psychological sciences. Sankt-Peterburg [in Russian].
17. Bavykina, E. N. (2012). Kar'ernye strategii molodyh specialistov, okazyvajushhie vlijanie na kachestvo trudovyh resursov, kak odnogo iz faktorov jekonomicheskogo rosta Rossii [Career strategies of young specialists that influence the quality of labor

- resources as one of the factors of economic growth in Russia]. *Mir nauki, kul'tury, obrazovanija – The world of science, culture, education*, 6, 117–119 [in Russian].
18. Hedge, J. W., & Carter, G. W. (Eds.) (2020). *Career pathways: from school to retirement*. New York: Oxford University Press.
 19. Isaacson, L. E., & Brown, D. (2000). *Career information, career counseling, and career development*. 7th ed. Boston, Mass.: Allyn and Bacon.
 20. Swanson, J. L., & Fouad, N. A. (2020). *Career theory and practice: learning through case studies*. Fourth ed. Los Angeles: SAGE.
 21. Brady, S. (2019). *Mastering your inner critic and 7 other high hurdles to advancement: how the best women leaders practice self-awareness to change what really matters*. New York: McGraw-Hill.
 22. Downing, S., & Brennan, J. (2020). *On course: strategies for creating success in college, career, and life*. Ninth ed. Boston, MA: Cengage.
 23. Taylor, L., & Lebo, F. (2019). *The talent revolution: longevity and the future of work*. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press.
 24. Kuzmin, V. V. (2019). Fenomen kar'ieriy v robotakh klasykiv sotsiologichnoi dumky [Phenomenon of career in works of classics of sociological idea]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiologichna – Bulletin of Lviv University. Sociological series*, 13, 73–81 [in Ukrainian].
 25. Parsons, F. (2005). *Choosing a vocation*. Broken Arrow, OK: National Career Development Association.
 26. Super, D. E. (1976). *Career education and the meaning of work*. Washington: U. S. Department of Health, Education, and Welfare, Office of Education. U. S. Govt. Print. Off.
 27. Arthur, M. B., Hall, D. T., & Lawrence, B. S. (Eds.) (1989). *Handbook of career theory*. Cambridge, England; New York: Cambridge University Press.
 28. Savickas, M. (2002). Career construction: Developmental theory of vocational behavior. Brown, D. (Ed.). *Career choice and development*, Pp. 149–205. 4th ed. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
 29. McDaniels, C., & Gysbers, N. C. (1992). *Counseling for career development: theories, resources, and practice*. San Francisco: Jossey Bass Publishers.
 30. Markova, A. K. (1996). *Psihologija profesionalizma* [Psychology of professionalism]. Moskva: Mezhdunar. gumanitar. fond «Znanie» [in Russian].
 31. Ladanov, I. D. (1997). *Psihologija upravlenija rynochnymi strukturami: Preobrazujushhee liderstvo* [The Psychology of Managing Market Structures: Transformative Leadership]. Moskva: UC «Perspektiva» [in Russian].
 32. Prjazhnikov, N. S. (2003). *Metody aktivizacii professional'nogo i lichnostnogo samoopredelenija* [Methods for enhancing professional and personal self-determination]: uchebno-metodicheskoe posobie. 2-e izd., ster. Moskva: Moskovskij psihologo-social'nyj in-t; Voronezh: NPO «MODJeK» [in Russian].
 33. Filippov, F. R. (2000). Kar'era. Osipov, G. V. (Ed.). *Sociologicheskij jenciklopedicheskij slovar'* [Sociological encyclopedic dictionary], Pp. 262–263: na rus., angl., nem., fr. i chesh. jazykah / In-t soc.-polit. issled. Ros. akad. nauk. In-t sociologii Ros. akad. nauk. Moskva: Norma: NORMA-INFRA. M [in Russian].

34. Arulmani, G., Bakshi, A. J., Leong, F. T. L., & Watts, A. G. (Eds.) (2014). *Handbook of career development: international perspectives*. New York: Springer.
35. Horlach, M. I., Kremen, V. H., Manuilov, Ye.M. at al. (2004). *Filosofia: Pidruchnyk dlia vyshchoi shkoly* [Philosophy: A textbook for high school]. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
36. Kovalevskaja, E. V. (2015). *Kar'ernoje samoopredelenie na nachal'nom jetape: strukturno-soderzhatel'naja harakteristika i formirovanie* [Career self-determination at the initial stage: structural and content characteristics and formation]. Moskva: Mir nauki [in Russian].
37. Volovych, V. I., Horlach, M. I., Kremen, V. H. at al. (2006). *Sotsiologhiia: Pidruchnyk dlia vyshchoi shkoly* [Sociology: A textbook for high school]. Kharkiv: Faktor [in Ukrainian].
38. Akunina, Ju.A., & Vanina, O. V. (2009). Tehnologija lichnostnogo brendinga v processe podgotovki sovremennyh specialistov social'no-kul'turnoj sfery [Personal branding technology in the process of training modern specialists in the social and cultural sphere]. *Prioritety social'no-kul'turnogo obrazovanija v uslovijah modernizacii rossijskogo obshhestva: sbornik nauchnyh statej po materialam nauchno-prakticheskoj konferencii, posvjashhjonnoj 60-letiju fakul'teta social'no-kul'turnoj dejatel'nosti (28 oktjabrja 2009 g., Moskva) – Priorities of social and cultural education in the context of the modernization of Russian society: a collection of scientific articles based on the materials of a scientific and practical conference dedicated to the 60th anniversary of the Faculty of Social and Cultural Activities (October 28, 2009, Moscow)*, Pp. 129–136. Moskva: MGUKI [in Russian].
39. Nevstrueva, T. H., & Gnedina, T. G. (2006). Dinamika kar'ernih orientacij lichnosti rukovoditelja [Dynamics of career orientations of a leader's personality]. *Social'nye i gumanitarnye nauki na Dal'nem Vostoke – Social and Human Sciences in the Far East, 1(9)*, 51–59 [in Russian].
40. Shejn, Je. (2011). Organizacionnaja kul'tura i liderstvo [Organizational culture and leadership] / [per. s angl. S. Zhil'cov]. Moskva [at al.]: Piter [in Russian].

Кузьмин Виктор Владимирович, кандидат социологических наук, доцент,
доцент кафедры социальной работы и психологии
Национального университета «Запорожская политехника», Украина

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЙ «КАРЬЕРА» И «КАРЬЕРНЫЕ СТРАТЕГИИ» В РАБОТАХ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ И ЗАРУБЕЖНЫХ СОЦИОЛОГОВ

В современном мире, который активно меняется и совершенствуется с помощью технологий, человек постоянно стремится к саморазвитию. В работах социологов процесс саморазвития личности, который способствует ее продвижению

по карьерной лестнице, определяется как «карьера». Цель данной статьи заключается в определении концептуальной сути понятий «карьера» и «карьерные стратегии» за счет проведения анализа определений, данных исследователями разного времени.

Ключевые слова: карьера, карьерные стратегии, карьерное продвижение, модели карьерных стратегий.

Kuzmin Viktor Volodymyrovych, PhD in Sociology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Work and Psychology of the National University «Zaporizhzhya Polytechnic», Ukraine

CONCEPTUALIZATION OF THE CONCEPTS OF «CAREER» AND «CAREER STRATEGIES» IN THE WORKS OF FOREIGN AND DOMESTIC SOCIOLOGISTS

Problem setting. *The development of society is constant. New technologies require the formation of skills that affect both professional and domestic activities of people. Employers seek to select employees who will be interested in their professional activities, which will contribute to the personal development of the individual and will have a positive impact on the work of the enterprise.*

Recent research and publications analysis. *In the works of sociologists, the process of self-development of the individual, which contributes to his promotion by professional ladder, is defined as a «career». The analysis of literature sources shows that over time, the interpretation of this concept changes somewhat, acquires new approaches, but its conceptual essence, however, is not definitively defined.*

Paper objective. *This article aims to define the conceptual meaning of the concepts of «career» and «career strategies» based on the definitions proposed by researchers from different eras.*

Paper main body. *The analysis allowed to identify two main conceptual approaches to the concept of «career», according to which the conceptual essence of career is the individual's desire for professional self-development, which is reflected in his professional activities, on the one hand, and on the other, life – this is a career, so the standard of living and success directly depend on the level of activity of the individual, his desire to develop.*

Career strategy is a model of behavior that an individual chooses during professional growth. The literature offers many variations of this definition and classification of models of career strategies, but the most complete and generalized is the classification proposed by E. Shane and the conceptual essence of the concept of «career strategy» is reduced to a conscious choice of behavior by the individual both in the professional sphere and in life in general. Sociological research shows that the model of career strategy is a direct reflection of the behavior and lifestyle of the individual in his professional activities, which affects and determines the rate of career growth.

Conclusions of the research. *Analysis of scientific publications and scientific works allows to characterize the term «career», in a conceptual sense, in two perspectives, the first of which is formed on the basis of definitions proposed by the classics of sociology, and characterizes it as a process of professional growth. and from another point of view, which is defined by both foreign and domestic sociologists of the twentieth century, life is a career, it is a continuous movement in a certain direction of professional and personal growth. «Career strategy», according to the generalized definitions, is a model of an individual's behavior during his movement up the career ladder, which determines the speed of the individual's development, the ability to succeed in his career and personal life.*

Keywords: *career, career strategies, career advancement, models of career strategies.*

Жуков Дмитрий Андреевич, аспирант кафедры социологии и гуманитарных дисциплин Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия», Украина
e-mail: zhu.zhu.dmitrij@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7917-7866

ВЗАИМОСВЯЗЬ МОДЫ И ГЕНДЕРА КАК МЕХАНИЗМОВ САМОВЫРАЖЕНИЯ И САМОИДЕНТИФИКАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Статья посвящена выявлению возможностей синтеза аналитического потенциала таких направлений социологической мысли, как гендерные исследования и теория моды. Цель статьи – продемонстрировать взаимозависимость феноменов моды и гендера через внедрение гендерных маркеров в теорию моды. Для достижения цели в статье на основе анализа классических и современных концепций моды раскрыты особенности феномена моды, а сквозь призму теории К. Уэста и Д. Зиммермана – сущностные маркеры гендера, что дало возможность обозначить взаимосвязь этих феноменов в социальном пространстве современности.

Ключевые слова: социология моды, гендерные исследования, мода, гендер, модные тенденции.

Постановка проблемы. Современные подходы к анализу и определению места человека в обществе характеризуются преобладанием политики мультикультурности и толерантности. На становление такого подхода существенно повлияли процессы глобализации. Данная тенденция затрагивает разнообразные мировоззренческие аспекты, а также функционирование социальных институтов, меняя их сущность. Институт культуры подвергся наибольшим изменениям в ходе глобализации. Во многом это происходит благодаря развитию инновационных технологий и повсеместного распространения Интернет-сети. «В рамках культурных изменений все больших трансформаций претерпевает идея гендера, расширяющая рамки привычного. Испокон веков для различных обществ было характерно существование двух “базисных” гендеров: женственного и мужественного. В рамках данных конструкторов регламентировались определенные статусно-ролевые позиции, а также социальные нормы и, ожидаемые от представителей того или иного гендера, модели поведения. В современности же происходит смешение

мужественных и женственных ролей. Гендер в современном обществе начинает регламентировать новые модели поведения, не присущие мужчинам и женщинам ранее» [1, с. 82].

Также стоит отметить, что особое место в современных социокультурных трансформациях занимает феномен моды, как некой квинтэссенции социокультурных и экономических процессов. Сущность моды становится все более интересной для социологического анализа в силу актуальных ныне процессов: массового производства и массового потребления. Таким образом, современные вызовы общества только продолжают стимулировать научный интерес к проблеме формирования гендера с помощью механизма моды, что указывает на высокую степень актуальности данного направления исследования.

Анализ последних исследований и публикаций. Как исследования моды, так и гендера активно практикуются социологами в рамках гендерных исследований и социологии моды. Существуют социологические теории моды (классики – Т. Веблен и Г. Зиммель, современники – Р. Барт, П. Блумер, Ж. Бодрийяр, П. Бурдьё, А. Гечи, В. Караминас, Дж. Лейг, М. Титтон и др. [2–6]). Гендерные аспекты жизнедеятельности общества представлены в работах К. Бейлза, М. Гиллис, И. Гофмана, А. Джейкобса, Э. Дюркгейма, Э. Кларк, Р. Коннелла, Т. Парсонса и др. [7–11]. Однако никто из вышеперечисленных социологов не проводил глубокую аналитическую взаимосвязь между модой и гендером, небольшая попытка предпринята только Ю. Кавамурой [12]. Та же самая тенденция наблюдается и среди современных авторов на постсоветском пространстве. Так, например, М. Г. Пахомова в работе «Мода как социокультурный феномен» и А. А. Хаустова в статье «Мода как социальный феномен и объект социологического анализа» лишь находят поле функционирования современной моды и описывают ее роль в формировании общества. Таким образом, проблемная ситуация заключается в раздельном анализе феноменов гендера и моды, что ограничивает не только познавательный, интерпретативный потенциал современной науки, но и сужает практические возможности учета взаимовлияния моды и гендера. Именно поэтому можно говорить о необходимости создания базиса для дальнейшего анализа гендерного аспекта в рамках современных модных тенденций.

Формулировка цели статьи – выявить взаимосвязь между механизмами функционирования моды и гендерным измерением социума, формирующую гендерные приоритеты современной моды. Чтобы достичь цели, необходимо выполнение следующих задач: провести параллель между существующими теориями моды и возможностью внедрения в них гендерного аспекта анализа общества; предложить такое определение феномена моды, которое могло бы использоваться в ходе интеграции социологии моды в гендерные исследования.

Изложение основного материала. Для достижения поставленной цели и задач в качестве теоретической базы определим труды современников социологии моды. Это обосновано тем, что классическая парадигма данного направления не соответствует стандартам современного общества: Т. Веблен и Г. Зиммель в своих трудах говорили о том, что мода – это лишь привилегия праздного (высшего) класса и способ подтвердить свой статус в высшем обществе. Современные политические, экономические и социокультурные факторы не позволяют утверждать, что мода существует только для богатых. Напротив, благодаря существованию масс-маркета и fast-fashion, модные тенденции становятся все более актуальными для среднего и низшего класса. Поэтому мы и обращаемся к тем теориям, где мода рассматривается как массовое явление.

Для успешного синтеза социологии моды с гендерными исследованиями необходимо дать четкое рабочее определение феноменам моды и гендера, которое мы будем использовать в рамках данной работы. На наш взгляд, наиболее актуальную трактовку моды как синтеза экономических и социокультурных процессов предложила М. Г. Пахомова. Она определила моду как зеркало эпохи, наглядно отражающее настроение людей, социально-политическую обстановку, уровень развития производства [13, с. 42]. Данную позицию также поддерживает и А. А. Хаустова, говоря о том, что мода отражает материальные и духовные процессы, происходящие в обществе. С помощью моды вырабатываются и модифицируются стандарты поведения и социальные образы вещей [14, с. 106].

Говоря же об определении гендера, наиболее универсальной позицией является видение К. Уэста и Д. Зиммермана, представленное в их авторской концепции социального конструирования гендера. Именно в рамках этой теории окончательно завершено сравнение гендера, как социального пола, с биологическими функциями организма. В рамках анализа данной теории мы можем говорить, что гендер – это определенная система межличностных взаимодействий, посредством которых создаются и воспроизводятся понимание и представление о «мужественном» и «женственном» как базовых категориях социального порядка.

Определив основные категории, мы, наконец, можем говорить о попытках синтеза гендерных исследований с социологией моды. Так, например, проводя параллели между работами Г. Блумера [15; 16] и категориальным аппаратом гендерных теорий, можно с уверенностью сказать, что исследованный им механизм «коллективного отбора» в современном мире формируется также и под влиянием гендерных ориентаций индивидов. Напомним, что коллективный отбор (по Г. Блумеру) – это процесс активного обсуждения модных тенденций среди различных слоев населения, в ходе чего формируются одобрения или

противоречия, способствующие или препятствующие формированию нового тренда. Как было выявлено ранее, процесс коллективного отбора можно зафиксировать лишь в том случае, если определенный навязываемый обществу тренд или модная тенденция обсуждается многими различными по составу социальными группами одновременно.

Современный мир довольно вариативен, учитывая множество разнообразных форм идентичности, которые может избрать социальный субъект в качестве своей личностной ориентации [17, с. 383–384]. Предположив, что такие субъекты организуются в социальные группы (например, трансгендеры), мы можем говорить о том, что они также являются активными участниками коллективного отбора. Таким образом, мы можем сделать вывод, что коллективный отбор подвергается влиянию совершенно разнообразных социальных групп, каждая из которых, в его рамках, является равноправной и может оказать существенное влияние на скорость и качество распространения той или иной модной тенденции по всему миру. Такой тезис предоставляет нам повод для размышления о существенности влияния современных гендерных течений на механизм формирования трендов. К тому же, в зависимости от социокультурного кода, актуального для каждой конкретной страны, акторы могут быть связаны многими гендерными стереотипами, не позволяющими им следовать той или иной модной тенденции. Такие стереотипы также формируют определенные модели поведения, что может существенно препятствовать популяризации многих трендов [18, с. 39–41]. По нашему мнению, именно поэтому мода так сильно различается в странах Азии, Европы и Америки в сравнении с актуальными тенденциями сезона, например в украинском обществе.

Развивая идею навязывания гендерных стереотипов широкому кругу социальных субъектов, можно также обратиться и к концепции П. Бурдье о моде как «борьбе в поле» [19]. Он в своих научных работах представлял моду как «поле», подразделенное на два этапа «борьбы»: производство и потребление. К «полю производства» относятся крупные масс-маркеты, элитные дома мод, предприниматели в сфере производства одежды, мультибрендовые магазины. Прагматичность и строгий расчет, ориентация на коммерческий успех, свойственная вышперечисленным лицам и организациям, не позволяет им быть нацеленными на борьбу с существующими нормами и «правилами игры» в обществе. Учитывая, например, современную экономикополитическую, а также социокультурную ситуацию в Украине, предприниматель не может позволить себе выпускать коллекцию одежды, противоречащую украинским гендерным стереотипам. В противном случае он рискует оказаться банкротом, так как для широкой украинской публики характерно следование

лишь тем модным тенденциям, которые подкрепляют их представления об «истинных» мужчинах и женщинах. Стало быть, современному предпринимателю, который является двигателем развития модной индустрии в Украине, в какой-то степени невыгодно вступать в открытое противостояние с укоренившимися канонами красоты этого общества. Исключением являются лишь некоторые дизайнеры, коих в современных СМИ принято называть «новой волной» и авангардистами. Они ориентируются на более специфические социальные группы, например, на представителей поколения Z и звездную публику, основной ценностной ориентацией которых является поддержание эпатирующего имиджа и привлечение как можно большего внимания к своей персоне [20]. Во многом такой эпатаж выстроен именно на балансировании между «мужественным» и «женственным» в лице одного человека.

Что касается борьбы на «поле потребления», основываясь на тезисах об укоренившихся гендерных стереотипах, можно говорить о том, что Украина – закрытое общество. Какая походка у людей, куда они смотрят, во что они одеты и, самое главное, как они реагируют на людей, не совпадающих с их внутренней знаковой системой «мужчина-женщина». По всем этим критериям можно определить, насколько человек готов к изменениям, насколько он гибок в восприятии изменений окружающей среды, насколько он умеет адаптироваться ко все более нарастающей динамике современного общества. То есть все те проблемы, с которыми мы сталкиваемся в нашей повседневной жизни, говоря о внешнем виде и восприятии других людей, во многом зависят от гендерных стереотипов, доминирующих в обществе. Весь масс-маркет, мультибрендовые бутики, стоки и бренды одежды считают данные стереотипы и умело манипулируют ими, продавая каждую новую коллекцию, сулящую успех. Таким образом, общество само выбирает направление вектора развития «национальной» моды, с той лишь поправкой, что глобальные модные тенденции все же оказываются сильнее и со временем им все-таки удастся разрушать моральные устои целых цивилизаций.

Рассуждая о развитии моды в любом обществе под влиянием различных социальных факторов, невозможно не вспомнить концепцию Ж. Бодрийяра, посвященную обществу потребления. Ведь, по его мнению, мода стала настолько всепоглощающей и влиятельной лишь потому, что она идеально отражает социальную реальность, придавая ей при этом некий лоск и шарм, некую феерию [21]. Такой тезис в очередной раз подтверждает наше предположение о том, что в современном мире гендер оказывает немаловажное влияние на развитие модных тенденций. Ведь гендер – это также своеобразное отражение социальной реальности, вернее, целая система социальных ожиданий, выстраиваемых по отношению к индивиду, для которого характерно

обладать специфическим набором ролевых позиций. Стало быть, гендер является неотъемлемым элементом социальной реальности, многие из аспектов которой обретают все большую привлекательность и фееричность в роли модных тенденций и определенных визуальных трендов.

Подтверждением этому является также концепция «страсти» Ж. Бодрийера, набирающая актуальность именно в поле функционирования моды, которая, в свою очередь, подразделяется на три категории: 1) коллективная страсть; 2) страсть к знакам; 3) страсть к циклу. Обобщая все виды «страсти», мы можем говорить о том, что, как бы индивид не пытался индивидуализироваться и обособиться от общества, как бы он не отрицал свое конформистское начало, так или иначе потребность в социализации, общении и приобретении все новых и новых контактов достигнет его.

Единственным вариантом сознательного дистанцирования индивида от навязывания ему широкого круга социальных ожиданий может оказаться лишь выбор специфической референтной группы с характерными локальными параметрами, не актуальными в любой другой социальной среде. Благодаря такому явлению мы можем отследить формирование все новых гендерных полюсов, не известных нам ранее и появившихся сравнительно недавно. Среди них: андрогиния, а-гендер, трансгендер, мультигендер и другие. Именно в этом наблюдается взаимодействие коллективной страсти, вызываемой модой, с гендером. В таком варианте развития индивидуальных стратегий индивида, с точки зрения его персонального пути социализации, актуализируется также и страсть к знакам. Социализуясь в подобных узких социальных кругах, социальный субъект вырабатывает индивидуальную знаковую систему, функционирующую в специфических социальных группах. Именно на данном этапе формируется вкус человека, он начинает понимать, каким образом ему необходимо выглядеть и поддерживать контакт с другими людьми, включая как стиль одежды, так и общепринятые коллективные ритуалы.

Наконец, страсть к циклу актуализирует постоянное желание индивида возвращаться к истокам (в данном случае, канонам и эталонам красоты) референтной группы. При этом, объединяясь в большие группы, людям свойственно постоянно модернизировать те или иные каноны, адаптируя их под вызовы времени. Стало быть, современная мода призвана приближать индивида к мнимому идеалу, характерному для той общности, с которой он взаимодействует. Во многом такие идеалы зиждятся именно на представлениях о мужественности и женственности, имея прямое отношение к знаковой системе той или иной культуры. Таким образом, гендер является неотъемлемой частью любой модной тенденции, потому как каждая из них формируется благодаря механизму коллективного отбора, включающего в себя великое мно-

жество социальных групп. Любая такая социальная группа может оказаться референтной для индивида. При этом стоит учитывать, что конкретная группа обладает определенными стандартами, транслируемыми специфическими нормами и моделями поведения, объединяющих акторов между собой.

Возвращаясь к тезису об уникальности знаковых систем, адресованных внешнему виду представителей тех или иных культур, также привязанных к понятию «гендер», стоит вспомнить труд Р. Барта «Система Моды» [22]. В данной работе он говорил о том, что мода – это целая система знаков, объединенных между собой неразрывными означающими и означаемыми. Именно в этом контексте мы можем говорить о том, что «машины для производства моды» (глянцевые издания) являются основным двигателем продвижения модных тенденций для массовой аудитории. Таким образом, современные журналисты, как активные обозреватели модных тенденций, несут большую ответственность перед обществом. Это заключается в том, что при описании того или иного тренда журналист присваивает им определенные эпитеты, сравнения и метафоры, что приводит к созданию более интересного текста. Вникая в подобные тексты, повествующие о модных тенденциях, социальный субъект делает вывод о том, насколько он хочет им следовать. То есть в зависимости от определенной гендерной принадлежности, статуса и ведущего рода деятельности человек принимает определенное решение о необходимости приобретения того или иного предмета гардероба, что во многом зависит от красочности текста и наличия в нем гендерных отсылок к доминирующей знаковой системе.

Исходя из такого тезиса, мы можем говорить о том, что современные глянцевые журналы являются идеальным рекламным пространством, продвигая определенные тренды в рамках стиля жизни и манеры одеваться. Ведь модный глянец – настолько эффективное средство продвижения, что его с уверенностью можно назвать отправным пунктом формирования любой модной тенденции.

Выводы. Таким образом, мы можем говорить о том, что мода и гендер в современном обществе – явления взаимозависимые. Ведь мода идеально отражает основные тенденции современности, при этом слегка приукрашивая их. В то же время смелость и многогранность в самореализации и самоидентификации личности являются ответом на вызовы современного глобального общества, что само по себе образует некую тенденцию. Стало быть, мода включает в себя также и тенденцию демонстрации гендерных особенностей социальными субъектами в некой мере, нарочито подчеркивая их и давая им возможность реализовывать свою самобытность в полной мере, как они сами того пожелают. Мода современности призвана обеспечивать индивида

многообразием выбора, эстетическим наслаждением, нестандартными стилистическими решениями, что провоцирует индивида на активные поиски своего места в этом мире и уникального пути социализации. Во многом все вышеперечисленные элементы составляют единую систему гендера, что и дает нам полное основание синтезировать два направления социологической мысли: гендерные исследования и социологию моды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жуков Д. А. Гендерні аспекти модних тенденцій в умовах глобалізації. *Гендерна політика очима української молоді*: матеріали підсумк. конф. XI Регіонал. кон- курсу молодих вчених, Харків, 24 жовт. 2017 р. / [за заг. ред.: Н. В. Бібік, Г. Г. Фе- сенко]; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. С. 82–90.
2. Alimen N. Faith and fashion in Turkey: consumption, politics and Islamic identities. London; New York: I. B. Tauris, 2018. xx, 305 p.
3. Fashion and postcolonial critique / Elke Gaugele, Monica Titton (editors). Berlin: Sternberg Press; Wien: Akademie der bildenden Künste, 2019. 286 p.
4. Geczy A., Karaminas V. Fashion's double: representations of fashion in painting, photography and film. New York: Bloomsbury Academic, 2016. xxii, 150 p.
5. Jansen M. A. Moroccan fashion: design, tradition and modernity. London; New York: Bloomsbury Academic, 2015. ix, 151 p.
6. Large J. The Consumption of Counterfeit Fashion. Cham: Palgrave Pivot, 2019. vii, 104 p.
7. Berger A. E. Gender springtime in Paris: a twenty-first century tale of seasons. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*. 2016. Vol. 27, Issue 2. P. 1–26. DOI:10.1215/10407391–3621685.
8. Clark A. K. Updating the gender gap(s): a multilevel approach to what underpins changing cultural attitudes. *Politics & Gender*. 2017. Vol. 13, Issue 1. P. 26–56. DOI: 10.1017/S1743923X16000520.
9. Gillis M. J., Jacobs A. T. Introduction to women's and gender studies: an interdisciplinary approach. Second Edition. New York: Oxford University Press, 2020. xxxii, 526 p.
10. Hemmings C. Is Gender Studies Singular? Stories of Queer/Feminist Difference and Displacement. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*. 2016. Vol. 27, Issue 2. P. 79–102. DOI: 10.1215/10407391–3621721.
11. Pulkkinen T. Feelings of Injustice: The Institutionalization of Gender Studies and the Pluralization of Feminism. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*. 2016. Vol. 27, Issue 2. P. 103–124. DOI: 10.1215/10407391–3621733. hdl:10138/174278.
12. Kawamura Y. Sneakers: fashion, gender, and subculture. London; New York: Bloomsbury Academic, 2016. xiv, 147 p.

13. Пахомова М. Г. Мода как социально-культурный феномен. *Всероссийский журнал научных публикаций*. 2011. № 3 (4). С. 42–44.
14. Хаустова А. А. Мода как социальный феномен и объект социологического анализа. *Власть*. 2013. № 2. С. 103–106.
15. Blumer H. Fashion. *International Encyclopedia of the Social Sciences* / David L. Sills, editor. New York: Macmillan, 1968. Vol. 5. P. 341–345.
16. Blumer H. Fashion: From Class Differentiation to Collective Selection. *The Sociological Quarterly*. 1969. Vol. 10, Issue 3. P. 275–291. DOI: 10.1111/j.1533-8525.1969.tb01292.x.
17. Соціологія права: енцикл. слов. / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. 984 с.
18. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ, 2019. 284 с.
19. Bourdieu P., Delsaut Y. Le couturier et sa griffe: contribution à une théorie de la magie. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. 1975. Vol. 1, n° 1. P. 7–36.
20. White J. E. Meet generation Z: understanding and reaching the new post-Christian world. Grand Rapids, Michigan: Baker Books, 2017. 219 p.
21. Бодрийяр Ж. Общество потребления: его мифы и структуры / [пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской]. Москва: Республика: Культурная революция, 2006. 268, [1] с.
22. Барт Р. Система Моды: статьи по семиотике культуры / пер. с фр., вступ. ст., сост. С. Н. Зенкина. Москва: Акад. проект, 2019. 430 с.

REFERENCES

1. Zhukov, D. (2018). Henderni aspekty modnykh tendencii v umovakh hlobalizatsii [Gender aspects of fashion trends in the context of globalization]. *Genderna polityka ochyma ukrainskoi molodi: materialy pidsumkovoї konferentsii KhI Rehionalnoho konkursu molodykh vchenykh, Kharkiv, 24 zhovtnia 2017 r. – Gender Policy through the Eyes of Ukrainian Youth: Proceedings of the Final Conference of the XI Regional Competition for Young Scientists, Kharkiv, October 24, 2017* / [za zah. red.: N. V. Bibik, H. H. Fesenko]; Kharkiv. nats. un-t misk. hosp-va im. O. M. Beketova, Pp. 82–90. Kharkiv: KhNUMH im. O. M. Beketova [in Ukrainian].
2. Alimen, N. (2018). *Faith and fashion in Turkey: consumption, politics and Islamic identities*. London; New York: I. B. Tauris.
3. Gaugele, E., & Titton, M. (Eds.) (2019). *Fashion and postcolonial critique*. Berlin: Sternberg Press; Wien: Akademie der bildenden Künste.
4. Geczy, A., & Karaminas, V. (2016). *Fashion's double: representations of fashion in painting, photography and film*. New York: Bloomsbury Academic.
5. Jansen, M. A. (2015). *Moroccan fashion: design, tradition and modernity*. London; New York: Bloomsbury Academic.

6. Large, J. (2019). *The Consumption of Counterfeit Fashion*. Cham: Palgrave Pivot, 2019. vii, 104 p.
7. Berger, A. E. (2016). Gender springtime in Paris: a twenty-first century tale of seasons. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 27(2), 1–26. DOI:10.1215/10407391–3621685.
8. Clark, A. K. (2017). Updating the gender gap(s): a multilevel approach to what underpins changing cultural attitudes. *Politics & Gender*, 13(1), 26–56. DOI:10.1017/S1743923X16000520
9. Gillis, M. J., & Jacobs, A. T. (2020). *Introduction to women's and gender studies: an interdisciplinary approach*. Second Edition. New York: Oxford University Press.
10. Hemmings, C. (2016). Is Gender Studies Singular? Stories of Queer/Feminist Difference and Displacement. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 27(2), 79–102. DOI:10.1215/10407391–3621721
11. Pulkkinen, T. (2016). Feelings of Injustice: The Institutionalization of Gender Studies and the Pluralization of Feminism. *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies*, 27(2), 103–124. DOI:10.1215/10407391–3621733. hdl:10138/174278
12. Kawamura, Y. (2016). *Sneakers: fashion, gender, and subculture*. London; New York: Bloomsbury Academic.
13. Pakhomova, M. G. (2011). Moda kak socialno-kulturnyi fenomen [Fashion as a social and cultural phenomenon]. *Vserossiiskii zhurnal nauchnykh publikatsii – All-Russian journal of scientific publications*, 3(4), 42–44 [in Russian].
14. Khaustova, A. A. (2013). Moda kak socialnyi fenomen i obekt sociologicheskogo analiza [Fashion as a social phenomenon and an object of sociological analysis]. *Vlast – Power*, 2, 103–106 [in Russian].
15. Blumer, H. (1968). Fashion. Sills, D. L. (Ed.) *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 5, Pp. 341–345. New York: Macmillan.
16. Blumer, H. (1969). Fashion: From Class Differentiation to Collective Selection. *The Sociological Quarterly*, 10(3), 275–291. DOI: 10.1111/j.1533–8525.1969.tb01292.x
17. Trebin, M. P. (Ed.) (2020). *Sotsiologhiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology of law: encyclopedic dictionary] / L. M. Herasina, O. Yu. Panfilov, V. L. Pohribna et al. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
18. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh: monohrafiia* [Socio-humanitarian sphere of Ukraine in modern discourses: monograph]. Kharkiv: KhIF KNTEU [in Ukrainian].
19. Bourdieu, P., & Delsaut, Y. (1975). Le couturier et sa griffe: contribution à une théorie de la magie. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 1(1), 7–36.
20. White, J. E. (2017). *Meet generation Z: understanding and reaching the new post-Christian world*. Grand Rapids, Michigan: Baker Books.
21. Bodriijar, Zh. (2006). *Obshchestvo potreblenija: ego mify i struktury* [The consumer society: its myths and structures] / [per. s fr., poslesl. i primech. E.A. Samarskoj]. Moskva: Respublika: Kul'turnaja revoljucija [in Russian].

22. Bart, R. (2019). *Sistema Mody: stat'i po semiotike kul'tury* [The Fashion System: Articles on the Semiotics of Culture] / perevod s fr., vstup. st., sost. S.N. Zenkina. Moskva: Akademicheskij proekt [in Russian].

Жуков Дмитро Андрійович, аспірант кафедри соціології та гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія», Україна

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МОДИ І ГЕНДЕРА ЯК МЕХАНІЗМІВ САМОВИРАЖЕННЯ ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена виявленню можливостей синтезу аналітичного потенціалу таких напрямів соціологічної думки, як гендерні дослідження і теорія моди. Мета статті – продемонструвати взаємозалежність феноменів моди і гендера через впровадження гендерних маркерів у теорії моди. Для досягнення мети у статті на основі аналізу класичних і сучасних концепцій моди розкриті особливості феномену моди, а крізь призму теорії К. Уеста і Д. Зіммермана – сутнісні маркери гендера, що дало можливість позначити взаємозв'язок цих феноменів у соціальному просторі сучасності.

Ключові слова: соціологія моди, гендерні дослідження, мода, гендер, модні тенденції.

Zhukov Dmitriy Andreevich, post-graduate student of sociology and humanities department, Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine

INTERCONNECTION OF FASHION AND GENDER AS MECHANISMS OF SELF-EXPRESSION AND SELF-IDENTIFICATION IN MODERN SOCIETY

Problem setting. *The problem is that modern society focuses on politics of multiculturalism and tolerance. The main reason of this tendency is globalization process that grows rapidly because of Internet development. In this situation, we consider that Institute of Culture changed the most. Nowadays, such phenomena as gender and fashion affect our global society more than it was at the past century.*

Recent research and publications analysis. *Separately from gender, phenomenon of fashion have been considered from the 20th century to the present in the works of T. Veblen, G. Simmel, P. Blumer, P. Burdeau, R. Bart, J. Baudrillard. As well as phenomenon of gender*

considered separately from fashion in the works of E. Durkheim, T. Parsons, K. Bales, R. Connell and I. Goffman. As we can see, nobody from aforementioned didn't connect fashion and gender in their works, ignoring obvious interconnection of these phenomena.

Paper objective. *The objective of the article is to identify the interconnection between mechanisms of fashion functioning and gender's dimension of society that forms gender's priorities of modern fashion.*

Paper main body. *The classic paradigm of fashion as a socio-cultural phenomenon created by T. Veblen and G. Simmel doesn't match modern challenges in society. Because of active development of mechanisms such as mass-market and digital technologies we can't say that modern fashion is only for rich people. That's why the most appealing concept to us is M. G. Pakhomova's sight of fashion like «the mirror of epoch that shows us current mood dominating in society, socio-political situation and the level of production's development». Considering gender, in this article we focus on the concept of social construction of gender as a certain system of interpersonal actions that create understanding of «masculine» and «feminine» as a social order's basic categories. Analyzing modern theories of fashion created by H. Blumer, R. Bart, P. Bourdieu and J. Baudrillard we came to idea that gender is an integral part of any fashion tendency. Nowadays, every tendency in fashion forms across mechanism of collective selection that include many social groups. One of these groups will become a referent for an individual. That's why we should consider that this kind of social group has certain standards broadcasting specific norms and patterns of behavior that unite actors among themselves.*

Conclusions of the research. *Thus, summarizing, we should note that fashion and gender in modern society are interdependent phenomena. Also, fashion includes the tendency for social subjects to demonstrate gender characteristics to some extent, deliberately emphasizing them and giving them the opportunity to realize their identity to the fullest, as they wish. Modern fashion is designed to provide an individual with a variety of choices, aesthetic pleasure, non-standard stylistic solutions, which provokes the individual to actively search for his place in this world and a unique way of socialization. In many ways, all of the above elements add up to a single gender system, which gives us full grounds to synthesize two areas of sociological thought: gender studies and the sociology of fashion.*

Keywords: *sociology of fashion, gender researches, fashion, gender, fashion tendencies.*

Локоткова-Терновая Ольга Юрьевна, аспирант
Харьковского гуманитарного университета
«Народная украинская академия», Украина
e-mail: lokotur@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2371-9029

КУБ УПКОИН: НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА УПРАВЛЕНИЕ СИСТЕМОЙ ИНТРАКОММУНИКАЦИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ

Статья посвящена раскрытию темы управления системой интракоммуникаций через призму инновационного подхода. Определено значение системы интракоммуникаций для организации, представлена ее структура, обозначен круг решаемых задач. В работе описана общая методологическая схема управления системой интракоммуникаций в организации, которая представлена моделью трехмерной координатной оси XYZ, обозначена структура и ее составляющие.

Ключевые слова: интракоммуникации, управление, информация, организация, модель управления системой интракоммуникаций, теория поколений.

Постановка проблемы. На современном этапе развития общества наблюдается переоценка ценностных ориентиров в области управления социальной организацией. Основным ресурсом для жизни и развития любой компании остается персонал. В современных организациях модернизируется культура организации, совершенствуются формы стимулирования труда, улучшаются технологии и инструменты организации деятельности персонала. Удовлетворенность, вовлеченность и лояльность каждого сотрудника становятся определяющими критериями успеха социальных систем вне зависимости от масштаба и вида деятельности. В фокусе внимания работодателей все чаще проявляются вопросы поиска новых подходов к взаимодействию сотрудников на различных этапах взаимодействия с ним (подбор, адаптация, обучение, развитие и удержание).

Возрастает и роль системы интракоммуникаций, которая обеспечивает эффективное взаимодействие внутри коллектива, существенно повышает качество управления процессом производства и принятия управленческих решений для организации эффективного функционирования организации в современных социально-экономических условиях. При этом использование

привычных, традиционных технологий управления коммуникациями уже не дает тех результатов, которые позволили бы организациям эффективно использовать свой внутренний потенциал. Все чаще организации сталкиваются с ситуациями, когда при наличии объективно сильных параметров персонала организации он реализуется не полностью или не позволяет компании быть динамичной, быстро реагировать на вызовы глокализации. Все это определяет необходимость поиска новых технологических решений в зоне интракоммуникаций современных организаций.

Анализ последних исследований и публикаций. В современном научном поле система интракоммуникаций выступает объектом анализа многих исследователей, которые расставляют различные акценты в ее изучении. Так, по мнению некоторых ученых, она выступает конгломератом по формированию команды единомышленников, объединенных общей целью (Т. Галкин, В. Корниенко), служит повышению лояльности сотрудников (В. Изотов, К. Харский), что невозможно без укрепления организационного доверия (В. Штроо, М. Балакшин), поддерживает связь руководства компании с сотрудниками, обеспечивает эффективную обратную связь (Г. Андреева, Т. Рассел), способствует привлечению и удержанию лучших, амбициозных сотрудников, делает сотрудников счастливыми.

Как показывает анализ публикаций, рассмотрение процессов эффективного управления интракоммуникациями в организации определяется построением ее системы, которая «представляет структурированную совокупность информационных каналов, позволяющую получать и оптимально распределять информационные сообщения (информацию) в компании целенаправленно и с заданной эффективностью» [1]. Сложность системы интракоммуникаций состоит, в том, что данная совокупность включает в себя множество элементов, представляет собой развитую структуру и тесные функциональные связи, которые отображают существенные характеристики всего процесса коммуникации, возникающего по разным содержательным аспектам.

Проведенные учеными исследования демонстрируют, что система интракоммуникаций обеспечивает управление информацией на разных этапах развития организации [2–8]. Например, на этапе образования организации, когда количество организационных субъектов незначительное, проблем с интракоммуникациями, как правило, не возникает. По мере роста организации и формирования горизонтальных связей между ее структурными подразделениями открываются новые возможности интракоммуникаций в среде организации. На этапе стабильности организации возникает необходимость в осуществлении систематических информационных обменов между субъектами. На этапе реорганизации – роль системы интракоммуникаций особо остро ощущает-

ся в снижении внутреннего уровня сопротивления субъектов организации как социальной системы и преодолении их инертности. Изменение общих условий функционирования современных организаций, возрастание динамики неопределенности в социальном пространстве современного общества определяют необходимость разработки инновационных моделей внутренних коммуникаций [9, с. 237–238].

Формулировка цели статьи: рассмотреть управление системой интракоммуникаций в организации через призму современного инновационного подхода, позволяющего определить эффективность всех взаимосвязанных элементов интракоммуникационной системы.

Изложение основного материала. Базовым положением подхода к анализу интракоммуникаций в современных организациях является системный подход, который предполагает несколько ключевых моментов. Первый – построение единой *системы обмена информацией* между внутренними стейкхолдерами организации для осуществления эффективного бизнес-процесса, выбор оптимального количества промежуточных звеньев при передаче информации, устранение разрывов коммуникационных потоков, обеспечение прозрачности прохождения информации [4, с. 137].

Обмен информацией предполагает: разработку внутренних стандартов, регламентов, процедур; организацию обратной связи о содержании получаемой информации; доведение до сведения стейкхолдеров приказов, положений, инструкций и распоряжений, принятых руководством организации; создание нормативной базы (образцы документов, необходимых для организации внутреннего контроля внутри организации и т. п.); налаживание обмена информацией и взаимодействия между структурными подразделениями организации для обеспечения своевременного предоставления необходимых сведений, оказания помощи в решении рабочих задач, проведение опросов и т. п.; организацию процесса управления удаленными подразделениями (филиалами организации) и сотрудниками с помощью эффективного обмена информацией; недопущение искажения и потери информации [10, с. 8–10].

Второй маркер системы интракоммуникаций в современных организациях – разработка *внутрикорпоративных информационных каналов*, обеспечение их доступности для доведения своевременной и доступной информации о стратегии развития компании, долгосрочных и краткосрочных бизнес-целях, единого представления о компании, миссии и ценностях, создание ощущения своей значимости и понимания планов своего развития.

К информационным каналам относятся:

а) коммуникативные каналы. Данный вид каналов призван организовывать общение, передачу информации и эмоций в наборе специальных мероприя-

тий, при непосредственном участии руководителей организации. Данный вид каналов позволяет обеспечить высокий уровень вовлеченности субъектов социальной организации. Основными инструментами при этом могут выступать: корпоративные мероприятия, обучение и социальные программы. Отметим, что корпоративные мероприятия являются важной составляющей корпоративной культуры организации и эффективным мотиватором, инструментом построения эффективной команды;

б) организационные каналы. Данный вид каналов призван предоставлять возможность руководству организации каскадировать соответствующий объем информации для сотрудников предприятия. Ключевую роль играют здесь нисходящие и восходящие коммуникации, поскольку для повышения удовлетворенности и вовлеченности персонала важна оценка потребностей как руководства организации, так и сотрудников. С одной стороны, требуется достоверная информация об основных аспектах работы каждого работника, с другой – работник получает возможность донести до руководства мнение трудового коллектива об условиях своей работы и действиях, которые следует организовать для повышения ее эффективности. Для этого проводятся личные встречи руководителя предприятия с персоналом, внедряется политика открытых дверей, собрания, совещания, разрабатываются и внедряются корпоративные стандарты;

в) информационные каналы. Данный вид каналов предполагает принятую корпоративную информационную систему организации, которая реализована на основе высокотехнологичных решений, максимально автоматизирована, проста в обращении и дает возможность осуществлять дистанционный процесс обучения, электронное оповещение внутренних стейкхолдеров в кратчайшие сроки о важных событиях, которые есть в жизни организации. При этом очень важно, чтобы этап получения информационного сообщения заключался не только в фиксации его получения, но и в декодировании в понятное и приемлемое значение. Как показывает практика, сотрудники могут интерпретировать одну и ту же информацию по-разному в зависимости от накопленного опыта. Расхождение между основами суждений может становиться причиной избирательного восприятия информации в зависимости от круга интересов, потребностей, эмоционального состояния и внешнего окружения. Чтобы понять, в какой мере было понято и воспринято изначальное сообщение, в процессе интракоммуникаций важную роль играет обратная связь, где происходит обмен ролями участников процесса коммуникации. Также стоит учесть, что в связи со стремительно возрастающим потоком информации прежние каналы коммуникаций трансформируются, идет поиск инновационных методов передачи информации, способных обеспечить интенсификацию

организационного процесса, визуализировать общую систему знаний, для эффективной подачи новой информации, демонстрировать организацию интерактивного диалога между всеми членами организации в режиме реального времени. К числу таких инноваций относятся такие интракоммуникации, как скрайбинг, инфографика, скринкаст, геймификация, краудсорсинг, сторителлинг. Из традиционных – корпоративные СМИ, социальные сети, электронные доски объявлений, интранет-порталы и др.;

г) аналитические каналы. Данный вид каналов призван диагностировать и получать обратную связь для обеспечения уровня вовлеченности субъектов социальной организации. Основными инструментами могут выступать: корпоративные опросы, глубинные интервью, фокус-группы и наблюдение. Благодаря данному типу каналов, у каждого сотрудника появляется уникальная возможность становится не только зрителем, а полноправным участником процесса развития организации путем не только получения информации, но и возможности задавать вопросы, выразить свое мнение.

Для повышения эффективности работы каждого канала интракоммуникаций важную роль играет выбор целевой аудитории, у которой они будут наиболее востребованными. При этом понятие «целевая аудитория» видится целесообразным рассматривать через призму теории поколений, созданной в 1991 г. американскими учеными Нилом Хоу и Уильямом Штраусом на стыке нескольких наук [11]. Так, для субъектов организации, чье поколение было названо «Беби-Бумеры» (1946–1964) выбор каналов и инструментов является достаточно ограниченным [12]. Для поколения «X» (1965–1980) присущ в большей степени консерватизм, характеризующийся использованием классических каналов коммуникаций. Они предпочитают более формальные и сдержанные интракоммуникации [13; 14]. Для поколения «Y», или, как его еще называют, Next-поколения или поколения Миллениума (1981–2004), интракоммуникации становятся более неформальными, демократичными, интерактивными, эмоционально насыщенными, располагающими к диалогу и позволяющими открыто коммуницировать [15]. Поколение «Z» (2005 – настоящее время) привыкло к доступности любой информации, изо дня в день они «путешествуют по миру» с помощью Интернета – и с самого детства наблюдают разнообразие мира, культур, религий в соцсетях, видеороликах, окружающей реальности [16]. Фокус в интракоммуникациях меняется от пассивного восприятия информации субъектом организации к активному вовлечению их в процесс коммуникаций. Такая диагностика целевой аудитории позволяет не только определить индивидуальные особенности каждой группы (поколения), но и выстроить систему интракоммуникаций, наполненную лучшими традициями функционирования всех каналов коммуникаций.

Третий маркер системы интракоммуникаций – *формирование и развитие корпоративной культуры* для информирования внутренних стейкхолдеров о единых корпоративных стандартах и нормах поведения, установках и внутренних критериях эффективности [17, с. 2].

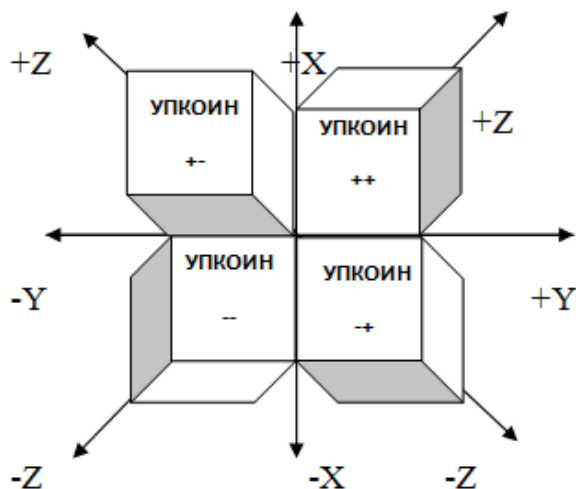
Четвертый маркер – формирование *внутреннего положительного имиджа организации* для создания наилучшего представления внутренних стейкхолдеров об организации. Сегодня организации становятся все более чувствительными в том, что касается репутации, а поведение сотрудников может стать уязвимым местом [2]. При этом каждый участник рассматривается не только как фактор конкурентоспособности организации, но и как важный источник информации о ней для внешней аудитории. Основными детерминантами внутреннего имиджа являются: культура организации и социально-психологический климат (настроение и мнение сотрудников, коллектива, формирование корпоративных традиций) [5, с. 68].

Таким образом, основными реперными точками для системы интракоммуникаций выступают: система управления коммуникациями внутри организации, коммуникации (процесс организации взаимодействия) и транслируемая информация для внутренних стейкхолдеров, которая выступает основообразующим фактором интракоммуникационной интеракции. Отметим, что все эти элементы тесно связаны между собой, образуя некоторую целостность, определяющую эффективность коммуникации в организации. Информация неразрывно связана с коммуникационным процессом организации, от которого зависит эффективность принятия оперативных решений. «Если нарушаются информационные потоки внутри предприятия и связи с внешним миром, само существование этого предприятия под угрозой. Одной информации недостаточно. Только когда она соответствующим образом преобразуется и обрабатывается, т. е. когда возникают коммуникативные связи, обеспечивается существование и эффективная деятельность организации» [18, с. 20].

Определяя соотношение информации и коммуникации, Дж. Лафта полагает, что «информация – это лишь внешнее проявление коммуникации, ее результат. Информация возникает, существует и передается благодаря коммуникации. Коммуникация опосредуется информацией, но не тождественна ей» [19, с. 329]. Информация, по сути, является главным фактором взаимодействия системы интракоммуникаций в общей системе управления организацией.

Данные размышления позволяют нам говорить об общей методологической схеме управления системой интракоммуникаций в организации как трехмерной модели (см. рисунок), где ось X – управленческое воздействие (механизмы, практики, методики, способы управления и т. п.), ось Y – коммуникативное воздействие (способы, методы, каналы, формы коммуникации и т. п.),

ось Z – інформаційне содержание (об'єм, структура, вид, швидкість інформації і т. п.).

Модель управління системою інтракомунікацій

Из рисунка видно, что возможные модели управления системой интракоммуникаций соотносятся с трехмерной системой координат и образуют графические схемы управления системой интракоммуникаций, которые в совокупности представляют «кубические модели интракоммуникаций» или в единственном числе именительного падежа «куб УПКОИН» (для названия использованы начальные буквы названий трех основных составляющих элементов – управление, коммуникация и информация).

Кубическая модель демонстрирует, что однозначного положительного результата в управлении системой интракоммуникаций в организации можно добиться только используя на практике в своей работе модель «УПКОИН++». Данная модель предполагает, что оказываемый комплекс управленческих воздействий в отношении к продуманной коммуникативной политике при основании валидной, достоверной, объемной информации позволит добиться «устойчивого» построения и развития «куба интракоммуникации».

При реализации модели «УПКОИН+-», при положительном характере информации и большом комплексе управленческих мер, но непродуманной коммуникативной политике «куб интракоммуникации» будет не устойчив, что неизбежно приведет к негативным последствиям.

Точно так же, как и модель «УПКОИН-+», где широкий спектр коммуникативных мер не сможет «спасти» ситуацию с провальными управленческими решениями по небольшим информационным поводам.

Анализ модели «УПКОИН-» позволяет лишь констатировать факт полной капитуляции в управлении системой интракоммуникаций в организации, при которой все указанные подсистемы функционируют в регрессивном формате.

Выводы. Таким образом, система интракоммуникаций является важным и необходимым условием развития любой организации. Данный вид коммуникаций позволяет определить не только сильные и слабые стороны всего организационного процесса для сохранения его конкурентоспособности, но и создавать наиболее благоприятные условия для формирования чувства единства, целостности духа всех внутренних стейкхолдеров организации. Базовыми элементами интракоммуникационного управления выступают: система управления коммуникациями внутри организации, коммуникации как процесс организации взаимодействия и транслируемая информация для внутренних стейкхолдеров. Внимание к данным компонентам позволяет организациям повышать эффективность коммуникационного процесса и деятельности в целом. Для оптимизации и диагностики состояния этого процесса можно использовать кубическую модель коммуникации УПКОИН. Рассмотрение вопросов управления системой интракоммуникаций в организации является важной темой и для дальнейших исследований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рудавина Е. Выстраиваем внутренние коммуникации компании: как сделать их наиболее эффективными. URL: <https://www.slideshare.net/action-gki/2014-0429> (дата обращения: 21.01.2021).
2. Квирк Б. Почему внутренние коммуникации важны для компаний? URL: <https://hrhelpline.ru/pochemu-vnutrennie-kommunikaczii-vazhny-dlya-kompanij/> (дата обращения: 21.01.2021).
3. Управление человеческими ресурсами: кадровый маркетинг, формирование корпоративной культуры, создание эффективной команды: монография / [К. Г. Абазиева, А. В. Воронина, С. Н. Гончарова, О. Г. Сорокина; под ред. О. Г. Сорокиной]; Моск. ун-т им. С. Ю. Витте, Филиал в г. Ростове-на-Дону. Москва: МУ им. С. Ю. Витте, 2019. 150 с.
4. Фоміченко І. П. Підвищення ефективності систем управління підприємством на базі використання інформаційно-комунікаційних технологій. *Бізнес Інформ*. 2011. № 7 (1). С. 136–137.
5. Шкардун В. Д., Ахтямов Т. М. Оценка и формирование корпоративного имиджа предприятия. *Маркетинг в России и за рубежом*. 2001. № 3. С. 68–77.
6. Lee J. *Accelerating organisation culture change: innovation through digital tools*. Bingley, UK: Emerald Publishing Limited, 2020. xxi, 207 p.
7. Milton N., Lambe P. *The knowledge manager's handbook: a step-by-step guide to embedding effective knowledge management in your organization*. London; New York: Kogan Page, 2020. xix, 428 p.

8. Robbins M. We're all in this together: creating a team culture of high performance, trust, and belonging. Carlsbad, California: Hay House, Inc., 2020. xxix, 173 p.
9. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ, 2019. 284 с.
10. Міжнародна інформація: навч. посіб. / М. П. Требін, І. О. Поліщук, Н. П. Осипова та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2014. 336 с.
11. Strauss W., Howe N. Generations: the history of America's future, 1584 to 2069. New York: Quill, 1991. 538 p.
12. Cheung E. Baby-boomers, Generation-X and social cycles. Toronto: Longwave Press, 1995. 119 p.
13. Generation X rocks: contemporary peninsular fiction, film, and rock culture / Christine Henseler and Randolph D. Pope, editors. Nashville, Tenn.: Vanderbilt University Press, 2007. xxiii, 264 p.
14. Generation X goes global: mapping a youth culture in motion / edited by Christine Henseler. New York: Routledge, 2012. xxiii, 347 p.
15. Howe N., Strauss B. Millennials rising: the next great generation. New York: Vintage Books, 2000. 415 p.
16. White J. E. Meet generation Z: understanding and reaching the new post-Christian world. Grand Rapids, Michigan: Baker Books, 2017. 219 p.
17. Уткин Э. А., Бутова Т. В. Мотивационный менеджмент. Москва: ТЕИС, 2004. 239 с.
18. Зигерт В., Ланг Л. Руководить без конфликтов: сокр. пер. с нем. / [науч. ред. и авт. предисл. А. Л. Журавлев]. Москва: Экономика, 1990. 334 с.
19. Лафта Дж. К. Менеджмент: учеб. пособие по специальности «Менеджмент орг.». 2-е изд., перераб. и доп. Москва: КНОРУС, 2004. 592 с.

REFERENCES

1. Rudavina, E. Vystraivaem vnutrennie kommunikacii kompanii: kak sdelat' ih naibolee jeffektivnymi [We build internal communications of the company: how to make them the most effective]. Retrieved from <https://www.slideshare.net/action-gki/2014-0429> [in Russian].
2. Kvirik, B. Pochemu vnutrennie kommunikacii vazhny dlja kompanij [Why internal communications are important for companies]? Retrieved from <https://hrhelpline.ru/pochemu-vnutrennie-kommunikaczii-vazhny-dlya-kompanij/> [in Russian].
3. Sorokina, O. G. (Ed.) (2019). *Upravlenie chelovecheskimi resursami: kadrovyy marketing, formirovanie korporativnoj kul'tury, sozdanie jeffektivnoj komandy: monografija* [Human Resource Management: HR Marketing, Formation of Corporate Culture, Building an Effective Team: Monograph] / [Abazieva K. G., Voronina A. V., Goncharova S. N., Sorokina O. G.]; Moskovskij universitet im. S. Ju. Vitte, Filial v g. Rostove-na-Donu. Moskva: MU im. S. Ju. Vitte [in Russian].

4. Fomichenko, I. P. (2011). Pidvyshchennia efektyvnosti system upravlinnia pidpriemstvom na bazi vykorystannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii [Improving the efficiency of enterprise management systems based on the use of information and communication technologies]. *Biznes Inform – Business Inform*, 7(1), 136–137 [in Ukrainian].
5. Shkardun, V. D., & Ahtjamov, T. M. (2001). Ocenka i formirovanie korporativnogo imidzha predpriyatija [Assessment and formation of the corporate image of the enterprise]. *Marketing v Rossii i za rubezhom – Marketing in Russia and abroad*, 3, 68–77 [in Russian].
6. Lee, J. (2020). *Accelerating organisation culture change: innovation through digital tools*. Bingley, UK: Emerald Publishing Limited.
7. Milton, N., & Lambe, P. (2020). *The knowledge manager's handbook: a step-by-step guide to embedding effective knowledge management in your organization*. London; New York: Kogan Page.
8. Robbins, M. (2020). *We're all in this together: creating a team culture of high performance, trust, and belonging*. Carlsbad, California: Hay House, Inc.
9. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh: monohrafiia* [Socio-humanitarian sphere of Ukraine in modern discourses: monograph]. Kharkiv: KhIF KNTEU [in Ukrainian].
10. Trebin, M. P. (Ed.) (2014). *Mizhnarodna informatsiia: navch. posib.* [International information: a textbook] / M. P. Trebin, I. O. Polishchuk, N. P. Osypova et al. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
11. Strauss, W., & Howe, N. (1991). *Generations: the history of America's future, 1584 to 2069*. New York: Quill.
12. Cheung, E. (1995). *Baby-boomers, Generation-X and social cycles*. Toronto: Longwave Press.
13. Henseler, C., & Pope, R. D. (Eds.) (2007). *Generation X rocks: contemporary peninsular fiction, film, and rock culture*. Nashville, Tenn.: Vanderbilt University Press.
14. Henseler, C. (Ed.) (2012). *Generation X goes global: mapping a youth culture in motion*. New York: Routledge.
15. Howe, N., & Strauss, B. (2000). *Millennials rising: the next great generation*. New York: Vintage Books.
16. White, J. E. (2017). *Meet generation Z: understanding and reaching the new post-Christian world*. Grand Rapids, Michigan: Baker Books.
17. Utkin, Je. A., & Butova, T. V. (2004). *Motivacionnyj menedzhment* [Motivational management]. Moskva: TEIS [in Russian].
18. Zigert, V., & Lang, L. (1990). *Rukovodit' bez konfliktov* [Lead without conflict]: cokr. per. s nem. / [nauch. red. i avt. predisl. A. L. Zhuravlev]. Moskva: Jekonomika [in Russian].
19. Lafta, Dzh. K. (2004). *Menedzhment: Ucheb. posobie po special'nosti «Menedzhment org.»* [Management: Textbook for the specialty «Management of org.». 2-e izd., pererab. i dop. Moskva: KNORUS [in Russian].

Локоткова-Тернова Ольга Юріївна, аспірант Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»,
Україна

КУБ УПКОІН: НОВИЙ ПОГЛЯД НА УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ ІНТРАКОМУНІКАЦІЙ В ОРГАНІЗАЦІЇ

Стаття присвячена розкриттю теми управління системою інтракомунікацій через призму інноваційного підходу. Визначено значення системи інтракомунікацій для організації, представлена її структура, позначено коло вирішуваних завдань. У статті описана загальна методологічна схема управління системою інтракомунікацій в організації, яка представлена моделлю тривимірної координатної вісі XYZ, позначена структура і її складові.

Ключові слова: інтракомунікації, управління, інформація, модель управління системою інтракомунікацій, теорія поколінь.

Lokotkova-Ternovaya Olga Yurievna, Postgraduate student,
Kharkiv University of Humanities «People Ukrainian Academy»,
Ukraine

CUBE UPCOIN: A NEW LOOK AT THE CONTROL OF THE INTRACOMMUNICATION SYSTEM IN THE ORGANIZATION

Problem setting. *The problem is that at the present stage of scientific and technological progress, to ensure the sustainable integrity of social organization, there is a search for new and revision of existing approaches to the role of a person in social organization. The role of the intracommunication system is growing. It is important to determine the effectiveness of the management of the current system, which ensures effective management within the organization, satisfaction, involvement and loyalty of each employee.*

Recent research and publications analysis. *Intracommunication management is a complex system, the purpose of which is difficult to overestimate at each stage of an organization's development. The system is considered in the works of sociologists, psychologists, leading business trainers: T. P. Galkin, V. I. Kornienko, V. Izotov, K. V. Harsky, V. A. Shtroo, M. E. Balakshin.*

Paper objective. *The objective of the article is management of the intracommunication system in the organization through the prism of a modern innovative approach, which allows to determine the effectiveness of all interrelated elements.*

Paper main body. *Our analysis allowed us to consider the management of intracommunications through the prism of a system, which involves the construction of a unified system for the exchange of information between the stakeholders of the organization, to determine what the exchange of information includes. What information*

channels exist and what role do they play in the development of social organization (communicative, organizational, informational and analytical). To improve the efficiency of each intracommunication channel, the role of each target audience was considered. We examined the role of management of the intracommunication system in the formation and development of corporate culture, the formation of an internal positive image of the organization. We have established the main reference points for the intracommunication system: the communication management system within the organization, communications and transmitted information for internal stakeholders, which is the fundamental factor of intracommunication interaction. We proposed an innovative methodological scheme for managing the intracommunication system, diagnosing its effectiveness from the standpoint of «cubic intracommunication models».

Conclusions of the research. *The intracommunication system is an important and necessary condition for the development of any organization. Consideration of the management of the intracommunication system in the organization is an important topic for further research. The proposed approach to information makes it possible to consider the management processes of the intracommunication system from the position of «cubic models of intracommunication».*

Keywords: *intracommunication; management; information; management model of the intracommunication system; the theory of generations.*

НАШІ АВТОРИ

АРБЕЛАЕЗ-КАМПІЛЛО <i>Дієго Феліне</i>	<i>Університет Амазонії, редактор журналу «Amazonia Investiga», доктор філософії, професор</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДИШКАНТ <i>Тетяна Миколаївна</i>	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філософських наук, доцент</i>
ДОВГАНЬ <i>Марія Григорівна</i>	<i>Львівський національний університет імені Івана Франка, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЖУКОВ <i>Дмитро Андрійович</i>	<i>Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», аспірант</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КУЗЬМІН <i>Віктор Володимирович</i>	<i>Національний університет «Запорізька політехніка», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ЛОКОТКОВА-ТЕРНОВА <i>Ольга Юрївна</i>	<i>Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», аспірант</i>
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор</i>
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>

РОХАС-БАГАМОН <i>Магда Джулісса</i>	<i>Університет Амазонії, редактор журналу «Amazonia Investiga», доктор філософії, професор</i>
САВЧЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ЧАЛАПКО <i>Володимир Вікторович</i>	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант</i>
ЮРКЕВИЧ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

АРБЕЛАЕЗ-КАМПІЛЛО <i>Дієго Феліне</i>	11	КУЗЬМІН <i>Віктор Володимирович</i>	206
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	11, 34	ЛОКОТКОВА-ТЕРНОВА <i>Ольга Юрійвна</i>	233
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	34	МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	51
ДИШКАНТ <i>Тетяна Миколаївна</i>	121	ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	146
ДОВГАНЬ <i>Марія Григорівна</i>	110	ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	160
ЖУКОВ <i>Дмитро Андрійович</i>	221	РОХАС-БАГАМОН <i>Магда Джулісса</i>	11
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	51	САВЧЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	146
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	82	САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	160
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	185	ЧАЛАПКО <i>Володимир Вікторович</i>	133
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	82	ЮРКЕВИЧ <i>Олена Миколаївна</i>	70

В И М О Г И
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ
ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ

Керівництво для авторів

Редколегія приймає до розгляду оригінальні рукописи, що відповідають дослідницьким пріоритетам видання, містять наукову новизну, враховують провідні публікації з відповідної проблематики, а також є результатом глибокого дослідження актуальних проблем гуманітаристики. Збірник не друкує матеріали, раніше опубліковані в інших виданнях або розміщені в мережі Інтернет.

Подані матеріали проходять перевірку на плагіат/самоплагіат і підлягають **внутрішньому та зовнішньому рецензуванню**, що проводиться конфіденційно. Експертну оцінку дають члени редакційної колегії та фахівці відповідної галузі. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання.

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати рукописи без порушення авторського змісту. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Загальні правила подання статей

Мови статті – *українська, англійська, російська*; обсяг – 12–18 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати:

рукопис статті, роздрукований, вичитаний і підписаний усіма авторами (1 примірник у форматі А4);

електронний варіант статті, надісланий на e-mail:

для статей з філософії – kafedra_filosofy@ukr.net

для статей з політології та соціології – kafedrasoc@ukr.net

рецензію кандидата чи доктора наук з відповідної спеціальності; автори без наукового ступеня надають **витяг з протоколу** засідання відповідної кафедри (підрозділу) про рекомендацію статті до друку;

розширену (від 2000 до 3000 знаків із пробілами) анотацію статті англійською мовою в електронному й друкованому вигляді. Англійський варіант має містити структурні елементи статті – постановку проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети, виклад основного змісту дослідження, висновки (зразок – див. *додаток 1*). Розширена анотація входить до загального обсягу статті;

ліцензійну згоду автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на офіційному сайті Університету (nlu.edu.ua), збірника (<http://fil.nlu.edu.ua>), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) (*додаток 3*).

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі WORD шрифтом Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5; береги: ліворуч – 3 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При форматуванні тексту не слід розставляти колонтитули та переноси, використовувати пробіли, табуляцію тощо.

Таблиці повинні створюватися за допомогою майстра таблиць редактора Word і мати вертикальну орієнтацію; формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання у тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Вимоги щодо оформлення статті (зразок оформлення – див. додаток 2):

у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;

наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт напівжирний, курсив), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт звичайний, прямий);

нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,0, напівжирний, великими літерами).

Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Такі роботи заслуговують на особливу увагу та схвалення журналів, що включені до наукометричних баз. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

далі – текст статті: шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги до структури тексту статті);

далі – **ЛІТЕРАТУРА** – джерела мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел.

Слід звернути увагу:

а) транслітерування бібліографічного опису україномовних джерел здійснюється відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 р.

№ 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php> та <http://www.translit.ru>);

далі – відомості про автора (співавторів) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, напівжирний, курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0);

нижче по центру наводиться назва статті російською мовою, якщо мовою статті є українська / українською мовою, якщо мовою статті є російська (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0, напівжирний, великими літерами);

далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Якщо мовою статті є англійська, то після списку використаної літератури надаються відомості про автора (співавторів), назва статті, анотація та ключові слова українською і російською мовами. Розширена анотація надається українською мовою і має містити структурні елементи статті – постановку проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети, виклад основного змісту дослідження, висновки.

Вимоги щодо тексту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний характер, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1.

Структура тексту наукової статті:

постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;

формулювання цілей статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015: Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. Наказ МОН № 40 від 12.01.2017 р.) (*зразок оформлення* – http://nauka.nlu.edu.ua/download/plaw_downloads/dodatok_3.pdf).

Усі статистичні дані, цитати мають бути підкріплені та закінчуватися посиланнями на джерела. Слід уникати посилань на газети, підручники, навчальні посібники. Редакційна колегія рекомендує посилатися на статті з наукових збірників із глобальними індексами цитування (Scopus, Web of Science).

Робота редакції з авторами

1. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
2. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

Автор (співавтор) статті несе відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому особисто, точність викладених у роботі фактів (даних) та якість перекладу цитат з іношомовних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК РОЗШИРЕНОЇ АНОТАЦІЇ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Розширена анотація
статті Данильяна Олега Геннадійовича:
СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА
(це речення подається українською мовою).

Danilyan Oleg Gennadievich, Doctor of Philosophical Sciences,
Professor, Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law
University Kharkiv, Ukraine

An extended abstract of a paper on the subject of:

SYNERGETIC INTERPRETATION OF SOCIETY DEVELOPMENT

Problem setting (Постановка проблеми) *It is not surprising that in recent years social scientists have intensified discussions on further scenarios for the development of mankind...*

Recent research and publications analysis (Аналіз останніх досліджень і публікацій) *In the modern social science, many research works have been devoted to synergetics. The basic ideas of synergetics, as we know, are set forth in the works by R. Keller, G. Nikolis, I. Prigozhin...*

Paper objective (Формулювання цілей) *The purpose of the article – is an analysis of the synergetic interpretation of social cycles as cycles of self-organization of society...*

Paper main body (Виклад основного матеріалу) *One of the most productive areas in this context is the synergetic interpretation of social cycles of self-organization that arise as a consistent development of the logic of various phases of ordering social systems inherent in the very nature of these systems...*

Conclusions of the research (Висновки) *Thus, summarizing, we should note that the general course of the cyclical dynamics of society, revealed in the relevant conceptions, does not contradict the synergetic vision of social evolution, since together with the features of determinism and predictability it includes the features of nonlinearity, stochasticity and unpredictability...*

Keywords (ключові слова): *social self-organization, dissipative social processes, ordering, cyclicity.*

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук,
професор, завідувач кафедри філософії
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА*¹

Показано, що загальний перебіг циклічної динаміки суспільства не суперечить синергетичному баченню соціальної еволюції, оскільки містить у собі моменти нелінійності...

Ключові слова: *суспільна самоорганізація, дисипативні соціальні процеси, упорядкування, циклічність.*

Постановка проблеми. Останнім часом вчені-суспільствознавці активізували обговорення подальших сценаріїв розвитку людства...

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній соціальній науці багато досліджень присвячено проблемам соціальної синергетики, основні ідеї якої викладені у працях Р. Келлера, І. Пригожина...

Формулювання цілей. Метою статті є здійснення аналізу циклів самоорганізації суспільства з точки зору їх синергетичної інтерпретації...

Виклад основного матеріалу. Одним з найбільш продуктивних напрямків у контексті досліджуваної проблеми є синергетична інтерпретація соціальних циклів самоорганізації...

Висновки. Таким чином, синергетичне бачення соціальної еволюції передбачає циклічну динаміку суспільства у сукупності з рисами детермінізму та передбачуваності...

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

ЛІТЕРАТУРА

1. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании: монография. Изд. 2-е, испр. Москва: URSS. ЛКИ, 2008. 230 с.
2. Вагурин В. А. Синергетика эволюции современного общества. Луганск: Копицентр, 2005. 200 с.

REFERENCES

1. Budanov, V. G. (2008). Metodologiya sinergetiki v postneklassicheskoy nauke i v obrazovanii. Moscow: URSS. LKI [in Russian].
2. Vagurin, V. A. (2005). Sinergetika evolyutsii sovremennogo obschestva. Lugansk: Kopitsentr [in Russian].

Данильян Олег Геннадьевич, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Показано, что общий ход циклической динамики общества не противоречит синергетическому видению социальной эволюции, поскольку включает в себя моменты нелинейности, стохастичности и непредсказуемости...

Ключевые слова: общественная самоорганизация, диссипативные социальные процессы, упорядочение, цикличность.

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого».
Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія
від _____ П. І. Б. _____
місце роботи, посада _____
науковий ступінь, вчене звання _____
Телефон _____
e-mail _____

Ліцензійна згода на публікацію

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті

« _____ »
(назва)

у фаховому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, згоден. Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua).

« __ » _____ 20__ р.

підпис, прізвище, ініціали

Підписано до друку з оригінал-макета 26.02.2021.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20,64. Обл.-вид. арк. 16,33. Вид. № 2732.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-25-44